

ANALIZA E SITUATËS

Fëmijët me aftësi të kufizuara në Kosovë *

TETOR 8, 2017

SHKRUAR NGA PAULA FREDERICA HUNT DHE VJOLLCA BELEGU-CAKA
me kërkesën e UNICEF KOSOVA *

* Nga këtu e tutje, referencat për Kosovën në këtë dokument do të kuptohen në kontekstin e Rezolutës 1244 të Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara (1999)

Falënderime

Lista e shkurtesave

Fjalorthi

Aftësia e kufizuar e fituar

Aftësia e kufizuar që lind nga ndonjë shkak i jashtëm, si p.sh. lëndimi në aksident, sëmundja apo përdorimi i substancave të tilla si medikamentet ose drogat e paligjshme.

Qasja:

Qasja përshkruan shkallën në të cilën një mjedis, shërbim ose produkt mundëson qasjen nga sa më shumë njerëz të jetë e mundur, veçanërisht për personat me aftësi të kufizuara.

Kufizimet e aktivitetit

Në ICF, vështirësitë që një individ mund t'i ketë në kryerjen e aktiviteteve. Një kufizim i aktivitetit mund të shtrihet nga një devijim i lehtë e deri tek një devijim i rëndë në aspektin e cilësisë ose sasisë në kryerjen e aktivitetit në një mënyrë ose në masën që pritet nga njerëzit pa gjendje shëndetësore.

Vlerësimi

Proces që përfshin ekzaminimin, ndërveprimin dhe vëzhgimin e individëve ose grupeve me gjendje shëndetësore faktike ose potenciale, dëmtime, kufizime të aktivitetit ose kufizime të pjesëmarrjes. Vlerësimi mund të kërkohet për ndërhyrje rehabilitimi, ose për të vlerësuar përshtatshmërinë për mbështetje arsimore, mbrojtje sociale ose shërbime të tjera.

Komunikimi augmentativ dhe alternativ

Metodat e komunikimit që plotësojnë ose zëvendësojnë fjalët dhe shkrimin e dorës - për shembull, shprehjet e fytyrës, simbolet, fotografitë, gjestet dhe përdorimi i shenjave.

Pajisjet ndihmëse; gjithashtu teknologjia ndihmëse

Çdo pajisje e projektuar, e prodhuar ose e përshtatur për të ndihmuar një person që të kryejë një detyrë të veçantë. Produktet mund të prodhohen posaçërisht ose të jenë në dispozicion në përgjithësi për personat me aftësi të kufizuara.

Aftësi e kufizuar ose çrregullim zhvillimor

Gjithashtu e referuar si 'aftësi e kufizuar e fëmijëve'. Një dëmtim që zakonisht për herë të parë vërehet para ose gjatë lindjes ose gjatë foshnjërisë, fëmijërisë ose adoleshencës. E përcaktuar si relative ndaj normave që janë specifike për moshën. Mund të jetë gjenetike ose e fituar, dhe zakonisht zgjatë gjatë gjithë jetës së një personi. Mund të shkaktojë vështirësi për gjuhën, lëvizshmërinë, të mësuarit dhe jetesën e pavarur. Shembujt përfshijnë çrregullimet e spektrit të autizmit, paralizën cerebrale, humbjen e dëgjimit, aftësitë e kufizuara intelektuale dhe dëmtimin e shikimit.

Aftësia e kufizuar

Në ICF, një shprehje ombrellë për dëmtimet, kufizimet e aktivitetit dhe kufizimet e pjesëmarrjes, duke treguar aspekte negative të ndërveprimit ndërmjet një individi (me një gjendje shëndetësore) dhe faktorëve kontekstual të atij individi (faktorëve mjedisor dhe personal).

Organizatat e personave me aftësi të kufizuara (OPAK)

Organizatat ose shoqatat e themeluara për promovimin e të drejtave të njeriut të personave me aftësi të kufizuara, ku shumica e anëtarëve si dhe organi udhëheqës janë persona me aftësi të kufizuara.

Ndërhyrja e hershme

Përfshin strategjitë që synojnë të ndërhyjnë herët në jetën e një problemi dhe të ofrojnë zgjidhje të përshtatura individuale. Ajo zakonisht përqendrohet në popullatat me rrezik më të lartë të zhvillimit të problemeve, ose në familjet që përjetojnë probleme që ende nuk janë formësuar krejtësisht apo nuk kanë zënë rrënjë.

Arsimi - gjithëpërfshirës

Arsimi që bazohet në të drejtën e të gjithë nxënësve për një arsim cilësor që plotëson nevojat themelore të të nxënës dhe pasuron jetën. Duke u përqendruar veçanërisht në grupet e rrezikuara dhe të marginalizuara, ai synon të zhvillojë potencialin e plotë të çdo individi.

Funksionimi

Një shprehje ombrellë në ICF për funksionet e trupit, strukturat e trupit, aktivitetet dhe pjesëmarrjen. Ai nënkupton aspektet pozitive të ndërveprimit ndërmjet një individi (me një gjendje shëndetësore) dhe faktorëve kontekstual të atij individi (faktorëve mjedisor dhe personal).

Dëmtimi

Në ICF, humbje ose anomali në strukturën e trupit ose në funksionin fiziologjik (duke përfshirë funksionet mendore), ku anomalia nënkupton ndryshim të konsiderueshëm nga normat statistikore të vendosura.

Dëmtimi intelektual

Një gjendje e zhvillimit të penguar ose të paplotë të mendjes, që do të thotë se personi mund të ketë vështirësi për të kuptuar, për të mësuar dhe për të mbajtur në mend gjëra të reja dhe për të aplikuar atë mësim në situata të reja. E njohur gjithashtu si aftësia e kufizuar intelektuale, dhe më parë si retardim mental ose hendikep mental.

Klasifikimi Ndërkombëtar i Funksionimit, Aftësisë së kufizuar dhe Shëndetit- (ICF)

Klasifikimi që siguron një gjuhë dhe kornizë të unifikuar dhe standarde për përshkrimin e shëndetit dhe gjendjeve që lidhen me shëndetin. ICF është pjesë e "familjes" së klasifikimeve ndërkombëtare të zhvilluara nga Organizata Botërore e Shëndetësisë.

Klasifikimi Ndërkombëtar i Funksionimit, Aftësisë së kufizuar dhe Shëndetit - Verzioni i Fëmijëve dhe i të Rinjve (ICF-CY)

Një verzion i ICF që merr parasysh karakteristikat e fëmijës në zhvillim dhe ndërveprimin e fëmijës me mjedisin që e rrethon. Pranon që funksionimi dhe aftësia e kufizuar ndërveprojnë në mënyra të veçanta me zhvillimin e fëmijëve, për shembull ndërsa fëmijët mësojnë ose krijojnë raporte të reja.

Shërbimet e zakonshme

Shërbimet në dispozicion të çdo anëtar të një popullsie, pavarësisht nëse ata kanë aftësi të kufizuara- për shembull: transporti publik, arsimi dhe trajnimi, shërbimet e punës dhe të punësimit, sistemet e strehimit, shëndetit dhe mbështetjes së të ardhurave.

Modeli mjekësor

E sheh aftësinë e kufizuar si një atribut i një personi, që del si rezultat i një dëmtimi apo gjendjeje shëndetësore . Prandaj, menaxhimi i aftësisë së kufizuar në rend të parë është një çështje e kujdesit profesional mjekësor, me trajtime dhe shërbime për të ndihmuar individin të përshtatet me rrethana të caktuara.

Pjesëmarrja

Në ICF, përfshirja e një personi në një situatë jete, që përfaqëson perspektivën shoqërore të funksionimit.

Asistenti personal

Individi i cili mbështet ose ndihmon një person me aftësi të kufizuara dhe është përgjegjës për të në mënyrë të drejtpërdrejtë.

Personat me aftësi të kufizuara

Personat me dëmtime afatgjata fizike, mendore ose shqisore, të cilat për shkak të barrierave që ekzistojnë në shoqëri dhe në mjedis, mund të kufizojnë aftësinë e tyre që të marrin pjesë në mënyrë efektive në shoqëri dhe të gëzojnë status të barabartë me ata që nuk kanë dëmtime të tilla.

Prevalenca

Të gjitha rastet e reja dhe të vjetra të një ngjarjeje, sëmundjeje ose aftësie të kufizuar në një popullsi dhe kohë të caktuar.

Akomodimi i arsyeshëm

Modifikimi dhe rregullimi i domosdoshëm dhe i përshtatshëm që nuk imponon një barrë joproporcionale ose të panevojshme, kur është e nevojshme në një rast të veçantë, për të siguruar që personat me aftësi të kufizuara gëzojnë ose ushtrojnë, në baza të barabarta me të tjerët, të gjitha të drejtat dhe liritë themelore të njeriut.

Rehabilitimi

Një sërë masash që ndihmojnë individët që përjetojnë ose kanë gjasa të përjetojnë aftësi të kufizuar të arrijnë dhe të mbajnë funksionim optimal në bashkëveprimin me mjedisin e tyre.

Faktori i rrezikut

Faktor rreziku është atributi ose ekspozimi që ndërlidhet sipas efektit shkak-pasojë me një probabilitet të rritur të një sëmundjeje apo lëndimi.

Shkollat - gjithëpërfshirëse

Fëmijët me aftësi të kufizuara ndjekin mësimet e rregullta me bashkëmoshatarët e tyre, mësojnë kurrikulën në masën e mundshme dhe atyre u sigurohen burime dhe mbështetje shtesë në varësi të nevojës.

Shkollat - e integruara

Shkollat që ofrojnë klasa të veçanta dhe burime shtesë për fëmijët me aftësi të kufizuara, të cilat janë të bashkëngjitura me shkollat e rregullta.

Shkollat - speciale

Shkollat që ofrojnë shërbime shumë të specializuara për fëmijët me aftësi të kufizuara dhe mbeten të ndara nga institucionet arsimore më të gjera; të quajtura edhe shkolla të ndara (segreguara).

Modeli social

E sheh aftësinë e kufizuar si rezultat i një mjedisi shoqëror që nuk plotëson nevojat e individëve me dëmtime. Individët e tillë janë me aftësi të kufizuara në kuptimin e të qenit të përjashtuar nga pjesëmarrja e plotë për shkak të barrierave fizike, organizative ose të qëndrimeve (atitudave). Prandaj, menaxhimi i aftësisë së kufizuar është në rend të parë çështje e ndryshimit shoqëror që synon heqjen e barrierave të tilla.

Dizajni universal

Dizajni i produkteve, mjediseve, programeve dhe shërbimeve për të qenë të përdorshme nga të gjithë njerëzit, në masën më të madhe të mundshme, pa nevojën e përshtatjes ose dizajnit të specializuar.

Rehabilitimi dhe trajnimi profesional

Programet e dizajnuara për të rivendosur ose zhvilluar aftësitë e personave me aftësi të kufizuara për të siguruar, mbajtur dhe avancuar në punësim të përshtatshëm - për shembull: trajnimin për punë, këshillimin për punë dhe shërbimet e punësimit.

Tabela e Përmbajtjes

Falënderime	2
Lista e shkurtesave	3
Fjalorthi	4
Përmbledhje ekzekutive.....	10
I. Hyrje	11
Objektivat	11
Metodologjia	11
Kufizimet	12
I. Vështrim i përgjithshëm i situatës së fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë	13
Konteksti i Kosovës	13
Fëmijët me aftësi të kufizuara në Kosovë	14
Përcaktimi dhe kuantifikimi i numrit të fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë	16
Përkufizimi i aftësisë së kufizuar	16
Kuantifikimi i aftësisë së kufizuar në Kosovë	18
Identifikimi, vlerësimi dhe përcaktimi i kriterëve të aftësisë së kufizuar në Kosovë	23
Legjislacioni, Koordinimi dhe Monitorimi	30
Legjislacioni kombëtar.....	30
Koordinimi	31
Strategjia Nationale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023 (SNDPAK).....	31
Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nationale për Personat me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)	33
Zbatimi dhe monitorimi	36
III. Progresi dhe sfidat në realizimin e të drejtave.....	39
Të drejtat dhe obligimet ndër-sektorale	39
Obligimet e përgjithshme	39
E drejta për barazi dhe mos-diskriminim	40
E drejta për vetëdijesim	41
E drejta për qasshmëri	43
E drejta për njohje të barabartë para ligjit.....	44
E drejta për standarde adekuate të jetesës dhe mbrojtje sociale	45
E drejta për masat e mbrojtjes së fëmijëve.....	53
E drejta për arsimim (gjithëpërfshirës)	59
Progresi drejt Arsimimit Gjithëpërfshirës.....	60
Vlerësimet pedagogjike.....	62
Mjediset dhe instruksioni	64
Perceptimet e prindërve dhe fëmijëve për sistemin arsimor	67
Cilësia e arsimit	68
Qasshmëria	69

E drejta për shëndet dhe rehabilitim	70
E drejta për Shëndet.....	70
Asgjë për Ne, Pa Ne.....	80
IV. Të gjeturat kryesore dhe rekomandimet	87
Identifikimi dhe kuantifikimi i fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë	87
Identifikimi, vlerësimi dhe përcaktimi i përshtatshmërisë/pranueshmërisë	88
Legjislacioni, Koordinimi dhe Monitorimi	89
Të drejtat dhe obligimet ndër-sektoriale.....	90
E drejta për mbrojtje të fëmijëve	92
E drejta për arsim gjithëpërfshirës	93
E drejta për Shëndet dhe Rehabilitim.....	94
Asgjë për Ne, Pa Ne	95
Shtojca 1 - Itinerari i vizitave në vend dhe lista e ILK-ve	98
Shtojca2 - Orari dhe vendndodhja e DFG-ve	99
Shtojca 3 - Mjetet dhe Metodologjia e DFG-ve.....	100
Shtojca 4 - Lista e rishikuesve bashkëmoshatarë (<i>peer-reviewers</i>) dhe pjesëmarrësit e punëtorisë së validimit.....	101
Shtojca 5 - Numri i fëmijëve me aftësi të kufizuara, sipas llojit të dëmtimit, që marrin shërbime arsimore në Qendër Burimore.....	102
Shtojca 6 - Bibliografia (Burimet sekondare)	106

Përmbledhje ekzekutive

I. Hyrje

Objektivat

Objektivi kryesor i kësaj analize të situatës është të përmbledhë, analizoj dhe dokumentoj faktet dhe vëzhgimet aktuale, duke çuar në një vlerësim të jetës së fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë, veçanërisht në lidhje me statusin e përmbushjes së të drejtave të tyre universale sipas Konventës për të Drejtat e Fëmijës (në tekstin e mëtejshëm KDF) dhe Konventës për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (në tekstin e mëtejshëm KDPAK), bazuar në të dhënat ekzistuese dhe hulumtimet cilësore shtesë të kryera në këtë studim.

Metodologjia

Analiza e Situatës u iniciua me një shqyrtim i dokumenteve (*desk review*) në dispozicion, në lidhje me fëmijët me aftësi të kufizuara në Kosovë. Rishikimi i dokumenteve shërbeu për t'i përpiluar dhe analizuar të dhënat ekzistuese në dispozicion, me relevancë për fëmijët me aftësi të kufizuara në Kosovë.

Të dhënat nga rishikimi u plotësuan me të dhëna cilësore të mbledhura në XX Intervistat me Informuesit Kyç (shih listën e plotë në shtojcën 1), si dhe 25 Diskutime me Fokus Grupe të mbajtura në 7 lokacione (shih listën e plotë në shtojcën 2) gjatë 9 muajve. Intervistat me Informuesit Kyç (IIK-të) u mbajtën me akterët kryesorë relevant qeveritarë të ngarkuar me monitorimin dhe zbatimin e të drejtave të fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe me OJQ-të kryesore homologe. Disa akter u identifikuan përmes një paneli ekspertësh të organizuar me qëllim që të sigurohej se Analiza e Situatës ishte përfaqësuese e situatës në terren, të tjerët u identifikuan gjatë rishikimit të dokumenteve, ndërsa të tjerët u identifikuan nga informatorë të tjerë gjatë intervistave (efekti i topit të borës). Diskutimet e Fokus Grupeve (DFG-të) u mbajtën në 7 lokacione (Ferizaj, Gjakovë, Graçanicë, Fushë Kosovë, Prishtinë, Prizren dhe Mitrovicë e Veriut), duke u përpjekur të ofrojnë një pamje gjeografikisht përfaqësuese të situatës. Protokollet për DFG-të u zhvilluan në bashkëpunim duke u bazuar në punën e përfunduar mëparë në 6 rajone/vende të tjera (për metodologjinë dhe mjetet e plota të DFG-ve, shih shtojcën 4). Për aq sa ishte e mundur, të dhënat e grumbulluara u ndanë sipas gjinisë, moshës, njësisë administrative, llojit të aftësisë së kufizuar të raportuar dhe aranzhimeve të jetesës (p.sh. institucionit rezidencial/jorezidencial), dhe informacioni mbi gjendjen e fëmijëve nga grupet minoritare (rom, ashkali dhe egjiptian) u mbledhën në dy sete të Diskutimeve të Fokus Grupeve të mbajtura në komunitete specifike.

Të dhënat e grumbulluara u përdorën për dy qëllime kryesore: së pari, për t'i identifikuar shkaqet kryesore të shkeljeve të të drejtave të fëmijëve, veçanërisht shkeljet e të drejtave të fëmijëve me aftësi të kufizuara në raport me KDPAK; së dyti, për t'i vlerësuar barrierat dhe mundësitë për qasje dhe pjesëmarrje të fëmijëve me aftësi të kufizuara. U përfundua analiza përcaktuese (determinuese) dhe ajo e shkakut, shpesh paralel njëra me tjetrën. Analiza e shkakut ndoqi një procedurë 5-hapëshe: 1) Identifikimi fillestar i shkaqeve të menjëhershme, themelore dhe strukturore bazuar në rishikimet e dokumenteve dhe të dhënave; 2) Identifikimi i shkaqeve bazuar në literaturën ndërkombëtare; 3) Diskutimi fillestar i shkaqeve gjatë Intervistave me Informuesit Kyç; 4) Identifikimi i shkaqeve shtesë bazuar në intervistat dhe diskutimet e fokus grupeve; 5) Validimi përfundimtar i

analizës së shkakut. Lloji i dytë, i fokusuar në identifikimin e barrierave dhe pengesave për qasje dhe pjesëmarrje.

Ky raport ishte hartuar në përputhje me parimet e *UNICEF*-it dhe Udhëzimet e SitAn¹-it, dhe analiza që rezulton është dëshmi bazë/pikënisje për avokim dhe programim të politikave, duke shikuar fëmijët me aftësi të kufizuara në institucione, fëmijët me aftësi të kufizuara aktualisht në sistemin arsimor dhe kur është e mundur, fëmijët me aftësi të kufizuara jashtë arsimit ose institucioneve. Në kuadër të rishikimit të gjerë që u përqendrua tek fëmijët me aftësi të kufizuara, vëmendje e veçantë iu kushtua identifikimit të dokumenteve që kanë të bëjnë me fëmijët e 'padukshëm', siç janë ata të moshës 0-3, vajzat dhe djemtë rom, ashkali dhe egjiptian, si dhe shqiptarë të Kosovës dhe serbë të Kosovës, deri në masën që ekzistojnë dokumente të tilla.

Kufizimet

Pjesëmarrësit në DFG-të e kryera në këtë studim përbëjnë një mostër të përshtatshme . Të gjithë fëmijët me aftësi të kufizuara të intervistuar dhe/ose familjet e tyre (me përjashtim të atyre në DFG-të e mundësuar nga Balkan Sunflowers dhe Ideas for Partnership Centre) marrin një lloj mbështetjeje nga Handikos-i. Prandaj, është e vështirë të përcaktohet se deri në cilën pikë pjesëmarrësit në DFG ishin të paanshëm në raportet e tyre lidhur me ofrimin e shërbimeve (shpesh të kryera nga Handikos). Megjithatë, identifikimi i pjesëmarrësve në DFG përmes përdorimit të një metodologjie të ndryshme do të ishte jashtëzakonisht i vështirë, siç dëshmohet në Mitrovicën e Veriut (shih shtojcën 3 për mjetet dhe metodologjinë). Po ashtu, Balkan Sunflowers dhe Ideas for Partnership Centre, OJQ-të që mundësuan DFG-të me fëmijë me aftësi të kufizuara dhe familjet nga komuniteti rom, ashkali dhe egjiptian identifikuan pjesëmarrësit e DFG-ve nga rrjetet e tyre vetanake të ofrimit të shërbimeve.

II. Vështrim i përgjithshëm i situatës së fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë

Konteksti i Kosovës

Kosova është një vend malor pa dalje në det ku bujqësia, pylltaria dhe minierat janë sektorët kryesorë. Papunësia është shumë e lartë, me një normë prej 30,5% sipas Anketës për Fuqinë Punëtore për tremujorin e parë të vitit 2017ⁱⁱ, dhe ekonomia është në masë të madhe e varur nga ndihma dhe remitancat ndërkombëtare. Kosova mbetet një nga vendet më të varfëra në Evropë, me BPV prej rreth 3.393 € për kokë banori (në vitin 2016), që është rreth një e dhjeta e niveleve evropiane.ⁱⁱⁱ Popullsia është "e përbërë nga shqiptarë të Kosovës (92%), serbë të Kosovës 4% dhe pakica të tjera siç janë boshnjak, goran, turqi, rom, ashkalinjë dhe egjiptian (4%). Flitet gjuha shqipe, serbe, boshnjake, turke dhe gjuhë të tjera. Religjionet kryesore janë islami, kisha ortodokse dhe kisha katolike romake"^{iv}. Kosova ka 38 njësi administrative dhe që nga viti 1999 në bazë të Rezolutës së Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara 1244 ka praninë e OKB-së (Misioni i Administratës së Përkohshme në Kosovë, agjencitë dhe programet e saj). Parlamenti i Kosovës miratoi rezolutën për pavarësinë në vitin 2008 por Serbia refuzon ta njohë Kosovën si shtet.

Tensionet etnike afatgjata midis popullatës shqiptare dhe asaj serbe të Kosovës, e bëjnë pajtimin në nivel komuniteti një sfidë, veçanërisht në rajonin e Mitrovicës/pjesën veriore. Infrastruktura shëndetësore dhe arsimore e Kosovës veriore financohet nga Kosova, por nën vijën e ministrive të Serbisë qendrore, që veprojnë sipas ligjit të Serbisë; mbrojtja sociale (dhe qendrat për mirëqenie sociale) përdorin edhe ligjet e Serbisë edhe ato të Kosovës, raportojnë si për Kosovën ashtu edhe për Serbinë dhe policia është pjesë e Policisë së Kosovës (e udhëhequr nga një serb etnik i zgjedhur në komunat veriore). Si rezultat, në varësi të vendit ku banojnë, individët mund të kërkojnë shërbime nga institucionet administrative kosovare apo serbe (ose nga të dyja). Çdo institucion administrativ kërkon dokumentet e veta (serbe apo kosovare) para dhënies së qasjes në shërbime. Megjithatë, asnjëra palë nuk njeh dokumente të lëshuara nga tjetra.^v

Në vitin 2009, Kosova miratoi një metodë të decentralizuar të qeverisjes. Megjithatë, dhe sipas Programit për Bashkëpunim të UNICEF-it për vitet 2016-2020, "rruga për t'u përkthyer në realitete ballafaqohet me sfida serioze politike, sociale dhe ekonomike. Gjithashtu, konteksti aktual politik tregon se ndryshimi në peizazhin e asistencës për zhvillim po komplikon pabarazinë në rritje dhe papunësinë e të rinjve në Kosovë. Përkundër këtyre sfidave, procesi i vazhdueshëm i decentralizimit ka sjellë dy ndryshime të mëdha në politika dhe në nivelin lokal. Ato përfshijnë transferimin e kompetencave të trajtimit të shërbimeve sociale dhe njerëzore, si dhe buxhetin e mirëqenies sociale. (...)Korniza ekzistuese e politikave nuk është përkthyer mjaftueshëm në mirëqenie sociale për kosovarët. Për t'i trajtuar këto sfida, ekziston nevoja për identifikimin e mënyrave të reja të angazhimit të akterëve për realizimin progresiv të të drejtave të fëmijëve. Nuk do të arrihet sukses që të bëjë institucionet e Kosovës të punojnë për fëmijët pa i angazhuar akterët në mënyrë strategjike dhe kuptimplote që të bëjë që ndryshimet sociale të bëhen realitet në Kosovë. Institucionet e Kosovës e kanë përfshirë Konventën mbi të Drejtat e Fëmijës në Kushtetutën e Kosovës e cila pasqyron bazën më të lartë ligjore për të drejtat e fëmijëve. Me këtë hap strategjik përpara, institucionet e Kosovës kanë shprehur gatishmërinë dhe vullnetin e tyre për ta miratuar këtë akt ndërkombëtar dhe për ta bërë

sistemin e saj legjislativ në përputhje me standardet ndërkombëtare dhe për ta përkthyer atë në sisteme dhe shërbime për fëmijë, bazuar në burimet në dispozicion”^{vi}. Procesi i decentralizimit është sfidues sepse komunave shpesh u mungojnë resurset teknike dhe financiare për të përmbushur kërkesat shtetërore. Transferimi i buxheteve nga niveli qendror në atë lokal gjithashtu është raportuar si problematik, duke ndikuar negativisht në mbrojtjen sociale dhe në përmbushjen e të drejtave të fëmijëve, pasi institucionet lokale nuk i prioritetizojnë resurset dhe të ardhurat e tyre vetanake buxhetore për shërbimet e mbrojtjes sociale. Marrëveshja e Stabilizim Asociimit e vitit 2015 u nënshkrua midis BE-së dhe Kosovës, duke hapur rrugën e reformave drejt aderimit në BE, duke përfshirë mbrojtjen dhe promovimin e të drejtave të të gjithë fëmijëve si një objektiv kyç i Bashkimit Evropian.

Fëmijët me aftësi të kufizuara në Kosovë

Sipas gjetjeve të këtij rishikimi dhe rishikimeve tjera të dokumenteve dhe literaturës (*desk reviews*), si dhe raporteve nga shumë akterë të intervistuar, situata e fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë është përmirësuar me kalimin e kohës, sidomos në 5 vitet e fundit, edhe pse shumë sfida ende duhet të trajtohen. Një analizë e situatës, e përfunduar në vitin 2011,^{vii} tregon se vetëm 1 për qind e familjeve me fëmijë me aftësi të kufizuara kanë marrë pension social prej afërsisht 103 euro në muaj, e që nga prindërit e fëmijëve me aftësi të kufizuara të rënda konsiderohet të jetë i pamjaftueshëm për të siguruar furnizimet e nevojshme dhe medikamentet e nevojshme. Kurrikula jo fleksibile, mungesa e stafit profesional të trajnuar, mungesa e transportit, janë identifikuar si pengesa kryesore për përfshirje, pavarësisht nga një numër në rritje i fëmijëve me aftësi të kufizuara që ndjekin shkollën e rregullt.

Raporti i Progresit i KE-së për Kosovën i vitit 2013^{viii} konfirmon përmirësimet e arritura në kornizën legjislative në lidhje me personat me aftësi të kufizuara, si dhe në udhëzimet administrative lidhur me arsimin. Megjithatë, raporti gjithashtu raporton se ndërtesat dhe hapësirat publike mbeten të pa qasura për personat me aftësi të kufizuara dhe ka mungesë bashkëpunimi mes qeverisë dhe organizatave të personave me aftësi të kufizuara. Raporti i barasvlershëm i vitit 2014^{ix} sërish shpreh shqetësimin për qasjen në arsim, kujdesin shëndetësor dhe rehabilitimin, si dhe mungesën e koordinimit ndërmjet Zyrës për Qeverisje të Mirë (ZQM) dhe Këshillit Kombëtar për Personat me Aftësi të Kufizuara. Raporti i vitit 2015^x raporton se, përkundër legjislacionit të duhur, ofrimi i shërbimeve për personat me aftësi të kufizuara vazhdon të jetë sfidues^{xi} dhe “të drejtat e personave me aftësi të kufizuara vazhdojnë të ngecin nga shërbimet joadekuate shëndetësore dhe ato mbështetëse, si dhe nga qasja e dobët”^{xii}. Sërish, raportohet mungesa e zbatimit të planit të veprimit si dhe thuhet se “largimi i pabazuar i më shumë se 1.000 anëtarëve të komunitetit të të shurdhërve nga skema pensionale për personat me aftësi të kufizuara është një shqetësim. (...) Këshilli Kombëtar për Personat me Aftësi të Kufizuara deri më tash nuk ka mundur të promovojë të drejtat e personave me aftësi të kufizuara dhe ka nevojë për mbështetje më të fuqishme nga Zyra për Qeverisje të Mirë në kuadër të Qeverisë, për t’ia mundur atij ushtrimin e rolit të tij bashkërendues në zbatimin e strategjisë dhe planit të veprimit”^{xiii}. Shqetësimet e shprehura në vitin 2016^{xiv} mbeten të pandryshuara.

Gjithashtu, Raporti Vjetor i Institucionit të Avokatit të Popullit i vitit 2015^{xv} tregon se, “Gjendja e fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë është shumë e rëndë. Mungesa e transportit për të ndjekur mësimin nuk është e vetmja barrierë me të cilën përballen ata. Nga ankesat e hetuara gjatë viteve dhe informatat e siguruar

nga përfaqësuesit e institucioneve dhe organizatave joqeveritare del se ata përballen me vështirësi dhe barrierat të shumta në të gjitha fushat e jetës^{xvi}. Raporti përfshin barrierat që lidhen me arsimin, shëndetin dhe mbrojtjen sociale, duke filluar nga mungesa e planeve të arsimit individual, mungesa e shërbimeve dhe materialeve shëndetësore pa pagesë, duke përfshirë teknologjinë ndihmëse, mungesa e qendrave të kujdesit ditor, si dhe mungesa e rehabilitimit dhe masave tjera të mbrojtjes sociale. Raporti Vjetor i Institucionit të Avokatit të Popullit i vitit 2016 tregon se "nuk ka ndonjë përparim të dukshëm"^{xvii}. Sfidat dhe pengesat për përfshirjen sociale mbeten në fushat e infrastrukturës jo të qasshme në të gjitha mjediset publike pavarësisht disa përmirësimeve, punësimit, mungesës së ilaçeve të mjaftueshme esenciale, mungesës së qasjes në arsim dhe në stafin profesional etj.

Sipas të dhënave të mbledhura nga intervistat me përfaqësuesit e Institucionit të Avokatit të Popullit dhe ata të Zyrës së Bashkimit Evropian në Kosovë, pritet që një transferim i kushtëzuar i parasë që lidh përqindjen e veprimeve të ndërmarra nga rekomandimet e Institucionit të Avokatit të Popullit dhe zbatimin aktual të të drejtave ndërkombëtare të njeriut në Kosovë, do të shërbejë si nxitje drejt progresit pozitiv.

Përfaqësuesi i Institucionit të Avokatit të Popullit (IAP) i cili mori pjesë në DFG raportoi se IAP-i nuk është i kënaqur me asistencën që u ofrohet familjeve me fëmijë me aftësi të kufizuara, veçanërisht lidhur me mungesën e qasjes në infrastrukturën shkollore, mungesën e tualeteve për fëmijët me aftësi të kufizuara, qasjen e dobët në infrastrukturën rrugore, si dhe shërbimet e dobëta shëndetësore dhe sociale. Pritet që roli i IAP-it të shpejti të ndryshojë nga ai i një trupi thjesht rekomandues. Me ligjin e ri për IAP-in është përcaktuar që nëse institucionet nuk i respektojnë rekomandimet e IAP-it, kjo do të konsiderohet shkelje e ligjit dhe në këtë mënyrë IAP-i mund të iniciojë procedurë penale kundër atij institucioni. Zbatimi i këtij ligji është në pritje. Sipas IAP-it, një nga pengesat më të mëdha për mbrojtjen e të drejtave të fëmijëve me aftësi të kufizuara është mungesa e përgjithshme e të dhënave për të drejtat e tyre, nga vetë fëmijët, familjet e tyre dhe publiku i gjerë. Familjet e fëmijëve me aftësi të kufizuara nuk e shohin IAP-in si vend ku ata mund t'i adresojnë shqetësimet e tyre, ndërsa në shumë raste ata nuk mund të japin dëshmi për shkeljen e të drejtës së tyre. Ekziston një numër shumë i vogël i familjeve që i drejtohen IAP-it, por Departamenti për Mbrojtje nga Diskriminimi në IAP ka bashkëpunim të ngushtë me organizatat e shoqërisë civile që janë të përfshira në mbrojtjen e të drejtave të fëmijëve me aftësi të kufizuara.

Një analizë e re e situatës e bërë nga UNICEF^{xviii} në vitin 2016 ka konstatuar se fëmijët me aftësi të kufizuara janë një nga grupet më të marginalizuara në Kosovë. Mungesa e të dhënave është konsideruar të jetë kufizimi kryesor në adresimin e nevojave të tyre, si dhe mungesa e përkufizimit të aftësisë së kufizuar. Është e vështirë që të përcaktohet numri i fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë, kush dhe ku janë dhe cilat lloje të shërbimeve ofrohen dhe janë të nevojshme. Hulumtimi, analiza dhe raportimi mbi zbatimin janë të pamjaftueshme, dhe numri i profesionistëve të kualifikuar është po ashtu i mangët. Nuk ekziston bashkëpunim ndërministror ose ndërsektorial, ose është i pamjaftueshëm për t'i adresuar çështjet që kanë të bëjnë me fëmijët me aftësi të kufizuara dhe "mbrojtja e fëmijëve me aftësi të kufizuara nuk është prioritetizuar në ndarjen e buxhetit, që nënkupton se mungojnë burimet për zbatimin e politikave, ligjeve dhe strategjive në sektorin e shëndetësisë, mirëqenies sociale dhe arsimit^{xix,xx}. Infrastrukturat nuk janë të qasshme, duke përfshirë disa institucione

publike, dhe normat shoqërore gjithashtu kanë ndikim tek fëmijët me aftësi të kufizuara dhe tek familjet e tyre.

Siç pritet kur analizohet jeta e fëmijëve, ndërveprimet shkollore dhe shoqërore marrin vëmendjen qendrore për të gjithë fëmijët që kanë marrë pjesë në DFG-të për këtë studim, si për fëmijët me aftësi të kufizuara ashtu edhe për fëmijët pa aftësi të kufizuara. Në mesin e 52 fëmijëve pa aftësi të kufizuara që morën pjesë në DFG-të, 52 kanë ndjekur shkollën e rregullt në baza të rregullta, të paktën gjysma kanë ndjekur aktivitete jashtëshkollore dhe të gjithë raportuan se kishin një rreth të gjerë të familjes dhe shokëve me të cilët kanë marrë pjesë në ngjarje shoqërore. Megjithatë, gjendja e përgjithshme e 62 fëmijëve me aftësi të kufizuara (shih Aneksin 2 për më shumë informata) që morën pjesë në DFG-të për këtë studim, është mjaft e ndryshme sipas vetë raporteve të tyre. Ndonëse ëndrrat dhe aspiratat e tyre janë shumë të ngjashme me ato të fëmijëve pa aftësi të kufizuara (p.sh. lojtar futbolli/basketbolli, aktor/e, oficer policie, mësues, këngëtar, mjek) përvojat e tyre jetësore dhe shkollore - mjetet për t'i arritur aspiratat e tyre - janë shumë të ndryshme. Nga 62 fëmijë, 26 prej tyre janë plotësisht ose pjesërisht të varur nga kujdestari për t'u veshur, ushqyer dhe për nevojat e tualetit. Të paktën gjysma e fëmijëve nuk mund të shkojnë vetëm në shkollë dhe të paktën 12 fëmijë janë të varur nga të tjerët për nevojat e komunikimit (përfshirë 2 fëmijë që kërkojnë një përkthyes të gjuhës së shenjave).

Përcaktimi dhe kuantifikimi i numrit të fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë

Përkufizimi i aftësisë së kufizuar

Tradicionalisht, aftësia e kufizuar është kuptuar si gjendje mjekësore që duhet adresuar ose cenueshmëri që mund të përmirësohet nëpërmjet veprimeve bamirëse. Që nga miratimi i *Konventës së Kombeve të Bashkuara për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara* (tani e tutje si KDPAK) në vitin 2006, ekziston një përpjekje për të kuptuar aftësinë e kufizuar përmes lenteve të të drejtave të njeriut, ose modelit bio-psiko-social të aftësisë së kufizuar. Fëmijët me aftësi të kufizuara duhet t'i gëzojnë plotësisht të gjitha të drejtat dhe liritë themelore të njeriut në baza të barabarta me fëmijët e tjerë, dhe sipas Konventës për të Drejtat e Fëmijës (KDF), fëmijët me aftësi të kufizuara janë “ së pari fëmijë”, një e drejtë e njeriut që shtrihet tek të gjithë fëmijët.

Çka është aftësia e kufizuar^{xxi}?

Neni 1 i KDPAK-së përshkruan personat me aftësi të kufizuara si “persona që kanë dëmtime afatgjata fizike, mendore, intelektuale ose shqisore, të cilat në ndërveprim me barriera të ndryshme mund të pengojnë pjesëmarrjen e tyre të plotë dhe efektive në shoqëri në baza të barabarta me të tjerët”^{xxii}.

Megjithatë, përshkrimi i personave me aftësi të kufizuara i propozuar nga KDPAK rezulton nga progresioni, me kalimin e kohës, i mënyrës në të cilën është kuptuar aftësia e kufizuar. Të menduarit për aftësinë e kufizuar ka evoluar në mënyrë thelbësore; tre modelet kryesore të përdorura për të konceptualizuar aftësinë e kufizuar janë:

- Modeli më i vjetër dhe më i vjetëruari, ‘**modeli i bamirësisë**’ konceptualizon aftësinë e kufizuar si ndëshkim apo tragjedi, zakonisht me ndërhyrjen e një zoti. Sipas këtij modeli, individit shihet si nevojtar dhe për keqardhje dhe mund të gjejë shpëtim vetëm nëpërmjet mëshirës, dashurisë dhe kujdesit të të tjerëve.
- ‘**Modeli mjekësor**’ është ndoshta më i zakonshmi; ky model koncepton aftësinë e kufizuar si gjendje fiziologjike të individit, një gjendje, sëmundje që duhet trajtuar dhe shëruar, me ndihmën e profesionistëve të shëndetësisë.
- Modeli më i fundit, ‘**modeli shoqëror**’ ka evoluar përmes të kuptuarit më të madh të barrierave që pengojnë pjesëmarrjen e personave me aftësi të kufizuara. Modeli shoqëror konstaton se aftësia e kufizuar rezulton nga ndërveprimet ndërmjet individit me dëmtime specifike fizike, intelektuale, shqisore ose të shëndetit mendor dhe mjedisit rrethues shoqëror dhe kulturor. Aftësia e kufizuar kuptohet si konstrukt socio-politik, ku barrierat e qëndrimeve, mjedisore dhe institucionale që ekzistojnë qenësisht në shoqëri përjashtojnë dhe diskriminojnë në mënyrë sistematike personat me aftësi të kufizuara.

Modeli Shoqëror (i njohur edhe si modeli bio-psiko-social) është në përputhje me qasjen e bazuar në të drejtat e njeriut, ose modelin e të drejtave të njeriut të konceptualizimit të aftësisë së kufizuar dhe është në përputhje me Organizatën Botërore të Shëndetit, Klasifikimin Ndërkombëtar të Funksionimit, Aftësisë së Kufizuar dhe Shëndetit, i njohur si ICF. ICF (dhe ICF-CY) konceptualizon nivelin e funksionimit të një personi si bashkëveprim dinamik ndërmjet kushteve të tij shëndetësore, faktorëve mjedisor dhe faktorëve personal. Përcakton funksionimin dhe aftësinë e kufizuar si koncepte shumëdimensionale që lidhen me:

- Strukturat dhe funksionet trupore të njerëzve.
- Aktivitetet që njerëzit bëjnë dhe fushat jetësore në të cilat marrin pjesë.
- Faktorët në mjedisin e tyre që ndikojnë në këto përvoja.

Modeli shoqëror pranon rëndësinë e kontekstit dhe mjedisit në të mundësuarit apo të pamundësuarit individëve që të marrin pjesë në shoqëri në mënyrë efektive.

Sipas *Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuar në Republikën e Kosovës 2013-2023*^{xxiii} (tani e tutje si SNDPAK), personat me aftësi të kufizuara përkufizohen njëjtë si në KDPK dhe “përfshijnë ata persona që kanë dëmtime afatgjata fizike, mendore, intelektuale ose shqisore, të cilat në ndërveprim me barrierat të ndryshme mund të pengojnë pjesëmarrjen e tyre të plotë dhe efektive në shoqëri në baza të barabarta me të tjerët”^{xxiv}. Megjithatë, siç është vërejtur në vendet e tjera të rajonit të Ballkanit, përderisa përkufizimi normativ i aftësisë së kufizuar përputhet me KDPK-në, ai nuk vihet në praktikë.

Siç raportohet, te dyjat si legjislacioni kryesor që ka të bëjë me personat me aftësi të kufizuara po ashtu edhe metodologjitë e ndërlidhura të identifikimit, vlerësimit dhe së drejtës për qëllim të ofrimit të shërbimeve për aftësitë e kufizuara, janë nën rishikim për t’i adresuar vështirësitë afatgjata. Kjo krijon mundësi për ta identifikuar ekspertizën ekzistuese në Kosovë, si dhe praktikën më të mira në nivel lokal të cilat në kombinim mund të ndihmojnë për t’i adresuar disa nga pengesat. Pengesat për t’i përmbushur të drejtat e fëmijëve me aftësi të kufizuara fillojnë me mungesën e përkufizimit të aftësisë së kufizuar (dhe kriteret të drejtës) që merr në konsideratë aftësitë funksionale të secilit fëmijë në raport me mjedisin ku jetojnë. Nevoja për një përkufizim të aftësisë së kufizuar që shikon në çdo fëmijë individualisht dhe në raport me faktorët mjedisorë dhe që çon tek

shërbimet që janë të përshtatshme për qëllimin e paraparë, ende nuk njihet gjerësisht në Kosovë.

Siç përcaktohet nga 59 prindër/kujdestarë në 7 vende që morën pjesë në DFG-të për këtë studim, familjet që kanë fëmijë me aftësi të kufizuara zakonisht kanë një mesatare prej 3 fëmijësh, edhe pse në mesin e tyre vetëm një fëmijë është me aftësi të kufizuara. Dyzet e një (41) nga dyzet e tre (43) fëmijë janë diagnostikuar të kenë dëmtim (që është e barasvlershme me aftësi të kufizuara), dikund ndërmjet moshës së lindjes deri në moshën 13 vjeç nga një profesionist mjekësor. Shkaqet e dëmtimit janë të ndryshme, të tilla si autizmi, verbëria, paraliza cerebrale, shurdhimi, epilepsia, hidrocefalia, pengesat intelektuale, distrofia muskulore, Spina Bifida, dëmtime të ndryshme fizike dhe “*retardimi psiko-motorik*” (siç raportohet shpesh). Megjithatë, në asnjë rast nuk kishte tregues se faktorët mjedisorë ishin marrë në konsideratë gjatë përcaktimit të “aftësisë së kufizuar”. Siç raportohet në shumicën e komunave, shumica e fëmijëve janë diagnostikuar në Qendrën Klinike Universitare në Prishtinë, të kenë dëmtime/pengesa, për shkak të mungesës së ekspertizës në nivel lokal, ose janë dërguar jashtë vendit (Shqipëri, Maqedoni, Gjermani, Turqi dhe Serbi). Një situatë e ngjashme është raportuar në Mitrovicën Veriore, ku fëmijët janë dërguar në Serbi (Beograd, Kragujevac, Nish), Rusi dhe Ukrainë për diagnozë.

Kuantifikimi i aftësisë së kufizuar në Kosovë

Në bazë të rezultateve të Regjistrimit të Popullsisë dhe Banesave të Kosovës 2011^{xxv}, në fund të muajit prill 2011 në Kosovë ishin 1,739,825 persona, të ndarë në mënyrë të barabartë në meshkuj dhe femra. Pothuajse 1/3 e popullsisë (661, 586) jeton në zonat urbane. Nga 1,429,174 persona mbi moshën 10 vjeç, 8.2% janë të diplomuar (nga të cilët 3.0 janë gra), dhe 29.9% kanë një diplomë të shkollës së mesme të lartë (10.7% janë gra), 35.1% kanë një diplomë të shkollës së mesme të ulët (20.14% janë gra) dhe 17.18% kanë përfunduar vetëm shkollën fillore (9.98% janë gra). 5.7% e popullsisë mbi moshën 10 vjeç nuk kanë vijuar edukim formal/nuk kanë përfunduar nivel arsimimi që mundëson lexim dhe shkrim (3.06% janë gra) dhe 3.8% janë analfabetë (79.7% janë gra). Pjesa më e madhe e popullsisë kanë deklaruar që kanë përkatësi etnike/kulturore shqiptare (1,616,869), pasuar nga boshnjakët dhe serbët si zgjedhja e dytë dhe e tretë, respektivisht. Kjo reflektohet edhe në zgjedhjen e gjuhës amtare.

Mbi 10 për qind (10.3) e popullsisë (179,648) janë nën moshën 6 vjeç dhe ekzistojnë mesatarisht 5,9 persona për familje. Në përgjithësi, në vitin 2011 ekzistonin 592,046 fëmijë nën moshën 18 vjeç, duke e bërë Kosovën një nga vendet në rajon me popullsinë më të madhe (proporcionale) nën 18 vjeç. Megjithatë, siç mund të shihet më poshtë, një përqindje shumë e vogël llogaritet si fëmijë me aftësi të kufizuara. Duke u përpjekur për t’iu shmangur mënyrës së bazuar krejtësisht në mjekësi/dëmtim të të conceptualizuarit të aftësisë së kufizuar, Regjistrimi në vitin 2011 përdor pyetje që marrin në konsideratë aftësinë e raportuar funksionale të secilit të anketuar. Kështu, Regjistrimi i Popullsisë dhe Banesave në Kosovë 2011 grumbulloi të dhëna në lidhje me aftësinë e kufizuar duke shfrytëzuar një sërë pyetjesh me qëllim të kuantifikimit të numrit të personave që raportojnë *vështirësi afatgjatë*, në vend që të pyesnin për *aftësinë e kufizuar* (modeli social kundrejt modelit mjekësor të aftësisë së kufizuar).

Në bazë të Regjistrimit të vitit 2011^{xxvi}, numri i fëmijëve të moshës 0 deri 14 vjeç, sipas numrit të *vështirësive afatgjata*^{xxvii}, me vetëm një vështirësi të raportuar

është 2,811. Kishte 1,308 fëmijë të moshës 15-19 vjeç me një vështirësi të raportuar, dhe 1,397 të rinjë të moshës 20-24 poashtu me një vështirësi të raportuar. Numrat rriten ndërmjet moshës 55 dhe 69 dhe pastaj bien përsëri. Në të gjitha kategoritë, numri i meshkujve të raportuar është më i lartë se femrat.

MOSHA	NUMRI I VËSHTIRËSIVE AFATGJATA				
	Asnjë	Një	Dy	Tre	Gjithsej
0-14	484,279	2,811	271	216	487,577
15-19	173,377	1,308	141	106	174,932
20-24	159,828	1,397	136	106	161,467
25-29	139,372	1,658	142	96	141,268
30-34	128,074	2,175	192	101	130,542
35-39	121,365	3,163	256	128	124,912
40-44	103,858	3,827	306	151	108,142
45-49	89,551	4,876	402	159	94,988
50-54	73,820	6,026	560	219	80,625
55-59	57,574	6,978	714	273	65,539
60-64	44,300	7,569	838	341	53,048
65-69	35,130	7,559	952	415	44,056
70-74	25,369	6,920	1,015	503	33,807
75-79	15,601	5,197	832	514	22,144
80+	10,593	4,702	825	658	16,778
Gjithsej	1,662,091	66,166	7,582	3,986	1,739,825

Tabela 1 - Popullsia me banim të zakonshëm sipas numrit të vështirësive afatgjata (Regjistrimi i Popullsisë dhe Banesave në Kosovë 2011 - Tabela 3.38^{xxviii})

Të dhënat e grumbulluara në Tabelën 2 në vijim, janë të dhënat më të përafërta ndaj atyre që mund të ishin mbledhur përmes pyetjeve më tradicionale, të tilla si "a keni aftësi të kufizuar". Ju lutemi, vini re se Tabela 1 (më sipër) ka vetëm numra të përgjithshëm, ndërsa tabela origjinale e ofruar në Regjistrim ofron një ndarje ndërmjet meshkujve dhe femrave.

Mosha	Shurdhim apo dëmtim i rëndë dëgjimit	Verbërim apo dëmtim i rëndë i shikimit	Një gjendje që në mënyrë të theksuar kufizon një apo më shumë aktivitete bazike fizike, siç është ecja, ngjitja në shkallë, ngritjen apo bartjen e gjësendeve	Aftësi e kufizuar në të mësuar ose intelektuale	Aftësi e kufizuar emocionale ose psikologjike për një kohë të gjatë	Tjera, përfshirë çdo sëmundje për një kohë të gjatë
0-14	355	431	1,050	684	616	865
15-19	123	155	513	348	351	418
20-24	200	127	562	315	385	398
25-29	191	135	608	318	456	522
30-34	212	146	926	334	536	708
35-39	245	220	1,312	366	738	1,178
40-44	321	299	1,644	351	780	1,497
Gjithsej	401	488	2,181	294	725	2,068
45-49	564	732	2,587	312	693	2,915
50-54	687	946	3,211	284	667	3,430
55-59	928	1,073	3,515	340	595	3,817
60-64	1,197	1,170	3,745	368	464	3,764
65-69	1,434	1,189	3,757	451	456	3,172
70-74	1,365	1,091	3,054	403	313	2,177
75-79	1,712	1,233	2,902	439	358	1,682
80+	9,935	9,435	31,567	5,607	8,133	28,611
Gjithsej						

Tabela 2 - Popullsia me banim të zakonshëm me të paktën një vështirësi afatgjatë sipas moshës (Regjistrimi i Popullsisë dhe Banesave në Kosovë 2011 - Tabela 3.39^{xxix})

Megjithatë, Regjistrimi i vitit 2011 gjithashtu grumbullon të dhëna lidhur me numrin e njerëzve që raportojnë se kanë vështirësi në kryerjen e aktiviteteve të përditshme, si dhe me shkallën e vështirësisë. Kështu, tabela 2 në vijim ofron të dhëna në lidhje me **shkallën e vështirësisë në kryerjen e aktiviteteve të përditshme** - pak vështirësi, shumë vështirësi, nuk mund ta bëjë fare - të dhëna që janë shumë më të përafërta me definicionin e aftësisë së kufizuar të përfshirë në KDKPAK, si dhe të dhëna që mund të shërbejnë për një qëllim më të menjëhershëm, sepse mund të përdoren për të përcaktuar se çfarë lloj shërbimesh nevojiten për t'iu përgjigjur llojeve të vështirësive.

Siç mund të shihet në Tabelën 2 (më sipër), 880 fëmijë të moshës 0-19 vjeç janë raportuar të kenë **ca vështirësi për të mësuar, për t'u kujtuar apo përqendruar**, 694 fëmijë janë raportuar të kenë **ca vështirësi për t'u veshur, pastruar dhe për të kryer aktivitete përreth shtëpisë**, 614 fëmijë janë raportuar të kenë **ca vështirësi për të dalë jashtë shtëpisë të vetëm për të blerë ose vizituar mjekun**, 510 fëmijë janë raportuar të kenë **ca vështirësi në punë ose në biznes ose në shkollë ose kolegji** dhe 599 fëmijë janë raportuar të kenë **ca vështirësi për të marrë pjesë në aktivitete të tjera**.

Po ashtu, 520 fëmijë të moshës 0-19 vjeç janë raportuar të kenë **shumë vështirësi për të mësuar, për t'u kujtuar ose përqendruar**, 398 fëmijë janë raportuar të kenë **shumë vështirësi për t'u veshur, pastruar dhe për të kryer aktivitete përreth shtëpisë**, 614 fëmijë janë raportuar të kenë **shumë vështirësi për të dalë jashtë shtëpisë të vetëm për të blerë ose vizituar mjekun**, 510 fëmijë janë raportuar të kenë **shumë vështirësi në punë ose në biznes ose në shkollë ose kolegji** dhe 599 fëmijë janë raportuar të kenë **shumë vështirësi për të marrë pjesë në aktivitete të tjera**.

Siç pritej, numri i fëmijëve të raportuar të listuar në kategorinë ***nuk mund ta bëjë fare*** është shumë më i lartë se në dy kategoritë e mëparshme. Aktivitetet e listuara nuk marrin në konsideratë standardet krahasuese (*benchmarks*) zhvillimore dhe janë aktivitete që kërkohen në përgjithësi nga një i rritur, dhe thjesht të përshtatura të gjitha moshave në këtë regjistrim. Prandaj, të dhënat duhet të interpretohen me kujdes. 1,043 fëmijë të moshës 0-19 vjeç janë raportuar që ***nuk mund ta bëjë fare*** në kategorinë të *mësuarit, të mbajturit mend ose të përqendruarit*, 1,103 fëmijë janë raportuar që ***nuk mund ta bëjë fare*** në kategorinë të *pastruarit dhe të kryerit e aktiviteteve përreth shtëpisë*, 1,376 fëmijë janë raportuar që ***nuk mund ta bëjë fare*** në kategorinë të *dalurit jashtë shtëpisë të vetëm për të blerë ose vizituar mjekun*, 2,040 fëmijë janë raportuar që ***nuk mund ta bëjë fare*** në kategorinë të *angazhuarit në punë ose në biznes ose të shkuarit në shkollë ose kolegji* dhe 1,908 fëmijë janë raportuar si ***nuk mund ta bëjë fare*** në kategorinë të *marrurit pjesë në aktivitete të tjera*.

Aktivitetet ditore	0-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80+	Gjithsej
Paksa vështirësi																
Të mësuarit, mbajturit në mend ose koncentrimi	601	279	312	328	430	700	788	1,215	1,622	2,115	2,412	2,656	2,446	1,784	1,572	19,260
Veshja, larja ose gjindshmëria në shtëpi	460	234	262	311	413	583	711	950	1,219	1,556	1,907	2,117	2,209	1,853	1,718	16,503
Dalja vetëm jashtë shtëpisë për të blerë ndonjë gjë ose për vizite tek mjeku	396	218	264	327	437	664	869	1,133	1,489	1,836	2,090	2,254	2,085	1,521	1,209	16,792
Duke punuar në një punë apo biznes ose duke vijuar shkollën apo fakultetin	337	182	208	269	385	541	724	938	1,070	1,172	1,115	962	747	465	326	9,441
Pjesëmarrje në aktivitete tjera	400	199	233	285	420	618	762	945	1,189	1,405	1,405	1,288	1,050	686	496	11,381
Shumë vështirësi																
Të mësuarit, mbajturit në mend ose koncentrimi	346	174	185	214	258	328	400	509	594	728	933	984	1,102	895	967	8,617
Veshja, larja ose gjindshmëria në shtëpi	279	119	109	131	146	244	285	319	412	466	620	718	840	751	934	6,373
Dalja vetëm jashtë shtëpisë për të blerë ndonjë gjë ose për vizite tek mjeku	305	145	165	190	251	357	418	534	690	886	1,162	1,283	1,314	1,128	1,163	9,991
Duke punuar në një punë apo biznes ose duke vijuar shkollën apo fakultetin	247	171	177	228	297	465	569	750	911	1,050	1,127	1,090	1,036	693	586	9,397
Pjesëmarrje në aktivitete tjera	250	147	154	192	255	375	481	628	674	862	1,014	1,041	980	699	612	8,364
Nuk mund të bëjë fare																
Të mësuarit, mbajturit në mend ose koncentrimi	712	331	340	367	394	456	478	474	611	659	850	1,095	1,286	1,294	1,583	10,930
Veshja, larja ose gjindshmëria në shtëpi	815	288	244	249	255	273	237	281	319	369	473	613	739	763	1,102	7,020
Dalja vetëm jashtë shtëpisë për të blerë ndonjë gjë ose për vizite tek mjeku	988	388	361	362	396	492	475	550	755	926	1,235	1,553	1,800	1,679	2,145	14,105
Duke punuar në një punë apo biznes ose duke vijuar shkollën apo fakultetin	1,396	644	646	743	925	1,280	1,461	1,846	2,544	3,266	4,066	4,772	4,722	3,909	3,900	36,120
Pjesëmarrje në aktivitete tjera	1,304	604	591	669	830	1,126	1,284	1,687	2,297	2,830	3,555	4,165	4,236	3,548	3,682	32,408

Tabela 2 - Popullsia sipas vështirësisë afatgjate në kryerjen e aktiviteteve të përditshme, sipas moshës, shkallës së vështirësisë (2011 Regjistrimi i Popullsisë dhe Banesave në Kosovë 2011 - Tabela 3.40)

Përkundër përpjekjeve në kuadër të Regjistrimit të popullsisë të vitit 2011, të dhënat janë të pakta sa u përket personave/fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë. Shumica e sondazheve të ekonomive familjare që realizohen aktualisht në Kosovë mbledhin të dhëna rreth popullatës së rritur ose, më e shumta, rreth fëmijëve të moshës 15 vjeç e lartë, duke anashkaluar plotësisht popullatën e fëmijëve. Prandaj, është shumë e vështirë të mblidhen të dhëna me rëndësi statistikore në shkallë kombëtare. Këshilli Kombëtar i Statistikave (me përfaqësues nga të gjitha ministritë) është përgjegjës për t'i ofruar Agjencisë së Statistikave të Kosovës (ASK) një plan 5-vjeçar për mbledhjen e të dhënave, i cili deri më tani nuk ka paraparë ndonjë sondazh që do të përfshinte fëmijët. Një burim tjetër i të dhënave statistikore, PRISM (2011) vlerëson se popullata me aftësi të kufizuara (sic) është ndërmjet 150,000 dhe 180,000 ose 7% e gjithsej popullsisë. Në shumicën e rasteve, këta persona vuajnë nga varfëria, izolimi dhe stigmatizimi social. PRISM (2011) thotë që 95% e pothuajse 1,000 personave me aftësi të kufizuara që kishin intervistuar vareshin tërësisht nga dikush tjetër për aktivitetet e jetës së përditshme. Rrjedhimisht, personat me aftësi të kufizuara në Kosovë përbëjnë një prej grupeve më të rrezikuara të popullsisë”^{xxx}.

Shumë prej të intervistuarve për këtë analizë të situatës ishin të mendimit që fëmijët me aftësi të kufizuara janë një nga grupet më të margjinalizuara të shoqërisë në Kosovë. Megjithatë, një nga kufizimet kryesore për të adresuar nevojat e tyre është mungesa e njohurive rreth asaj se sa fëmijë me aftësi të kufizuara ka në vend, ku jetojnë dhe cilat janë nevojat e tyre të veçanta^{xxxi}. Sipas informacioneve të marra nga Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale, janë në dispozicion tre lloje të të dhënave për personat me aftësi të kufizuara, megjithëse dy burimet e të dhënave nuk triangulohen: së pari, meqë vlerësimi për ndihmën financiare për aftësi të kufizuara inicohet nga qendrat komunale për punë sociale, çdo qendër komunale mban evidencë të çdo rasti që inicohet. Së dyti, komisioni vlerësues i nivelit qendror që shqyrton rastet komunale mban evidencë për çdo rast që miratohet si aftësi e kufizuar e pranueshme (statusi i përhershëm i aftësisë së kufizuar). Përfundimisht, MPMS mban një regjistër të çdo personi i cili merr ndihmë financiare për aftësi të kufizuar.

Ka informata në dispozicion nga Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale (shih më poshtë) për numrin e fëmijëve me aftësi të kufizuara që marrin ndihmë sociale, por kriteret për këtë ndihmë janë jashtëzakonisht strikte dhe jodomosdoshmërisht të gjithë fëmijët që plotësojnë kushtet e marrin atë. Ka shifra edhe nga Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë për numrin e fëmijëve me aftësi të kufizuara që vijnë në shkollën, por kjo nuk përfshin fëmijët që nuk e vijnë në shkollën (shih shtojcën 4).

Mbledhja e të dhënave vështirësohet edhe më tej sepse nuk ka harmonizim të mekanizmave dhe sistemeve midis ministrive. Përderisa MPMS mbledh të dhëna mbi përfitimet për aftësitë e kufizuara, por jo për specifikat e aftësive funksionale të çdo personi (çka është ajo që çon në dhënien e përfitimit), MASHT mbledh të dhëna në bazë të “nevojave të veçanta arsimore” (jo të aftësive funksionale ose *aftësisë së kufizuar* në kuptimin tradicional) sipas një liste prej 10 llojeve të dëmtimeve: autizmi, pengesat e komunikimit dhe të folurit, Sindromi Daun, çrregullimet emocionale dhe të sjelljes, pengesat në dëgjim, pengesat intelektuale, vështirësitë/çrregullimet e të mësuarit, dëmtimet e shumëfishta, dëmtimet fizike dhe pengesat me shikim. Ndërkohë që informacioni mblidhet në nivel shkolle dhe mund të përdoret në të ardhmen për qëllime financimi, ka shumë pak të ngjarë që të dhënat të jenë të besueshme ose rigorozë pasi nuk ka dokumentacion mbështetës adekuat.

Disa prej të intervistuarve për këtë studim (MASHT dhe MSh) kanë raportuar plane për harmonizimin e mbledhjes së të dhënave duke përmirësuar sistemet e grumbullimit të të dhënave për të përdorur numrat e regjistrimit civil/lindje (një numër që i jepet secilit qytetar nga Ministria e Punëve të Brendshme), duke lehtësuar kështu triangulimin e të dhënave. Megjithatë, planet janë ende në fazat paraprake të zhvillimit. Përdorimi i përhapur, shumëdisiplinor dhe ndërministror i ICF do të krijojë kushte për grumbullimin më të besueshëm dhe më të saktë të të dhënave për vendimmarrje.

Për shkak të ndërlikimeve administrative në rajonin e Mitrovicës dhe komunave të tjera me shumicë serbe, ka pak të dhëna për fëmijët me aftësi të kufizuara. Qendra për Orientim Social (COD) ka prodhuar në vitin 2013 një raport^{xxxii}, sipas të cilit në Kosovë ka shumë persona me aftësi të kufizuara në gjendje të izolimit social, të privuar nga e drejta për arsimim dhe punësim të barabartë, me qasje të kufizuara në shërbimet shëndetësore, shërbimet publike dhe informacione, të privuar nga pjesëmarrja e barabartë në jetën publike dhe politike”^{xxxiii}. Sipas raportit, personat me aftësi të kufizuara nga komuniteti serbe nuk janë të evidentuar - shumica e komunave serbe nuk u përfshinë në regjistrimin e vitit 2011 të Kosovës, as në regjistrimin e Serbisë të vitit 2011. Sipas po të njëjtit raport, “megjithëse nuk ka të dhëna zyrtare për numrin e saktë të personave me aftësi të kufizuara në komunën e Mitrovicës, COD-ja, përmes hulumtimit të tij, ka kuptuar që janë 432 persona me aftësi të kufizuara në komunë, kjo në bazë të të dhënave nga Qendra për Punë Sociale, Komuna e Mitrovicës dhe shoqatat e personave me aftësi të kufizuara. Numri i personave me aftësi të kufizuara sipas kategorisë së aftësisë së kufizuar: aftësi të kufizuar fizike - 58; dëmtime/pengesa në dëgjim dhe të folur - 80; të verbër dhe me shikim të dëmtuar - 107; skleroza e shumëfishtë - 29; pa aftësi intelektuale - 50; pa aftësi psikosociale - 28; Fëmijët me aftësi të kufizuara - 80 (nuk ka të dhëna për llojin e aftësisë së kufizuar)”^{xxxiv}.

Nuk ka mbledhje të standardizuar të të dhënave për fëmijët me aftësi të kufizuara në asnjërën prej 5 komunave të përfshira në DFG, megjithëse të dhënat rigorozë konsiderohen si mjet thelbësor për vendimmarrje të informuar. Përvoja e identifikimit të fëmijëve me aftësi të kufizuara për të marrë pjesë në DFG në Mitrovicën Veriore nënvizoi disa çështje me interes përsa i përket identifikimit dhe përcaktimit të numrit të fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë. Siç është raportuar, ishte e vështirë të identifikoheshin fëmijët me aftësi të kufizuara, sidomos ata 15 vjeç dhe më të vjetër, sepse arsimi gjithëpërfshirës filloi në vitin shkollor 2009/2010 dhe gjenerata e regjistruar në shkollë me këtë sistem ende nuk ka arritur moshën 15-17 vjeç. Kështu, ka të ngjarë që në këtë rast, një sistem më gjithëpërfshirës do të ndihmonte në identifikimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara, por vetëm në regjistrimin parashkollor ose në shkollën fillore, kur ishte e detyrueshme që fëmijët t'i nënshtroheshin vlerësimit të “Inter resorne komisije” (Ekipit Komunal të Vlerësimit) të themeluar në vitin 2010.

Identifikimi, vlerësimi dhe përcaktimi i kritereve të aftësisë së kufizuar në Kosovë

Grupe të ndryshme ligjesh rregullojnë atë se kush konsiderohet të ketë një paaftësi (në varësi të llojit të dëmtimit/pengesës) dhe nuk ka legjislacion të përgjithshëm që rregullon identifikimin, vlerësimin dhe përcaktimin e aftësisë së kufizuar. Siç mund të shihet më poshtë, legjislacioni ekzistues supozon që fillimisht dyshohet për një dëmtim të caktuar, pastaj bëhet vlerësimi, ku vlerësimi bëhet vetëm për të përcaktuar të drejtën për përfitime financiare dhe të drejta.

Identifikimi, vlerësimi dhe përcaktimi i plotësimit të kushteve të aftësisë së kufizuar në Kosovë bëhen vetëm për 3 lloje pengesash/dëmtimesh: dëmtimet në shikim, dëmtimet në dëgjim dhe dëmtimet para/tetraplegjike. Këto janë 3 llojet e vetme të pengesave (dhe aftësisë së kufizuar përcjellëse) të cilat rregullohen me ligj (shih më poshtë). Sipas raporteve të dhëna nga ZQM-ja dhe OPAK-të e ndryshëm të intervistuar për këtë studim, legjislacioni ekzistues është zhvilluar si një përgjigje ndaj lobimit dhe avokimit të fuqishëm nga tri grupet më të mëdha të aftësisë së kufizuar në Kosovë, ku secili prej tyre përfaqëson grupe shumë specifike të personave me aftësi të kufizuara specifike, me theks të veçantë në nevojat e të rriturve me aftësi të kufizuara. Prandaj, përderisa peizazhi ekzistues tregon se agjenda e aftësisë së kufizuar në Kosovë udhëhiqet nga OPAK-të, tani ka përpjekje të fuqishme për të siguruar që legjislacioni të hartohet si një strategji kombëtare, të jetë më gjithëpërfshirës dhe t'u kushtojë vëmendje nevojave të fëmijëve me aftësi të kufizuara.

Për më tepër, rregullimi ekziston edhe për fëmijët/personat me aftësi të kufizuara të përhershme, i cili mbulon ata me dëmtime fizike, shqisore ose mendore, megjithëse nuk ekziston ndonjë rregullore për përcaktimin e identifikimit dhe vlerësimin të dëmtimit mendor. Në të gjitha rastet, një komision mjekësor është përgjegjës për përcaktimin e plotësimit të kushteve. Përveç një legjislacioni kufizues, ka një deficit të konsiderueshëm në numrin e profesionistëve që mund të diagnostikojnë lloje komplekse të aftësisë së kufizuar përfshirë ato të parashikuara në legjislacion, duke përfshirë autizmin^{xxxv}. Prandaj ka mangësi të konsiderueshme në identifikimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara.

Sipas drejtorit të Shërbimeve të Shëndetit Mendor të Fëmijëve dhe Adoleshentëve në Qendrën Klinike Universitare të Kosovës, shumica e prindërve iniciojnë procedurën e vlerësimit të aftësisë së kufizuar me qëllim të sigurimit të ndihmës me mjete financiare. Sigurimi i shërbimeve, madje edhe atyre që mund të ofrohen pa pagesë në sistemin shëndetësor zakonisht nuk është prioritet për prindërit. Mungesa e identifikimit të hershëm/shërbimeve të ndërhyrjes së hershme është një sfidë kryesore sa i përket sigurimit që prindërit të kenë njohuri për zhvillimin e fëmijës dhe të jenë në gjendje të identifikojnë sjelljet atipike dhe vonesat në arritjen e caqeve të përshtatshme. Shpesh (pothuajse çdo ditë) prindërit kërkojnë një vlerësim të spektrit të autizmit, duke mos qenë në dijeni për shumë probleme të mundshme të ndijimit(sensore)-përpunimit që mund të ngjajnë me autizmin, por janë, në fakt, rrjedhojë e mungesës së stimulimit të duhur. Përveç kësaj, meqë çdo proces i vlerësimit duhet të fillojë me matjen e koeficientit të inteligjencës (IQ), statusi i aftësisë së kufizuar të përhershme varet shumë nga performanca, ndërsa kjo varet nga aranzhimi, atmosfera dhe kushtet e mjedisit testues dhe jo domosdoshmërisht nga performanca faktike individuale përgjatë kohës.

Ligji Nr. 04/L-092 për Personat e Verbër^{xxxvi}, i vitit 2012, ofron kornizën për identifikimin e personave të verbër dhe për mbrojtjen e tyre me ligj. Personat konstatohen si të verbër ose me shikim të dëmtuar nga ana e Komisionit Mediko-social i përbërë nga specialistët e të pamurit dhe profesionistët e shkencave sociale dhe OPAK-të, të cilët përcaktojnë përfitimet financiare dhe shërimet.

Personat e verbër duhet të kenë të evidentuar një kujdestar të emëruar. Legjislacioni përfshin punësimin, lirim nga detyrimet fiskale, “kompensimin” mujor bazuar në pagën minimale por jo më pak se 100 euro (neni 7), asistencën personale siç konsiderohet e nevojshme, mbështetjen për banim, shërbimet shëndetësore falas ose me çmim të reduktuar. Sa i përket arsimit, personat e verbër kanë të drejtë të shkollohen në institucione publike, si dhe për përdorimin e shkrimit brail, shkrimit relievor, shkrimit me shkronja të zmadhuara dhe teksteve në teknikën akustike dhe digjitale, si dhe pajisjeve tiflo. Ngjashëm, informatat duhet të ofrohen në mënyra të ndryshme. Rehabilitimi bëhet nëpër qendra, ndërsa personat e verbër mund të marrin pjesë në manifestime sportive dhe kulturore pa pagesë. Transporti publik është falas ose me çmim të reduktuar, ndërsa telefonat duhet të pajisjen me softuerin adekuat. Legjislacioni hesht sa i përket nevojave specifike të fëmijëve. Sipas drejtorit të Shoqatës së Personave të Verbër dhe Personave me Shikim të Dëmtuar të Kosovës, legjislacioni parasheh dy lloje të kompensimit financiar: për personat që konstatohen se janë 100% të verbër, përfitimi financiar për aftësi të kufizuar është 125 euro, ndërsa 125 euro jepen si shtesë për pagesën e asistentit personal, nëse ka nevojë. Megjithatë, një person që konstatohet se është 95% i verbër, gëzon të drejtën e vetëm përfitimit financiar prej 125 eurosh për aftësinë e kufizuar.

Ligji Nr. 05/L-067 për Statusin dhe të Drejtat e Personave Paraplegjikë dhe Tetraplegjikë^{xxxvii} përcakton dispozitat për personat që kanë humbur mundësinë e lëvizjes së ekstremiteteve të poshtme apo të ekstremiteteve të sipërme dhe të poshtme. Personat e tillë përcaktohen si përfitues sipas legjislacionit nga ana e komitetit vlerësues (i përbërë nga MSh, MPMS dhe një anëtar i një OPAK-je përfaqësuese). Ligji parasheh mbrojtje dhe liri të shprehjes dhe qasjes në informacion. Njëjtë si me ligjin paraprak, përfituesit marrin kompensim dhe varësisht prej vlerësimit, mund të marrin një shtesë prej 50% me qëllim të parandalimit të “plagëve dekubitare” (neni 7), si dhe mund të zgjedhin të kenë një asistent personal (sërisht, varësisht prej vlerësimit). Gjithashtu, njëjtë si më lart, përfituesit lirohen nga ngarkesat fiskale, duke përfshirë ato që ndërlidhen me një automjet. Ata kanë të drejtën e arsimit në shkolla publike dhe private, si dhe të kujdesit shëndetësor pa pagesë, duke përfshirë shërbimet e kujdesit në shtëpi kur ka nevojë. Pajisjet u sigurohen poashtu pa pagesë. Ngjashëm, energjia elektrike dhe transporti publik janë pa pagesë ose me çmim më të ulët, ndërsa sigurimi i strehimit për ta trajtohet me prioritet. Legjislacioni hesht sa u përket nevojave specifike të fëmijëve.

Rregullorja (QRK) Nr. 15/2014 për Ofrimin e Shërbimeve në Gjuhën e Shenjave në Republikën e Kosovës^{xxxviii} përcakton rregullat dhe procedurat e shërbimeve në gjuhën e shenjave në Kosovë. Ajo zbatohet për të gjitha institucionet publike, të cilat detyrohen të ofrojnë shërbimet e përshtatshme bazuar në nevoja dhe në kërkesa. Shërbimet ofrohen nga ZQM-ja në bashkëpunim me Shoqatën Kosovare të të Shurdhërve, të cilët janë përgjegjës për ofrimin e trajnimeve për institucionet dhe personat. Instruktorët e gjuhës së shenjave duhet të trajnohen, certifikohen dhe akreditohen.

Duhet të theksohet se nuk ka ligj që specifikon masat e identifikimit dhe mbrojtjes së personave që janë të shurdhër apo me vështirësi në të dëgjuar, siç është rasti me Ligjin për të Verbërit ose Ligjin për Personat Paraplegjikë dhe Tetraplegjikë. Në një vend ku legjislacioni luan rolin kryesor për sigurimin e të drejtave të personave me aftësi të kufizuara dhe duke marrë parasysh faktin se komuniteti i të shurdhërve ka ndihmuar në avancimin e të drejtave të personave me aftësi të

kufizuara në Kosovë, kjo është një mosvëmendje që raportohet se është politikisht e motivuar.

Siç dëshmohet më poshtë, ekziston një rast shqetësues dhe aktualisht i pashpjeguar i rreth 1,000 njerëzve të shurdhër në Kosovë të cilëve u është hequr e drejta e tyre për të marrë ndihmë sociale mbi baza të aftësisë së kufizuar të përhershme, gjë që kërkon vëmendje të menjëhershme dhe një zgjidhje që merr parasysh të drejtat e të gjithë personave që janë të shurdhër, duke përfshirë fëmijët. Sipas Shoqatës Kosovare të të Shurdhërve, statusi i aftësisë së kufizuar të përhershme (shih më poshtë) lidhet drejtpërdrejt me aftësinë e personit për të punuar. Prandaj, për shkak se personat e shurdhër konsiderohen si të aftë për t'u punësuar (edhe nëse kjo nuk është realitet në Kosovë), ata nuk kualifikohen për statusin e aftësisë së kufizuar të përhershme ose përfitimet financiare përcjellëse.

Sipas Zyrës për Qeverisje të Mirë^{xxxix}, Programi Kombëtar për ofrimin e Shërbimeve në Gjuhën e Shenjave (2013-2016) është zhvilluar për mbrojtjen dhe promovimin e të drejtave të personave të shurdhër, duke përfshirë fëmijët e shurdhër, me qëllim të rritjes së pjesëmarrjes së tyre në të gjitha sferat e jetës, duke promovuar heqjen e pengesave të komunikimit dhe duke siguruar kështu pjesëmarrjen e plotë të të shurdhërve në të ardhmen. Si rezultat, qeveria ka miratuar Rregulloren për ofrimin e shërbimeve në gjuhën e shenjave dhe Udhëzimin Administrativ për ofrimin e shërbimeve në gjuhën e shenjave (shih më poshtë) që përbëjnë dokumentet bazë që kanë mundësuar qasje në shërbimet në gjuhën e shenjave për të gjithë personat e shurdhër në vend. Përveç kësaj, personat e shurdhër janë përfitues të skemës së pensioneve të aftësisë së kufizuar sipas Ligjit Nr. 04/L-131 për Fondet e Pensioneve Shtetërore dhe numri i përfituesve mund të merret nga Komisioni Vlerësues në kuadër të MPMS-së.

"Fëmijët me aftësi të kufizuara të përhershme të formave fizike, mendore dhe ndijore/shqisore konsiderohen fëmijët nga lindja e tyre deri në 18 vjeç me vendbanim të përhershëm në Kosovë, të cilët janë plotësisht të paaftë për kryerjen e aktiviteteve të përditshme pa ndihmën e personit tjetër"^{xl}. Aftësia e kufizuar e përhershme është një kusht i domosdoshëm që familja e fëmijës (familja biologjike ose kujdestare) të marrë mbështetje materiale në formë të të hollave. Fëmijët me aftësi të kufizuar të përhershme janë ata që janë të verbër dhe ata që kanë kufizime lëvizshmërie, nuk mund të kryejnë detyra të përditshme siç janë ushqimi, veshja ose higjiena personale ose "të kryejnë nevojat fiziologjike" (Neni 6).

Statusi i *aftësisë së kufizuar të përhershme* (lloji dhe niveli i ashpërsisë së dëmtimit fizik, mendor ose shqisor) përcaktohet nga Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale pas vlerësimit nga komisioni mjekësor. Komisioni përbëhet nga 5 anëtarë, 4 profesionistë nga shkencat mjekësore (pediatri, oftalmologji, mjekësi e përgjithshme, neuropsikiatri ose psikiatri) dhe një punëtor social. Personi/familja që kërkon vlerësimin duhet të ketë një certifikatë mjekësore që vërteton dëmtimin dhe duhet të ofrojë dëshmi mjekësore. Qendra Komunale për Punë Sociale që fillon vlerësimin është përgjegjëse për vlerësimin e mjedisit social të personit që i nënshtrohet vlerësimit, si dhe nxjerr vendimin përfundimtar para datës së kërkesës për vlerësim. Koordinator i Komisionit të Vlerësimit të MPMS-së i intervistuar është shumë i vetëdijshëm për nevojën e harmonizimit të procedurës aktuale me modelin social të aftësisë së kufizuar të përkrahur nga KDPAK-ja. Gjithashtu, ai konfirmoj se përfitimi financiar prej 100 eurosh është shumë modest dhe shpesh përdoret si përfitim më tepër për zbutjen e varfërisë sesa për të blerë shërbimet e nevojshme (që shpesh nuk ekzistojnë). Megjithatë, MPMS duhet të ndjekë procedurat e vendosura në udhëzimet administrative.

Megjithatë, vendimet në lidhje me statusin e “aftësisë së kufizuar të përhershme” janë, në rastin më të mirë, kontradiktore. Gjatë gjithë këtij studimi, shumë nga profesionistët e intervistuar në qeveri dhe në shoqërinë civile si dhe pjesëmarrës të ndryshëm të DFG (profesionistë të QPS-së, Gjakovë), profesionistë të kujdesit shëndetësor (Ferizaj) dhe të tjerë përgjegjës për vlerësimin dhe/ose menaxhimin e rasteve të fëmijëve që konsiderohen të kenë një “aftësi të kufizuar të përhershme” kanë thënë që e konsiderojnë legjislacionin si diskriminues. Së pari, legjislacioni fillon në moshën 1 vjeç, megjithëse shumë fëmijë lindin me dëmtime të rënda që kërkojnë ndërhyrje të menjëhershme. Së dyti, legjislacioni bën diskriminim ndaj të gjithë personave të tjerë dhe fëmijëve me aftësi të kufizuara që perceptohen të kenë një “nivel më të ulët të ashpërsisë” të aftësisë së kufizuar, sepse i përjashton ata nga skema e asistencës dhe nga të gjitha ndihmat në para dhe/ose shërbime. Së treti, metodologjia në përdorim për të identifikuar “aftësinë e kufizuar të përhershme” nuk merr parasysh mungesën e informatave në lidhje me aftësinë e kufizuar që është akoma normë në Kosovë, ose mungesën e shërbimeve në terren që mund të ndihmojnë familjet të identifikojnë fëmijët në rrezik të zhvillimit të vonuar ose fëmijët me aftësi të kufizuara.

Siç raportohet, kriteret për “aftësinë e kufizuar të përhershme” janë mjaft të rrepta, edhe pse të dhënat ndryshojnë në varësi të burimit dhe në varësi të vitit/tremujorit për të cilin raportohen të dhënat. Përveç kësaj, meqenëse familjet e fëmijëve me aftësi të kufizuara po informohen më mirë lidhur me të drejtat dhe përgjegjësitë e tyre, ato po bëhen gjithnjë e më shumë kërkuese në lidhje jo vetëm me diagnostikimin, por edhe me alternativat e trajtimit dhe lehtësimin e qasjes mjedisore. Gjykimi i dhënë nga një vlerësim i “aftësisë së kufizuar të përhershme” (po ose jo) nuk është më i mjaftueshëm.

Komisioni Mjekësor në Ministrinë e Punës dhe Mirëqenies Sociale është përgjegjës për përcaktimin e llojit dhe nivelit të ashpërsisë së aftësisë së kufizuar për qëllime të skemës së ndihmës sociale. Megjithatë, raportet e tjera (OPAK për Daun Sindromin - Prishtinë) tregojnë se Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale përcakton statusin e “aftësisë së kufizuar të përhershme” bazuar në një diagnozë të certifikatës shëndetësore ose raport mjekësor nga Qendra Shëndetësore Universitare (Spitali Shtetëror) që lëshohet nga një ekip prej 3 mjekësh. Gjithashtu, OPAK për Daun Sindromin raportoi se, komisionet e vlerësimit në Ministrinë e Shëndetësisë (MSh) shpesh janë diskriminuese, sepse fëmijëve që dyshohen të kenë aftësi të kufizuara nuk u jepet përparësi mbi fëmijët e tjerë.

Për shkak se legjislacioni përqendrohet në llojin e aftësisë së kufizuar, të drejtat janë të ndryshme dhe specifike për dëmtimet e caktuara. Më tej, sipas Raportit Vjetor të Avokatit të Popullit të vitit 2016, “siç është raportuar në Raportin Vjetor të Avokatit të Popullit të viti 2015, personat me aftësi të kufizuara me të njëjtën diagnozë, pas rivlerësimit nga komisioni mjekësor, hiqen nga lista e përfituesve të pensioneve për personat me aftësi të kufizuara, sepse sipas vlerësimit ata nuk i plotësojnë kriteret e kërkuara. Personat me aftësi të kufizuara vazhdojnë të ngrenë pyetje rreth saktësisë së punës së komisionit mjekësor, sepse gjatë kryerjes së rivlerësimit, komisioni mjekësor nuk i vlerëson aplikuesit sipas diagnozës së mjekëve profesionistë, por i vlerëson ata sipas perceptimit të tyre subjektiv”^{xli}.

Siç është raportuar nga pjesëmarrësit në këtë studim (Gjakovë dhe Ferizaj), ka nevojë për një qasje të unifikuar ndaj përkufizimit të aftësisë së kufizuar, përcaktimit të kriterëve për diagnozën, kategoritë dhe nivelin e ashpërsisë, si dhe metodologjitë dhe procedurat standarde për atë se si të sigurohet që vlerësimi i

fëmijëve me aftësi të kufizuara të çojë në një orientim të dobishëm të ofrimit të shërbimeve. Sipas pjesëmarrësve në DFG, ekziston nevoja që familjeve të fëmijëve me aftësi të kufizuara t'u ofrohen trajnime për t'i ndihmuar të kuptojnë llojin e aftësisë së kufizuar që kanë fëmijët e tyre dhe se si/ku të marrin udhëzime të mëtejshme mbi shërbimet dhe mbështetjen. Për më tepër, ekziston nevoja për udhëzime standarde për secilin ekspert të përfshirë në vlerësimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara, duke përfshirë psikologët, punonjësit socialë, mësuesit, mjekët pediatër, etj., në mënyrë që të ketë një mirëkuptim të përbashkët dhe shumëdimensional mes tyre. Procedurat e vlerësimit dhe përshtatshmërisë në Mitrovicën Veriore ndjekin udhëzimet serbe. Është raportuar se disa prindër nga veriu i Mitrovicës shkojnë në Kragujevc, Kraljevë, Nish, Beograd, Novi Sad dhe qytete të tjera si për diagnostifikim ashtu dhe kujdes të nivelit tretësor.

Përsa i përket vlerësimit të fëmijëve që mendohen të kenë çrregullime të spektrit të autizmit, diagnoza bazohet në një instrument intervistimi dhe vëzhgimin e sjelljes së fëmijës dhe shpesh psikiatri i fëmijëve i rekomandon ata për terapi në qendrën për fëmijët autikë. Megjithatë, ekziston një mungesë e njohurive dhe kapaciteteve të specializuara për një diagnostifikim të hollësishëm të autizmit (dhe madje edhe disa kategori të tjera të aftësisë së kufizuar), shërbimeve ose trajtimeve. Sipas psikiatrit të fëmijëve nga Qendra Spitalore Universitare në Prishtinë, ***“Në të vërtetë ne nuk bëjmë një diagnozë të hollësishme por më shumë një vlerësim sipërfaqësor të fëmijës. Ndonjëherë për shkak të kërkesës së prindërve dhe stigmës, mjeku bën vetëm përshkrimin e simptomave, por ata nuk e përshkruajnë diagnozën si autizëm. Ka raste kur pas terapisë fëmija bën përparim të rëndësishëm, kështu që kur ai të jetë para komisionit të vlerësimit, fëmija duket sikur nuk ka ndonjë problem, prandaj ai nuk kualifikohet për asistencën”***. Siç është konfirmuar nga përfaqësuesi i Shoqatës së Autizmit, ka raste kur pediatri nuk e di se çfarë është autizmi dhe nuk mund ta konfirmojë plotësisht diagnozën para një vëzhgimi më të gjatë të sjelljes dhe qëndrimeve të fëmijës.

Përveç procedurës së vlerësimit të lartpërmendur, secila komunë gjithashtu ka një Ekip të Vlerësimit të Arsimit përgjegjës për vlerësimin e kapaciteteve të arsimit të fëmijës dhe dhënien e udhëzimeve lidhur me mjedisin më të përshtatshëm shkollor (shkollë speciale, klasë speciale e bashkangjitur në një shkollë të rregullt ose klasë e rregullt) për secilin fëmijë individual, si dhe përmbajtjen kryesore të Planit arsimor individual të çdo fëmije (në tekstin e mëtejshëm: PAI). Ekipet e Vlerësimit të Arsimit kanë lindur nga nevoja^{xlii}, sepse profesionistët përgjegjës në Ministrinë e Arsimit ndjeheshin se vlerësimet ekzistuese për aftësinë e kufizuar (siç përshkruhet më sipër) nuk kanë ofruar informacion që mund të përdoret për të udhëhequr vendosjen dhe/ose PAI për çdo fëmijë me aftësi të kufizuar (shih më shumë detaje më poshtë në pjesën e arsimit). Siç mund të shihet në këtë studim, vlerësimet holistike dhe të përqendruara në fëmijët që synojnë sigurimin adekuat të shërbimeve dhe mbrojtjen e të drejtave ende nuk bëhen në Kosovë në asnjë sektor.

Mungesa e përpjekjeve të koordinuara dhe/ose mekanizmave që mund të lehtësojnë procesin e identifikimit, vlerësimit dhe përshtatshmërisë janë raportuar nga të gjitha palët e interesuara. Ndërsa MASHT raporton marrëdhënie të mira pune me Ministrinë e Shëndetësisë dhe MPMS-në, asnjë veprim i koordinuar nuk ekziston midis tyre. MASHT shpesh identifikon fëmijët me nevoja të veçanta arsimore (që mund ose mund të mos kenë aftësi të kufizuara), por nuk ka mekanizëm funksional me të cilin fëmijët e identifikuar mund të referohen për shërbimet e rehabilitimit nga MSh. Përveç kësaj, disa fëmijë me aftësi të kufizuara

të cilët identifikohen nga MASHT-i se kanë nevojë për pajisje të teknologjisë ndihmëse (AT) (siç janë aparatet dëgjimore, për shembull) mund të kenë qasje vetëm në AT-të nga MASHT, ndërkohë që kjo është qartë përgjegjësi e MPMS-së. Megjithatë, nuk ka mekanizma referimi për të siguruar vijueshmërinë nga identifikimi i nevojave e tek ofrimi i shërbimeve nga një ministri tjetër.

Qasja e fragmentuar ndaj aftësisë së kufizuar e theksuar më sipër rezulton në mosrespektimin e shumë të drejtave dhe i përjashton shumë fëmijë, një situatë kjo që u pranua plotësisht nga shumë palë të interesuara gjatë intervistave me informuesit kyç, por pritet që ligji i ri lidhur me aftësinë e kufizuar në zhvillim e sipër të adresojë këto çështje. Pritet që *Koncept Dokumenti*^{xliii} ekzistues që ka për qëllim të zëvendësojë të gjitha ligjet e mësipërme (për personat e verbër, tetra/paraplegjikë, aftësi të kufizuar të përhershme, etj.) do të zhvillohen plotësisht në ligj deri në fund të vitit 2018, duke siguruar një qasje më gjithëpërfshirëse dhe shoqërisht të pranueshme ndaj aftësisë së kufizuar. Koncept Dokumenti liston shumë nga sfidat dhe pengesat për përfshirjen sociale që janë identifikuar në këtë studim por është mjaft i heshtur për çështjet specifike për fëmijët me aftësi të kufizuara. Në opsionin e tij më të favorshëm për një rrugë përpara për reformat, dokumenti vazhdon të theksojë nevojën që “forcimi dhe riemërtimi i komisionit mjekësor-social është i domosdoshëm, i cili do të përqendrohet jo vetëm në aspektin mjekësor, por edhe në aspektin social të çdo situatë individualisht. Komisioni gjithashtu do të vlerësonte shkallën e aftësisë së kufizuar dhe aftësinë e mbetur të punës për personat e rritur, si dhe situatën e tyre sociale dhe mjedisore. Gjithashtu, komisioni do të vlerësonte gjendjen e fëmijëve”^{xliv}. Sidoqoftë, nuk jepen sugjerime se çfarë duhet të jetë përgjegjësia e komisioneve në përcaktimin e shërbimeve mbështetëse të nevojshme për të siguruar zhvillimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara, që nga para lindjes dhe deri në moshën e rritur të pavarur. Dokumenti nuk thekson gjetjet e këtij studimi dhe që udhëheqin rekomandimet e mëposhtme në lidhje me vlerësimet që plotësohen nga ekipet ndërsektoriale dhe multidisiplinare të profesionistëve që përqendrohen në vështirimet holistike të fëmijës gjatë ciklit të jetës (si propozuar nga KDPAK).

Siç shihet më lart, identifikimi i personave me aftësi të kufizuara rregullohet dhe përqendrohet ekskluzivisht në 3 grupe të dëmtimeve, ndërsa vlerësimi i aftësisë së kufizuar është i natyrës mjekësore dhe kualifikueshmëria/pranueshmëria synon sigurimin e pensioneve në mjete monetare (jo sigurimin e shërbimeve). Kufizimet në vlerësimin e aftësisë së kufizuar të përdorur në Kosovë janë diskutuar dhe kuptuar në Kosovë. Të gjithë profesionistët e shëndetësisë, shumica e hartuesve të politikave të arsimit dhe shumica e donatorëve të intervistuar për këtë studim, përmendën (me thellësi të ndryshme të të kuptuarit) nevojën për një paketë identifikimi, vlerësimi dhe konstatimi të përmbushjes së kriterëve, të metodologjisë dhe mjeteve që është në linjë me KDPAK dhe në përputhje me Marrëveshjen mbi Klasifikimin Ndërkombëtar të Funksionimit (ICF) dhe një qasje multidisiplinare. Disa nga profesionistët e intervistuar kanë qenë pjesë e përpjekjeve të ndryshme për të zbatuar ICF në Kosovë, disa prej të cilave kanë filluar që në vitin 2010^{xlv}. Sidoqoftë, ishte e vështirë të përcaktohej me saktësi se pse, pavarësisht nga përpjekjet e ndryshme gjatë dekadës së fundit, me përfshirjen e gjerë të sektorëve të arsimit, shëndetit dhe mirëqenies sociale dhe mbështetjes financiare nga donatorë të shumtë, këto përpjekje nuk kanë sjellë rezultate konkrete. Shumë nga ata që janë intervistuar për studimin (ZQM, MSh, MPMS, OBSH etj.) shprehën gatishmërinë për të bashkuar forcat edhe një herë, dhe për të ringjallur përpjekjet për të siguruar që identifikimi, vlerësimi dhe konstatimi i përmbushjes së kriterëve të jenë shumëdisiplinore, ndërsektoriale dhe të kenë vështirim holistik të fëmijës sipas parametrave të ICF.

Legjislacioni, Koordinimi dhe Monitorimi

Në Kosovë, sikurse në shumë vende të tjera të rajonit, fëmijët me aftësi të kufizuara nuk janë prioritet legjislativ apo politik. Shumë shpesh, fëmijët me aftësi të kufizuara shihen si pjesë e "popullatës së cënueshme" më të gjerë, për të cilën zhvillohen ligje dhe politika specifike. Sipas shumë të intervistuarve për këtë studim, përmbushja e të drejtave të fëmijëve me aftësi të kufizuara në mbrojtje sociale, arsim, shëndetësi etj., do të kërkonte që fëmijët me aftësi të kufizuara, të jenë të dukshëm në nivelin më të lartë të përfshirjes politike: agjenda parlamentare. Sipas Asociacionit të Komunave të Kosovës, vetëm Kuvendi i Kosovës mund të kërkojë nga ministritë, kolegjiunet, këshilli i kryetarëve të komunave dhe autoritetet komunale që të siguroj implementimin (dhe zbatimin) e veprimeve që mund të ndikojnë drejtpërdrejtë në jetën e fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë.

Legjislacioni kombëtar

Deri në kohën e këtij raporti, Kosova nuk ka fituar njohje të plotë ndërkombëtare, as mundësinë për të nënshkruar apo ratifikuar zyrtarisht ndonjë prej Konventave të OKB-së që përmbledhin të drejtat e njeriut. Megjithatë nuk ka autoritet për të nënshkruar/ratifikuar ndonjë traktat ndërkombëtar, Kosova ka demonstruar synimin e saj për ta bërë këtë sa më shpejt që e lejon ligji ndërkombëtar dhe përpjekjet e saj njihen nga familja e OKB-së, BE-ja dhe të tjerët. Në vitin 2013, një raport^{xlvi} i porositur nga UNICEF-i tregoi se Kosova ka zhvilluar një kornizë të fortë ligjore, për të promovuar një shoqëri gjithëpërfshirëse, veçanërisht gjithëpërfshirëse për fëmijët me aftësi të kufizuara, një angazhim të demonstruar në zhvillimin e legjislacionit dhe politikave të tilla si Plani Nacional i Veprimit për Personat me Aftësi të Kufizuara 2009 - 2011, Strategjia dhe Plani i Veprimit për të Drejtat e Fëmijëve në Kosovës 2009-2013, Plani Strategjik për Organizimin e Arsimit Gjithëpërfshirës për Fëmijët me Nevoja të Veçanta Arsimore në Arsimin Parauniversitar në Kosovë 2010-2015 dhe Plani Strategjik i Arsimit të Kosovës 2011-16 (PSAK).

Në vitin 2014, Studimi i UNICEF-it *për përputhshmërinë e legjislacionit ekzistues me Konventën për të Drejtat e Fëmijës* konstatoi se "korniza ligjore për fëmijët në Kosovë është kryesisht në harmoni me standardet ndërkombëtare dhe evropiane. Konventa për të Drejtat e Fëmijës (KDF) është inkorporuar në kushtetutën e Kosovës në vitin 2008. Kjo kornizë është në harmoni me Konventën për Eliminimin e të Gjitha Formave të Diskriminimit ndaj Grave, Konventën mbi të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara dhe 18 instrumente të tjera të OKB-së dhe me norma evropiane siç është Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut, Karta Sociale Evropiane, Konventa Lanzarote për Mbrojtjen e Fëmijëve nga Shfrytëzimi dhe Abuzimi Seksual dhe Konventa Evropiane për njohjen dhe ekzekutimin e vendimeve në lidhje me kujdestarinë e fëmijëve dhe rivendosjen e kujdestarisë mbi fëmijët dhe Udhëzimet Evropiane për Drejtësinë mike ndaj Fëmijëve. Nga ana tjetër, një numër i të drejtave dhe detyrimeve të njohura nga KDF-ja, ende nuk janë pjesë e ndonjë ligji që është aktualisht në fuqi në Kosovë"^{xlvii}.

I gjithë legjislacioni që ka për qëllim mbrojtjen e të drejtave të njeriut të qytetarëve të Kosovës, duke përfshirë ato më poshtë, bazohet në një grup prej tre ligjesh që përcaktojnë të gjitha të drejtat për të gjithë qytetarët: Ligji Kundër

Diskriminimit^{xlvi}, Ligji për Barazi Gjinore^{xlvi} dhe Ligji për Avokatin e Popullit^l. Megjithatë, siç theksohet nga disa të intervistuar, pakoja e ligjeve si e hartuar fillimisht është në kundërshtim me disa nga ligjet ekzistuese dhe direktivat që synojnë të mbrojnë të drejtat e personave me aftësi të kufizuara dhe mund të krijojnë pengesa në përmbushjen e të drejtave të tyre.

Koordinimi

Strategjia Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023 (SNDPAK)

Pavarësisht se nuk e ka nënshkruar apo ratifikuar KDPAK-në e OKB-së, Kosova ka pasur Planin Veprimit Kombëtar për Personat me Aftësi të Kufizuara që nga viti 2009. Planin Nacional i Veprimit për Personat me Aftësi të Kufizuara 2009-2011^{li}, paraqet "përpjekjen e parë për të harmonizuar legjislacionin e Kosovës me Deklaratën Universale të të drejtave të njeriut dhe konventat ndërkombëtare mbi të drejtat e njeriut në sektorin e aftësisë së kufizuar"^{lii}, dhe identifikon disa grupe personash me aftësi të kufizuara me një të drejtë më të lartë të cënueshmërisë, siç janë fëmijët me aftësi të kufizuara, për të cilët duhet të zhvillohen dhe zbatohen veprime specifike (të detajuara në Planin e Veprimit).

Strategjia aktuale Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023^{liii} (tani e tutje, SNDPAK) është një "mekanizëm i rëndësishëm për të siguruar që parimet të cilat janë të mishëruara në Konventën e Kombeve të Bashkuara mbi të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara janë inkorporuar në politikat dhe programet që ndikojnë në cilësinë e jetës së personave me aftësi të kufizuara në Republikën e Kosovës"^{liv}. Qëllimi i saj është "të promovoj, të mbrojë dhe të siguroj gëzimin e plotë dhe të barabartë të të gjitha të drejtave dhe lirive themelore të njeriut nga të gjithë personat me aftësi të kufizuara si dhe të kontribuojë në respektimin e dinjitetit të tyre të qenësishëm"^{lv}.

Dokumenti synon të ofrojë udhëzime për të gjithë sektorët qeveritarë dhe bën thirrje për veprime të cilat janë specifike, të matshme, të arritshme dhe të udhëhequra nga planet e veprimit të buxhetuara, me afate të përcaktuara qartë. Me të kërkohet që të gjitha institucionet qeveritare të punojnë në mënyrë jodiskriminuese dhe të theksojnë bashkëpunimin me Organizatat e Personave me Aftësi të Kufizuar dhe me shoqërinë civile. Për më tepër, SNDPAK bazohet në rregulloren ekzistuese dhe gjithashtu *rregullon* të gjithë legjislacionin e ardhshëm në lidhje me personat me aftësi të kufizuara në Kosovë. Sipas këtij dokumenti^{lvi} janë tre grupe ligjesh të dedikuara për respektimin e të drejtave të personave me aftësi të kufizuara. Ata janë:

Ligjet specifike

- Ligji nr. 2003/23 për pensionet e personave me aftësi të kufizuar
- Ligji nr. 03/L-022 për përkrahjen materiale familjeve të fëmijëve me aftësi të kufizuar të përhershme.
- Ligji nr. 03/L-019 për aftësimin, riaftësimin profesional dhe punësimin e personave me aftësi të kufizuara.
- Ligji për Personat e Verbër

Ligjet të cilët përmbajnë dispozita në lidhje me personat me aftësi të kufizuara

- Ligji nr. 04/L-125 për ndërtim
- Ligji nr. 03/L-212 i punës;
- Ligji nr. 2004/15 për ndërtimin

- Ligji nr. 2004/3 kundër diskriminimit
- Ligji nr. 2003/15 për skemën e ndihmës sociale
- Ligji nr. 04/L-032 për arsimin parauniversitar
- Ligji nr. 04/L-075 për ndërtim

Udhëzimet Administrative dhe Rregullorja

- Rregullore nr. 2000/66 mbi beneficinet e invalidëve të luftës të Kosovës dhe për më të afërmit e tyre që kanë vdekur si pasojë e konfliktit të armatosur në Kosovë;
- Udhëzimi administrativ-nr. 07/2007 për kushtet teknike të objekteve ndërtimore për qasjen e personave me aftësi të kufizuara
- Udhëzimi administrativ nr. 03/2010 për procedurat e aplikimit për njohjen e të drejtave në aftësim, riaftësim dhe punësim të personave me aftësi të kufizuara

Ekzistojnë pesë fusha prioritare brenda strategjisë SNPAK, secila me objektivin e vet strategjik si më poshtë:

“Objektiva Strategjike 1: Përmirësimi i ofrimit të **shërbimeve** shëndetësore për Personat me Aftësi të Kufizuara;

Objektiva Strategjike 2: Sistem funksional dhe i mirëfilltë i **mirëqenies dhe sigurisë sociale** si dhe ofrimi i mundësive të barabarta për punësimin e Personave me Aftësi të Kufizuara;

Objektiva Strategjike 3: Krijimi i kushteve për **gjithë përfshirjen** në arsim dhe për mbështetjen profesionale të personave me aftësi të kufizuara;

Objektiva Strategjike 4: Qasje e barabarte në **mbrojtje ligjore** si dhe ofrimi i **shërbimeve në nivelin lokal** për përmbushjen e të drejtave të Personave me Aftësi të Kufizuara;

Objektiva Strategjike 5: Krijimi i kushteve të barabarta në qasje, informim, komunikim, pjesëmarrje si dhe në krijimin apo vendosjen e një sistemi të unifikuar të të dhënave për Personat me Aftësi të Kufizuara”^{lvii}

Sipas SNPAK, progresi është vërejtur në fusha të ndryshme të jetës së personave me aftësi të kufizuara që nga viti 2009, të tilla si rritja e numrit të fëmijëve me aftësi të kufizuara në arsim, një trend pozitiv në sistemin arsimor drejt praktikave gjithëpërfshirëse dhe qasje e përmirësuar në shërbimet e strehimit për personat me aftësi të kufizuara. Sa i përket grumbullimit të të dhënave, SNPAK e ngre çështjen e nevojës për një angazhim më të fortë ndërmjet institucioneve përgjegjëse për të adresuar sfidat në mbledhjen e të dhënave për personat me aftësi të kufizuara duke përfshirë monitorimin e vazhdueshëm të situatës^{lviii}.

Përveç asaj që u tha më lartë, Instituti për Qëndrueshmëri dhe Zhvillim të Rinisë - Kosova^{lix} identifikon dy ligje shtesë si me rëndësi parësore për personat me aftësi të kufizuara intelektuale dhe psikosociale:

- Ligji nr. 03/L-007 për Procedurëm Jokontestimore
- Ligji për Shëndetin Mendor

Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për Personat me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)

Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)^{lx} (këtej e tutje Plani i Veprimit 2013) njeh fushat e përmirësimit që janë dakorduar nga personat me aftësi të kufizuara dhe qeveria e Kosovës në pesë fushat e përmendura më lartë në SKPAK dhe parasheh “veprimet konkrete dhe afate kohore konkrete (...) për tre vitet në vijim”^{lxi}, dhe përmban “veprime dhe qëllime konkrete, tregues të matshëm, konkret, të arritshëm dhe real, institucione përgjegjëse për zbatimin e secilit aktivitet, afate kohore dhe linjat buxhetore në kuadër të çdo aktiviteti”^{lxii}. Përmbledhja e mëposhtme thekson ato aktivitete që kanë potencialin më të madh për të pasur ndikim në jetët e fëmijëve me aftësi të kufizuara.

Sipas Objektivit Strategjik 1, “Përmirësimi i Ofrimit të Shërbimeve Shëndetësore për Personat me Aftësi të Kufizuara”^{lxiii}, aktivitetet ndërlidhen me identifikimin e nevojave të fëmijëve me aftësi të kufizuara, sigurimin që personeli shëndetësor janë të trajnuar me trajnime adekuate në mënyrë që të mund adresojnë nevojat (përfshirë shërbimet e rehabilitimit) dhe për ti informuar personat me aftësi të kufizuara për të drejtat e tyre dhe se ofrohen furnizime të nevojshme mjekësore. Një vëmendje e posaçme i kushtohet zbulimit të hershëm, identifikimit dhe parandalimit të aftësisë së kufizuar, duke përfshirë trajnimin e stafit mjekësor, edukimin e prindërve sa i përket rëndësisë së intervenimit të hershëm, vaksinimit dhe ofrimit të furnizimeve mjekësore.

Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara në Republikën e Kosovës (2013-2015) - Raporti i Progresit^{lxiv} (këtej e tutje Raporti i Progresit për Planin e Veprimit 2013) thekson që Qendra për Zhvillimin e Mjekësisë Familjare ka zhvilluar një kurrikulë për arsimin e specializuar që përfshinë të drejtat e personave me aftësi të kufizuara, përderisa Qendra për Edukim të Vazhdueshëm Infermierik ka mbajtur tetë trajnime (në vitin 2014) për “infermierët familjarë që mbulojnë tema konkrete në lidhje me trajnimin dhe ofrimin e kujdesit shëndetësor”^{lxv} për personat me aftësi të kufizuara. Është hartuar manuali për vizita në shtëpi (me bashkëpunim ndërmjet MSH dhe UNICEF) dhe 50 persona nga personeli shëndetësor janë trajnuar për identifikimin e hershëm të foshnjave me vonesa në zhvillim. Janë zhvilluar udhëzimet për prindërit dhe shkalla e vaksinimit arriti në 97% (me fushata vetëdijesuese që janë në vazhdim e sipër). Janë identifikuar kufizime në zbatim: mungesa e analizës gjithpërfshirëse të kujdesit shëndetësor, mungesa e barnave dhe materialeve shpenzuese, mungesa e trajnimit të personelit shëndetësor dhe aktivitete të pakta të identifikimit të hershëm/intervenimit të hershëm.

Objektivi Strategjik 2, “Sistem funksional dhe i mirëfilltë për mirëqenien dhe sigurinë sociale si dhe ofrimi i mundësive të barabarta për punësimin e Personave me Aftësi të Kufizuara”^{lxvi} fokusohet në ndryshimin, plotësimin apo zbatimin e legjislacionit, siç është Ligji Nr. 2003/23 për Personat me Aftësi të Kufizuara dhe memorandumet ministrore. Dokumenti gjithashtu përfshin “themelimin dhe funksionimin e qendrave [funksionale] për fëmijët dhe të rriturit me aftësi të kufizuara”^{lxvii}, përshkruar si shtatë shtëpitë e bazuara në komunitet, si dhe trajnimi për ekspertët që punojnë në qendrat. Aktivitetet e ndërlidhura me punësimin fokusohen në ndryshimin e Ligjit për Aftësimin, Riaftësimin Profesional dhe Punësimin e Personave me Aftësi të Kufizuara dhe priorizimin e mundësive për punësim për personat me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre.

Sa i përket Objektivit Strategjik 2, Raporti i Progresit për Planin e Veprimit 2013 thekson që Ligji nr. 04/031 mbi Skemat Pensionale të Sponzorizuara nga Qeveria është aprovuar dhe është bërë licencimi i ofruesve të shërbimeve familjare sipas Ligjit nr. 02/L-17 për Shërbimet Sociale dhe Familjare^{lxviii}, si dhe ndryshimet e pa specifikuara në Ligjin nr. 03/L-019 për Aftësimin, Riaftësimin Profesional dhe Punësimin e Personave me Aftësi të Kufizuara. Zyra e Punësimit ka raportuar progresin në punësimin e personave me aftësi të kufizuara dhe Qendrat për Arsimin dhe Aftësimin Profesional kanë certifikuar 43 persona në vitin 2014. Më tej, shtatë nga tetë shtëpive të planifikuara në komunitet u janë përmirësuar kushtet (një tjetër duke u ndërtuar) “dhe pas ndërtimit të saj personat me aftësi të kufizuara intelektuale dhe stafi do të transferohen nga SIS në Shtime”^{lxix}. Pengesat e identifikuara në zbatim janë: vështirësi në ofrimin e shërbimeve rehabilituese, vlera e ulët monetare e pensioneve për personat me aftësi të kufizuara dhe zbatimi i ligjeve për punësim.

Arsimi - Objektivit Strategjik 3, “*krijimi i kushteve për gjithëpërfshirjen në arsim dhe për mbështetjen profesionale të personave me aftësi të kufizuara*”^{lxx}, është seksioni më i madh dhe më i detajuar nga seksionet në Planin e Veprimit 2013. Fillon me pranimin e nevojës për hulumtim mbi personat me aftësi të kufizuara në arsim, si dhe nevojat për gjuhën e shenjave. Parasheh zhvillimin e programeve për edukim në shtëpi, mbledhjen e të dhënave në shkolla të rregullta, standardet për shkollat dhe universitetet gjithpërfshirëse, emërimin e koordinatorëve për arsim gjithpërfshirës në Drejtoritë Komunale të Arsimit (DKA-të), ngritjen e kapaciteteve të autoriteteve komunale, përcaktimin e linjës së veçantë dhe formulës së financimit për fëmijët me nevoja të veçanta, emërimin, udhëzimin dhe trajnimin e ekipeve vlerësuese në shtatë komuna si dhe koordinatorët komunal, punësimin dhe trajnimin e mësimeve endës (shëtitës) dhe mësimeve mbështetës. Më tej, aktivitetet detajojnë zhvillimin dhe zbatimin e programeve të intervenimit të hershëm për fëmijët me nevoja të veçanta, si dhe bazën e të dhënave dhe fushatat vetëdijesuese, trajnimin e personelit arsimor dhe prindërve për intervenim të hershëm dhe planifikimin e themelimit të qendrave për Identifikim të Hershëm/Intervenim të Hershëm (IH/IH). Plani i Veprimit 2013 përfshin ri-organizimin dhe plotësimin me staf, sipas nevojës, të qendrave burimore për mbështetjen e fëmijëve me nevoja të veçanta në shkollat e rregullta dhe krijimin e një rrjeti të qendrave burimore me mbulim kombëtar, si dhe punësimin e instruktorëve të gjuhës së shenjave dhe asistentëve në klasë për fëmijët e shurdhër. Qendrat burimore parashihen të kenë ekipe vlerësuese, si dhe të ofrojnë shërbime të reja (të paspecifikuara) nga profesionistët e trajnuar. Qendrat burimore gjithashtu kanë për detyrë monitorimin e integritetit të fëmijëve me aftësi të kufizuara, mbështetjen e krijimit të forumeve të mësimeve të arsimit gjithpërfshirës, si dhe mësimin (trajnimin) e fëmijëve me aftësi të kufizuara të rënda dhe të shumëllojshme. Praktika profesionale e studentëve universitar duhet të zhvillohet në qendrat burimore dhe shkollat të cilat i vijnë fëmijët me aftësi të kufizuara. Plani i Veprimit 2013 parasheh trajnimin e mësimeve në programet e aftësimin dhe riaftësimin dhe shtimin e lëndëve të ndërlidhura me arsimin gjithpërfshirës dhe hapjen e një programi për mësime të arsimit gjithpërfshirës në universitet, duke siguruar trajnimin pa shkëputje nga puna të të gjithë mësimeve. Vetëdijesimi dhe shpërndarja e materialeve që promovojnë arsimin gjithpërfshirës dhe përmbyllja e planit.

Raportimi mbi Objektivin Strategjik 3^{lxxi} përfshin hulumtimin mbi zhvillimin në fëmijërinë e hershme, trajnimin dhe vendosjen e 3 interpretuesve të gjuhës së shenjave në shkollat e rregullta, si dhe “miratimin dhe zbatimin e indeksit për

gjithpërfshirje në shkollat e fillore dhe të mesme të ulëta, si dhe 8 institucione parashkollore^{lxxii}. Një sistem nacional për mbledhjen e të dhënave arsimore përfshin të dhëna mbi fëmijët me aftësi të kufizuara dhe standardet shkollore miqësore për fëmijë të zbatuara. Në nivel komunal, 25 komuna kanë emëruar zyrtarë për arsimin gjithpërfshirës, 13 kanë themeluar ekipe vlerësuese dhe janë mbajtur 4 punëtori mbi ngritjen e kapaciteteve me zyrtarët komunal. Ekipet vlerësuese në qendrat burimore janë funksionale dhe kanë ndjekur 4 punëtori trajnuese (një nga të cilat mbi gjuhën e shenjave). Një nga qendrat burimore ka pranuar donacion prej 100 mijë Euro me pajisje për dëgjim dhe pajisje tjera nga Universiteti i Anatolia (Turqi). Siç edhe është pritur, një ngarkesë e madhe në lidhje me arsimin gjithpërfshirës bie mbi Qendrat Burimore që kanë akredituar 20 programe trajnuese dhe kanë ofruar mundësi për praktikë. Disa inspektorë dhe drejtorë të shkollave kanë ndjekur trajnim mbi monitorimin e planeve të individualizuara arsimore. Formula e financimit është duke u shtjelluar me një grup punues. Shtatë “edukatorë dhe shtatë asistentë” janë punësuar (me sa duket për të punuar me fëmijët me aftësi të kufizuara - lokacioni i paspecifikuar). Së fundi, fushatat vetëdijesuese janë në vazhdim e sipër. Sfidat e identifikuar në zbatim janë: mungesa e rishikimeve në programet për arsim në shtëpi, rezidencial dhe trajtues; standardet për arsimin tretësor; punësimi i mësimdhënësve udhëtues dhe asistentëve, zhvillimi dhe zbatimi i programeve dhe/ose themelimi i qendrave për identifikimin e hershëm/intervenimin e hershëm.

Objektivi Strategjik (4) “krijimi i infrastrukturës ligjore për respektimin dhe përmbushjen e të drejtave të personave me aftësi të kufizuara”^{lxxiii} i dedikohet aktiviteteve të ndërlidhura me legjislacionin, disa nga të cilat janë përmendur më lartë. Përveç kësaj, parashihet hartimi i *Ligjit për Paraplegjikët dhe Tetraplegjikët*, ndryshimi i *Ligjit kundër Diskriminimit*, *Ligjit për Transportin Rrugor*, lëshimi i akteve të ndryshme ligjore dhe nën-ligjore dhe udhëzimeve administrative. Gjithashtu përfshin të siguruarit që ekziston personel i specializuar në shërbimet dhe objektet korrektuese dhe sprovuese dhe trajnimi i nëpunësve të ndryshëm civil mbi të drejtat dhe nevojat specifike të personave me aftësi të kufizuara, si dhe ofrimi i shërbimeve në gjuhën e shenjave dhe dokumenteve në gjuhën Braille, sipas nevojës.

Në kuadër të Objektivit Strategjik 4, progresi^{lxxiv} raportohet në ndryshimet legjislative, siç është drafti mbi Statusin dhe të Drejtat e Personave me Paraplegji dhe Tetraplegji, aprovimi i Projektligjit për Mbrojtjen nga Diskriminimi, Projektligjit për Barazi Gjinore dhe Projektligjit për Avokatin e Popullit. Është aprovuar UA 12/2014, si dhe Draft UA 18/2013 mbi Planin e Personalizuar Arsimor dhe Rregulloren nr. 02/2013 mbi Komisionet Mjekësore - Sociale për Personat me Aftësi të Kufizuara. Gjithashtu janë aprovuar UA 07/2012 mbi Vlerësimin Profesional të Fëmijëve me Nevojat e Veçanta, UA 15/2012 për Përkujdesje në Fëmijëri të Hershme dhe Arsim dhe UA 23/2013 për Qendrat Burimore. Zyrtarët korrektues janë trajnuar për të drejtat e njeriut, me theks në personat me aftësi të kufizuara dhe 20 interpretues të gjuhës së shenjave janë trajnuar për interpretim ligjor. Kodi Penal dhe Kodi i Procedurës Penale tani ofrohen në Braj (Braille). Pengesat e identifikuar në zbatim janë: miratimi i projektligjeve, mungesa e trajnimeve për zyrtarët sprovues dhe zyrtarët policorë dhe shërbimet e gjuhës së shenjave në kuadër të fushave të gjyqësorit dhe sigurisë.

Objektivi Strategjik 5, “krijimi i kushteve të barabarta për qasje, komunikim, pjesëmarrje, si dhe krijimin e një sistemi të unifikuar të të dhënave mbi personat me aftësi të kufizuara”^{lxxv}, prapë përfshinë aktivitetet hulumtuese në lidhje me qasjen dhe fushatat vetëdijesuese. Ai parasheh ndërtimin e rampave, tualeteve të

qasshme në ndërtesat publike, meremetimin e shkollave dhe universiteteve, ofrimin e pajisjeve të teknologjisë ndihmëse për shkollat, si dhe transportimin, gjuhën e shenjave Braj dhe komunikimin tjetër alternativ për fëmijët me aftësi të kufizuara, infrastrukturën e vendeve publike dhe automjetet e përshtatura publike. Në Objektivin Strategjik 5 përmenden aktivitetet sportive dhe kulturore për personat me aftësi të kufizuara, si dhe përfshirja e të rinjve me aftësi të kufizuara në aktivitetet që synojnë të rinjtë, bashkëpunimi i gjerë, dhe si më lartë, zhvillimi i softuerit, respektimi i standardit informativ E3C, trajnimi i zyrtarëve të informimit, përdorimi i lexuesve dhe shruesve të ekraneve dhe trajnimi i personave me aftësi të kufizuara mbi përdorimin e TIK dhe AT.

Në fund, Raporti i Progresit për Planin e Veprimit 2013 thekson që në fushën e Objektivit Strategjik 5, tetë institucione i janë nënshtruar intervenimeve infrastrukturore (edhe pse shtatë nuk janë adekuate për personat me lloje të ndryshme të dëmtimeve), është bërë një vlerësim i qasjes në shëndetin publik (vetëm 25% kanë mundësi të qasjes), 12 përfaqësues të OPAK janë trajnuar (.....) , dy klasa janë pajisur me harduer dhe softuer të TIK dhe tre persona janë pajisur me softuerin që konverton tekstin në zë. Pasaportat, letërnjoftimet dhe patentë shoferi tani jepen pa pagesë për personat me aftësi të kufizuara dhe komisioni paralimpik ka marrë pjesë në trajnime për zhvillimin e kapaciteteve dhe mundësitë për bashkëpunim. Sfidat e identifikuar janë: mungesa e njohurive në lidhje me nevojat e personave me aftësi të kufizuara në nivel lokal, mungesa e infrastrukturës së qasshme dhe adaptimi i transportit publik.

Siç shihet më lartë, Plani i Veprimit 2013 është mjaft gjithpërfshirës dhe ambicioz (veçanërisht duke pasur parasysh buxhetet e ndara) dhe përfshinë fëmijët. Përderisa ky studim përkrahë perspektivën që situata e fëmijëve duhet të konsiderohet përgjatë ciklit të jetës, gjithashtu merr parasysh që veprimet duhet të fillojnë sa më herët gjatë jetës që të jetë e mundur. Plani i Veprimit 2013 ka parasysh fëmijët dhe të rinjtë. Megjithatë, pavarësisht përpjekjeve në adresimin e disa veprimeve më relevante dhe të domosdoshme në Kosovë aktualisht, disa të tjera janë lënë anash. Për ta thënë më qartë, vetëm një numër i kufizuar i personave me aftësi të kufizuara merret parasysh në dokument. Plani i Veprimit 2013 nuk bënë përjashtime dhe flet për personat me aftësi të kufizuara në terma të përgjithshëm, dhe vetëm përmend në mënyrë specifike aktivitetet, veprimet, legjislacionin dhe nevojat për qasje të personave me dëmtime shqisore apo fizike. Nuk ka pika të veçanta për personat me dëmtime intelektuale, personat me aftësi të kufizuara mentale, personat me aftësi të kufizuara të lehta, apo fëmijët me aftësi të kufizuara në të nxënit (për të përmendur vetëm disa) të cilët, si tërësi, ka të ngjarë të jenë proporcioni më i madh nga numri i përgjithshëm i personave me aftësi të kufizuara në Kosovë, për dallim nga ata me aftësi të kufizuara fizike dhe shqisore. Lënia jashtë e veprimeve të ndërlidhura me një spektër të gjerë të aftësisë së kufizuar në legjislacionin dhe Planin e Veprimit 2013 pranohet njësoj nga qeveria dhe shoqëria civile dhe reflekton mungesën aktuale të angazhimit nga një grup i gjerë i personave me aftësi të kufizuara të Kosovës, në kuadër të aktivizmit politik.

Plani i Veprimit gjithashtu parasheh mekanizmat e monitorimit, raportimit dhe zbatimit që diskutohen në seksionin më poshtë.

Zbatimi dhe monitorimi

Këshilli Kombëtar për Personat me Aftësi të Kufizuara është një komision ndër-ministror me përfaqësim nga qeveria dhe shoqëria civile. Këshilli Kombëtar takohet

dy herë në vit për të vlerësuar zbatimin e Strategjisë Nacionale dhe Planit të Veprimit për Personat me Aftësi të Kufizuara por, në vitin 2016, është takuar vetëm një herë për të miratuar draft Raportin e BE-së për Vendin. Këshilli përbëhet nga: Zëvendës Kryeministri (kryesues), nga drejtori bashkë-kryesues nga Shefi i Forumit për Aftësi të Kufizuara në Kosovë (bashkë-kryesues), Drejtori i Zyres për Qeverisje të Mirë, OPAK-të dhe përfaqësimi nga ministri të ndryshme të linjës (d.m.th. Ministria pa Portofol, Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale, Ministria e Shëndetësisë, Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë, Ministria e Administrimit të Pushtetit Lokal dhe Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor) dhe përfaqësimi nga gjashtë OJQ që janë të dedikuara ndaj çështjeve të aftësisë së kufizuar (Handikos, Handicap Kosova, Shoqata e Personave të Shurdhër, Shoqata e Autizmit, Shoqata e Personave të Verbër në Kosovë, dhe Shoqata Down Syndrome).

Forumi Kosovar i Aftësisë së Kufizuar i OPAK-ve është një organizatë ombrellë e krijuar rishtazi me përfaqësim nga tetë OJQ-të më të mëdha (e fokusuar në fëmijët me aftësi të kufizuara) në Kosovë, shihet nga shumica e akterëve të intervistuar për këtë studim si mekanizëm nëpërmjet të cilëve mund të adresohen shumica e sfidave. Me statusin e vëzhguesit në Forumin Evropian të Aftësisë së Kufizuar, Forumi e sheh agjendën e tij si një të intervenimit dhe jo si mjet politik (si Këshilli Kombëtar). Qëllimi më i menjëhershëm i Forumit është sigurimi se diskutimet e koncept dokumentit të hartuar (aktualisht në diskutim publik) për një ligj gjithpërfshirës për aftësitë e kufizuara të përfundohen me sukses (edhe pse koncept dokumenti është iniciuar para krijimit zyrtar të Forumit, OJQ-të e përfshira në Forum janë ato që zhvilluan koncept dokumentin). Pritet që koncept dokumenti shumë shpejt do t'i hapë rrugë një projektligji dhe një ligj të ri deri në fund të vitit 2018. Forumi thuhet se njihet nga qeveria si organizata që përfaqëson të gjithë personat me aftësi të kufizuara, një përgjegjësi e madhe duke e pasur parasysh që përbëhet nga shtatë organizata me misione dhe interesa shumë specifike (grupe të personave me dëmtime specifike).

Ka mungesë të hulumtimeve dhe analizave të dokumentuara të situatës së fëmijëve me aftësi të kufizuara në mënyrë që të vlerësohet se ku qëndron Kosova në zbatimin e ligjeve që përfshijnë dispozitat e ndërlidhura me fëmijët me aftësi të kufizuara (Konferenca KOMF mbi Mbrojtjen e të Drejtave të Fëmijëve me Aftësi të Kufizuara, 3 dhjetor 2015). Po ashtu, nuk ekziston ndonjë bashkëpunim i ngushtë ndërmjet Ministrisë së Shëndetësisë, Ministrisë së Arsimit, Ministrisë së Punës dhe Mirëqenies Sociale dhe Ministrisë së Financave, si partnerët kryesor për avancimin e çështjeve të ndërlidhura me fëmijët me aftësi të kufizuara, (Konferenca për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara, 3 dhjetor 2015).

Plani i Veprimit 2013 përfshin tetë aktivitete të ndërlidhura me mekanizmat e monitorimit, raportimit dhe zbatimit. Aktivitetet fokusohen në bashkëpunimin ndërmjet qeverisë dhe OPAK-ve, raportimin vjetor mbi progresin, pjesëmarrjen e paspecifikuar aktive të personave me aftësi të kufizuara në vendimmarrje në nivel komunal, mbledhjen dhe shpërndarjen e informacioneve, analizën e strukturave komunale vis-à-vis zbatimit të Planit të Veprimit 2013, hartimin e planeve lokale të veprimit dhe informimin e autoriteteve lokale për obligimet e tyre.

Megjithatë, dhe sipas vëzhgimeve nga akterë të ndryshëm të intervistuar për studimin, duke përfshirë Ministrinë e Administrimit të Pushtetit Lokal, zbatimi i Strategjisë Nacionale dhe Planit të Veprimit në nivel komunal është duke ndodhur në baza ad-hoc dhe rezultatet e monitorimit kanë qenë jo efektive në zgjerimin e mbulimit apo prodhimin e ndryshimit pozitiv. Kështu, në kohën e këtij raporti, vetëm 14 nga 38 komunat kanë Strategji dhe Plane Komunale të Veprimit për

personat me aftësi të kufizuara. Ato janë: Drenasi, Hani i Elezit, Ferizaji, Fushë Kosova, Gjilani, Kamenica, Lipjani, Parteshi, Podujeva, Prizreni, Skenderaji, Suhareka, Vitia dhe Vushtrria. Edhe pse Strategjia Nacionale dhe Plani i Veprimit janë në fuqi që nga viti 2013 (dhe kanë skaduar në vitin 2016), më pak se një e treta e të gjitha komunave në Kosovë janë duke respektuar të drejtat e personave me aftësi të kufizuara, siç parashihet në legjislacion.

Të intervistuarit kanë sugjeruar disa arsye përkitazi me mungesën e zbatimit të programeve dhe aktiviteteve që kanë pasur për synim përmbushjen e disa nevojave të përjetuara nga fëmijët me aftësi të kufizuara, që me gjasë ndërlidhen me mungesën e planeve komunale të veprimit për personat me aftësi të kufizuara.

Së pari, mungesa e veprimeve e ndërlidhur me përpjekjet e *decentralizimit* ishte arsyeja e cituar më së shpeshti për mungesën e zbatimit të këtyre dhe direktivave tjera legjislative: 1) mungesa e burimeve financiare që do të duhej të ishin ofruar për autoritetet komunale së bashku me përgjegjësitë për qeverisje; dhe, 2) mungesa e mekanizmave transparent të llogaridhënies që sigurojnë se ekziston koordinimi ndërmjet niveleve qendrore dhe komunale dhe se është plotësisht funksional.

Së dyti, është dakorduar që strategjitë dhe planet komunale të veprimit janë të dëshirueshme, por nuk janë kusht për ofrimin e shërbimeve. Në këtë mënyrë, dy arsye tjera për mungesën e zbatimit citohen shpesh: 1) mungesa e vullnetit politik për të caktuar fëmijët me aftësi të kufizuara si prioritet politik që i bënë fëmijët me aftësi të kufizuara të padukshëm; 2) mungesa e alokimit të buxhetit qendror/granteve enkas për shërbimet sociale që do t'iu ofronin komunave alokimet e nevojshme financiare për iniciimin e ofrimeve të shërbimeve sociale. Megjithatë, siç mund të shihet më poshtë, alokimet financiare nuk janë kufizimet kryesore ndaj zbatimit, pasi që sektorët e arsimit dhe shëndetësisë të dy përfshijnë grantet qendrore dhe këta dy sektorë akoma paraqesin sfida të konsiderueshme.

III. Progresi dhe sfidat në realizimin e të drejtave

Progresi dhe sfidat e vërejtura gjatë këtij studimi janë paraqitur më poshtë sipas neneve përkatëse të KDPAK. Një citat nga KDPAK jepet në fillim të çdo seksioni për të përshkruar të gjeturat në kuadër të nenit përkatës të KDPAK. Megjithatë, duhet të theksohet që shumë nga të gjeturat janë të ndërdegëzuara (*cross-cutting*) dhe nuk “përshtaten” saktësisht brenda një të drejte specifike. Ato janë relevante në të gjithë nene të shumta (p.sh. shkeljet e të drejtës për qasje - neni 9 i KDPAK - kufizimi i të drejtës për pjesëmarrje në jetën politike dhe publike - neni 29 i KDPAK - dhe kufizimi i të drejtës për pjesëmarrje në jetën kulturore dhe aktivitetet argëtuese dhe sportive - neni 30 i KDPAK).

Të drejtat dhe obligimet ndër-sektoriale

Obligimet e përgjithshme

1. Shtetet Palë marrin përsipër të sigurojnë dhe nxisin realizimin e plotë të të gjitha të drejtave dhe lirive themelore të njeriut për të gjithë personat me aftësi të kufizuar, pa diskriminim të ndonjë lloji për shkak të aftësisë së kufizuar. Për këtë qëllim, Shtetet Palë marrin përsipër (...) të ndërmarrin apo të nxisin punën kërkimore dhe zhvillimin e mallrave, shërbimeve, pajisjeve dhe objekteve të dizajnuara në mënyrë univverzale, sipas përcaktimit të nenit 2 të kësaj Konvente, që kërkon adaptimet më minimale të mundshme dhe me koston më të ulët për të plotësuar nevojat specifike të personave me aftësi të kufizuar, për të nxitur disponueshmërinë dhe përdorimin e tyre, si dhe për të nxitur përdorimin e dizajnit univverzal në përpilimin e standardeve dhe udhëzimeve; (g) të ndërmarrin apo të nxisin kërkimin dhe zhvillimin, si dhe të promovojnë disponueshmërinë dhe përdorimin e teknologjive të reja, duke përfshirë teknologjitë e informacionit dhe komunikimit, mjetet ndihmëse lëvizëse, pajisjet e teknologjive asistuese të përshtatshme për personat me aftësi të kufizuar, duke iu dhënë përparësi teknologjive me kosto të përballueshme; (h) tu sigurojnë personave me aftësi të kufizuar akses informacioni lidhur me mjetet ndihmëse lëvizëse, paisjet, dhe teknologjitë asistuese, përfshirë teknologjitë e reja, si dhe forma të tjera asistuese, shërbime dhe facilitete mbështetëse; (i) të përmirësojnë trajnimin e profesionistëve dhe stafit që punon me personat me aftësi të kufizuar lidhur me të drejtat që njeh kjo Konventë, me qëllim që asistenca dhe shërbimet e garantura nga këto të drejta të sigurohen më mirë. (...)me synimin për të arritur në mënyrë progresive në realizimin e plotë të këtyre të drejtave, pa paragjykim ndaj atyre detyrimeve të paraqitura në këtë Konventë, të cilat sipas ligjeve ndërkombëtar janë për zbatim të menjëhershëm. (...)Shtetet Palë duhet të konsultohen në mënyrë aktive me personat me aftësi të kufizuar, përfshirë këtu edhe fëmijët me aftësi të kufizuar për të siguruar përfshirjen e tyre nëpërmjet organizatave të tyre përfaqësuese. (...) - Neni 4 i KDPAK

KDPAK është e qartë sa i përket procedurave normative, por gjithashtu sa i përket mënyrave në të cilat KDPAK mendohet të zbatohet. Përderisa KDPAK pret “*realizimin e plotë të këtyre të drejtave në mënyrë progresive*”, ofrimi i shërbimeve pritët të shoqërojë shqyrtimet e legjislacionit. Në përgjithësi, në Kosovë ka pasur përpjekje për të siguruar që legjislacioni që është hartuar pas vitit 2008 është në përputhje me frymën e KDPAK. Megjithatë, zbatimi është jashtëzakonisht i vështirë dhe, edhe pse të intervistuarit shpesh tregojnë që

decentralizimi ka qenë pengesa kryesore për zbatim, analiza e mëposhtme përshkruan barrierat dhe pengesat ku jo të gjitha janë të ndërlidhura me procesin e decentralizimit.

E drejta për barazi dhe mos-diskriminim

Shtetet Palë pranojnë se të gjithë personat janë të barabartë përpara ligjit dhe se gëzojnë të drejtë pa asnjë diskriminim për mbrojtje të barabartë dhe përfitim të barabartë nga ligji; (...) ndalojnë çdo lloj diskriminimi për shkak të aftësisë së kufizuar dhe tu garantojnë personave me aftësi të kufizuar mbrojtje ligjore të barabartë dhe efektive ndaj çdo lloj diskriminimi dhe në cdo rrethanë; (...) ndërmarrin të gjitha hapat e duhura për tu siguruar se është ofruar akomodim i arsyeshëm; (...) masat specifike të cilat janë të nevojshme për të përshpejtuar apo arritur de facto barazinë e personave me aftësi të kufizuar nuk do të konsiderohen diskriminim - Neni 5 i KDAPK

Ligji nr. 05/L-21 për Mbrojtjen nga Diskriminimi^{lxxvi} përmend në mënyrë specifike se “Mosdhënia e një përshtatjeje/akomodimi të arsyeshëm për personat me aftësi të kufizuar, në përputhje me nevojat e tyre specifike konsiderohet diskriminim mbi bazat e përcaktuara në nenin një (1) të këtij Ligji, përveçse kur është një barrë e paarsyeshme për personin që është i detyruar ta ofrojë dhe kjo nuk bie në kundërshtim me legjislacionin në fuqi, duke marrë në konsideratë për këtë qëllim faktorë të tillë si përdorimi i burimeve të disponueshme publike, pjesëmarrjen në jetën sociale dhe publike dhe garantimin e qasjes në vendin e punës dhe kushte të përshtatshme pune” në nenin 4, nën llojet e trajtimit të pabarabartë. Neni 19 përmend përsëri akomodimin e arsyeshëm të personave me aftësi të kufizuara në lidhje me punësimin. Megjithatë, i gjithë ligji është miqësor për aftësinë e kufizuar dhe mund të përdoret për të argumentuar në favor të praktikave jo diskriminuese për personat me aftësi të kufizuara, përfshirë fëmijët me aftësi të kufizuara.

Përveç kësaj, Qeveria e Kosovës në vitin 2017, ka miratuar një rregullore^{lxxvii} që siguron mbrojtjen nga diskriminimi në të gjitha ministrinë dhe komunat, për të siguruar zbatimin e plotë të Ligjit nr. 05/L-21 për Mbrojtje nga Diskriminimi.

Diskriminimi përjetohet në ofrimin e shërbimeve në të cilat familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara kanë qasje. Përderisa familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara nuk paguajnë para nga xhepi për shërbimet që i marrin në institucionet publike, në shumicën e rasteve shërbimet e specializuara në institucionet publike janë të pakta dhe nuk janë në dispozicion në tërë komunat. Në shumicën e rasteve mungojnë barnat në klinika dhe nganjëherë edhe ato në listën esenciale. Prandaj, shumica e familjeve obligohen që të kërkojnë shërbime të specializuara në klinika private, të cilat janë jashtëzakonisht të kushtueshme për familjet, ku shumica e të cilave kanë standard shumë të ulët të jetesës dhe kushte të dobëta. Profesionistët e kujdesit shëndetësor që kanë marrë pjesë në këtë studim kanë raportuar që përfitimi monetar që marrin familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara të përhershme është pothuajse hiq në krahasim me shpenzimet që i kanë shumica e familjeve për të siguruar shërbimet për të cilat kanë nevojë fëmijët (kur shërbimet e përmendura janë në dispozicion, gjë që është e rrallë). Natyra diskriminuese e kriterëve që kërkojnë që fëmijët me aftësi të kufizuara të identifikohen si me më shumë se 85% dëmtim, i lë shumë fëmijë me aftësi të kufizuara të rënda dhe nivele të larta të nevojave për shërbim jashtë skemës së asistencës: ***“Ne jo vetëm që po shkelim të drejtat e fëmijëve me aftësi të kufizuara, por po shkelim me të dyja këmbët të drejtat e tyre njerëzore”*** (mjek, rajoni i Ferizajit).

Ndihma juridike falas në Kosovë rregullohet me *Ligjin për Ndihmë Juridike Falas në Kosovë*^{lxxviii}, në mënyrë që të krijohet një sistem funksional për ndihmë juridike falas

në procedurat civile, penale, kundërvajtëse dhe administrative, nëpërmjet të cilave sigurohet një qasje efikase në drejtësi për qytetarët që nuk kanë mjete të mjaftueshme financiare. Ofrohet në tërë territorin e Republikës së Kosovës nëpërmjet pesë zyrave rajonale në këto lloje të rasteve: informacionet dhe këshillat juridike në lidhje me procedurat ligjore, hartimin e dokumentacionit dhe të gjithë asistencën tjetër teknike që ka të bëjë me kompletimin e përfaqësimit e rasteve të procedurave civile, penale, administrative dhe kundërvajtëse. Gratë, fëmijët, të moshuarit, personat me aftësi të kufizuara dhe personat tjerë të pafavorizuar apo të përjashtuar kanë qenë fokusi i ndihmës juridike.

Ndihma juridike falas është gjithashtu në dispozicion për të siguruar mbrojtjen juridike të personave që marrin asistencë sociale dhe personave të papunë, edhe pse ky shërbim nuk është i njohur mjaft mirë tek qytetarët e marginalizuar, siç është ripërsëritur nga përfaqësuesit e zyrave për ndihmë juridike në Prizren dhe në Prishtinë në DFG. Siç është raportuar, shërbimet mund të ofrohen edhe për familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara të cilëve iu është mohuar asistencë sociale dhe gjithashtu në të siguruarit që fëmijët mbesin me familjet e tyre: ***“kohëve të fundit ka shumë raste kur Komisioni për Mirëqenie Sociale në Ministri refuzon familjet nga të gjitha skemat tjera të asistencës sociale, nëse tashmë përfitojnë nga ndonjë skemë. Për shembull, është një familje me 7-8 anëtarë që jetojnë në kushte shumë të dobëta dhe pos kësaj kanë një fëmijë me aftësi të kufizuara, që përfiton nga skema e asistencës sociale, por është privuar nga përfitimi nga skema për familjet që kanë fëmijë me aftësi të kufizuara, gjë që është shumë diskriminuese. Këto familje madje nuk kanë as qasje në informacionet themelore për të drejtat e tyre në bazë të kornizës ekzistuese ligjore dhe asaj se si t’i qasen institucionit dhe mekanizmit të duhur për ndihmë”*** (avokat, Prizren). Siç është raportuar, në Kosovë nuk ka avokatë të specializuar për të drejtat e fëmijëve dhe as nuk ka trajnim specifik për këtë fushë. Gjithashtu, nuk ka avokatë të specializuar në lidhje me aftësitë e kufizuara por, siç përmendet nga profesionistët tjerë, ligji për “aftësinë e kufizuar të përhershme” është shumë diskriminues.

E drejta për vetëdijesim

Shtetet Palë marrin përsipër të ndërmarrin masa të menjëherëshme, efektive dhe të përshtatshme: (a) për të rritur ndërgjegjësimin e shoqërisë, duke përfshirë punën me familjet, lidhur me personat me aftësi të kufizuar, me qëllim nxitjen e respektit për të drejtat dhe dinjitetin e personave me aftësi të kufizuar; (b) Për të luftuar stereotipet, paragjykimet dhe praktikën e dëmshme (...); (c) për të nxitur rritjen e ndërgjegjësit lidhur me aftësitë dhe kontributin e personave me aftësi të kufizuar; 2. Masat për këtë qëllim përfshijnë: (a) Ndërmarrjen e nismave dhe fushatave efektive për ndërgjegjësimin e publikut (...); (b) nxitja e mendësisë së respektit për të drejtat e personave me aftësi të kufizuar në të gjitha nivelet e sistemit arsimor, duke përfshirë të gjithë fëmijët që në moshë të hershme; (c) të inkurajojë të gjithë organet e mediave për të portretizuar personat me aftësi të kufizuar në mënyrë të tillë që të jetë konsistente me këtë Konventë; (d) të promovoj programet e trajnimit për rritjen e ndërgjegjësit (...). - Neni 8 i KDDPAK

Stigmatizimi, paragjykimi (dhe diskriminimi) i fëmijëve me aftësi të kufizuara është në masë të madhe i pranishëm në shumicën e komuniteteve në Kosovë. Shembulli më mbizotërues dhe ilustrativ është ai i “fëmijëve me autizëm”. Siç sugjerohet më lartë (shih seksionin mbi vlerësimin e statusit të aftësisë së kufizuar të përhershme) dhe më poshtë (shih seksionin për arsimin), procedurat e vlerësimit të fëmijëve që mendohet të jenë brenda spektrit të fëmijëve me çrregullimin e

autizimit mungojnë, janë joprofesionale dhe diksriminuese për shkak të mungesës së trajnimit profesional të personelit. Fëmijët shpesh përshkruhen, flitet për ata dhe rekomandohen për vlerësim si “djalë me autizëm” apo “vajzë me autizëm” madje edhe para se të jetë filluar diagnostifikimi mjekësor, gjë që e bënë edhe profesionistin më të patundur që të mendojë për fëmijën në një mënyrë të caktuar dhe të kërkojë indikacione që të dëshmoj teorinë e supozuar. Madje edhe në rastet kur diagnostifikimi është jokonkluziv apo është i paplotë, stigma e ndërlidhur me autizmin është aq mbizotëruese sa që në të gjitha rastet e mbledhjes së të dhënave në këtë studim (si DFG-të ashtu dhe ILK-të), të gjithë profesionistët iu referuan fëmijëve që mendohen të jenë në spektrin e autizmit si “fëmijë me autizëm” pa i konsideruar së pari të drejtat e tyre si fëmijë, madje edhe në rastet kur ata ishin duke përshkruar fëmijë diagnoza e të cilëve nuk ishte përcaktuar. Në anën tjetër, shumica e profesionistëve u ankuan që prindërit nuk ishin edhe shumë entuziastë që të vlerësojnë fëmijët e tyre qoftë për përfitimet monetare apo për vendosjen në arsim, pa e njohur që hezitimi i prindërve vjen pjesërisht për shkak të mungesës së ekspertizës profesionale të demonstruar dhe të raportuar.

Mësimdhënësit e arsimit special në rajonin e Gjakovës kanë raportuar për përpjekjet e bëra në vitin 2002 për identifikimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara me qëllim që të sigurojnë që kanë qasje në arsim dhe gjatë kësaj është konstatuar që shumë prindër po i fshihnin fëmijët e tyre: ***“Ka pasur raste kur as fqinjët më të afërm nuk ishin të vetëdijeshëm që kishte fëmijë me aftësi të kufizuara në shtëpinë tjetër”***.

Në vitin 2013, situata është akoma e pështirë dhe familjet vazhdojnë të raportojnë stigma dhe diskriminim: “Grupi i nënave raportuan që për disa, stigma brenda komuniteteve të tyre lokale ishte aq e fuqishme sa që ata hezitoinin t’i qasen qendrave lokale shëndetësore për këshillë dhe mbështetje. Shumica e nënave raportuan se aftësia e kufizuar e fëmijës ishte identifikuar vonë dhe askush nuk e pati mundësinë që të përfitojë nga një program për stimulim të hershëm deri kur ata patën qasje në qendrën e Handikosit. Megjithatë, për disa kjo nënkuptoi që ndihma e parë që ata e morën ishte në moshën gjashtë apo shtatë vjeçare të fëmijës”^{lxxix}. “Njëres nga nënat me fëmijë me Sindromin Down i kishte thënë punëtori shëndetësor në vitet e hershme të fëmijës që, fëmija nuk kishte gjasa të mbijetojë. Nëna raportoi që ajo ndihej jo e mirëseardhur në qendrën lokale shëndetësore. Kjo i shtoi ndjenjës së saj të izolimit dhe ndjenjës se fëmija nuk ekzistonte në sytë e autoriteteve”^{lxxx}.

Shumë pjesëmarrës në DFG (Gjakovë) raportuan se ekzistojnë akoma raste kur fëmijët me aftësi të kufizuara stigmatizohen, ngacmohen dhe përqeshen nga fëmijët tjerë, drejtorët e shkollave refuzojnë që t’i akomodojnë (siç raportohet në Ferizaj), si dhe siç është rasti me disa familje që hezitojnë të identifikojnë fëmijun e tyre me aftësi të kufizuar për shkak të stigmës dhe frikës së diskriminimit. Përpjekjet e përbashkëta nga institucionet parashkollore dhe klasat e veçanta/të rregullta kanë ndihmuar në largimin e stigmës dhe edukimin e familjeve të fëmijëve me dhe pa aftësi të kufizuara: ***“prania e fëmijëve me aftësi të kufizuara në ngjarje dhe aktivitete të ndryshme ndihmon në vetëdijësimin e tërë shoqërisë”*** (drejtor i institucionit parashkollor në Ferizaj).

Siç raportohet nga përfaqësuesi i DKA në Prishtinë në DFG, përpjekjet për ngritjen e vetëdijesimit duhet të synojnë tërë popullsinë e Kosovës. ***“Kemi probleme me prindërit e fëmijëve pa aftësi të kufizuara që akoma u mbetet të kuptojnë dhe pranojnë faktin që fëmijët me aftësi të kufizuara kanë të drejta për arsim gjithpërfshirës”***.

E drejta për qasje

Me qëllim që të gjithë personat me aftësi të kufizuar të mund jetojnë në mënyrë të pavarur dhe të marrin pjesë plotësisht në të gjitha aspektet e jetës, Shtetet Palë do të marrin masat e duhura për të siguruar që personat me aftësi të kufizuar, ashtu si gjithë të tjerë të kenë qasje në ambientet fizike, ndaj transportit, informacionit dhe komunikimit, duke përfshirë edhe teknologjitë dhe sistemet e informacionit dhe komunikimit, si dhe në objekte dhe shërbime të tjera të disponueshme apo të ofruara për publikun, si në zonat urbane dhe ato rurale. - Neni 9 i KDPAK

Ligji nr. 2004/15 mbi Ndërtimin^{lxxxi} përmend aftësinë e kufizuar vetëm njëherë dhe nuk i referohet asnjëherë dizjanit universal apo rregulloreve gjithpërfshirëse të aftësisë së kufizuar dhe neni 12 përcakton që “kushtet teknike për përdorimin e objekteve

ndërtimore nga personat me aftësi të kufizuara” duhet të përcaktohen me Udhëzim Administrativ. Megjithatë, hartimi dhe miratimi i Udhëzimit Administrativ 33/2007^{lxxxii} që rregullon kërkesat teknike të qasjes në ndërtesat publike dhe infrastrukturën publike, si rrugët dhe semaforat, dhe përcakton rregullat sa i përket madhësisë së ndërtesës dhe planifikimit të dhomave, hyrjeve, rampave, etj., mori 3 vite për t’u zhvilluar dhe aprovuar. Gjithashtu rregullohen aspektet arkitekturore, elektrike, hidraulike, inxhinierike rregullohen dhe kërkesë kur të merret leja e ndërtimit.

Megjithatë, sipas një sondazhi të kryer në Prishtinë dhe Prizren, “gjendja reale është se udhëzimi administrativ mbetet në letër dhe komunat nuk ndjekin procedurën për zbatimin e këtyre kërkesave teknike”^{lxxxiii}. Hulumtimi sugjeron që kur bëhen përpjekje për të bërë ndryshime, ato janë të kufizuara në nivelin e paraqitjes dhe inspektimet e vendeve të ndërtimit nuk zbatojnë Udhëzimin Administrativ. Tualetet publike ose transporti publik që mund të akomodojnë një person me aftësi të kufizuara janë të rralla ose joekzistente dhe trotualet janë njësoj në gjendje të keqe dhe, që nga viti 2015 nuk ka ekzistuar asnjë transport i përshtatur publik në Kosovë. Siç është raportuar, Qendra Shëndetësore Familjare në Ferizaj nuk është e qasshme për fëmijët me aftësi të kufizuara (me përjashtim të një platforme të pjerrët (rampe) në hyrje) pavarësisht se është një ndërtesë e ndërtuar rishtazi.

Në Prishtinë, janë marrë masa nga Zyra e Kryetarit të Komunës për të korrigjuar disa nga çështjet me rrugët publike dhe trotualet. Sipas përfaqësuesit të Drejtorisë Komunale të Investimeve Kapitale që ka marrë pjesë në DFG, që nga viti 2013, komuna ka filluar të bëjë ndarjen e buxhetit për përmirësimin e qasjes në infrastrukturë për personat me aftësi të kufizuara si p.sh. ngritjen e platformave të pjerrëta, përshtatjen e dritave të trafikut për personat e verbër, ashensorë, etj. Ata janë duke rikonstruktuar rrugën e gjatë dhe sipas planit të dizajnit, rreth 200 metra trotuar me një shtresë jo të rrëshqitshme do të përshtatet për personat e verbër në Rrugën Garibaldi, në qytetin e Prishtinës dhe ata do të vazhdojnë me këtë në pjesë të tjera të qytetit në të ardhmen: **“Ne jemi larg vendeve të tjera në këtë drejtim, por disa iniciativa janë ndërmarrë nga komuna për të përmirësuar qasjen për personat me aftësi të kufizuara”.**

Megjithatë, qasshmëria shkon përtej ndërtimit të rrugëve dhe ndërtesave. Është e nevojshme të sigurohet që çështjet e lëvizshmërisë të diskutohen dhe adresohen, përveç udhëzimeve të Dizajnit Universal, Gjuhës së shenjave dhe shenjave të Braille, sinjaleve zanore, sipërfaqeve të prekshme etj. Ndërsa zbatimi i

udhëzimeve teknike është i rëndësishëm, trajtimi i çështjeve të qasshmërisë fillon me edukimin e ligjvënësve, stafit teknik dhe inspektorëve për të drejtat e personave me aftësi të kufizuara. Siç shihet më poshtë, e drejta e fëmijëve me aftësi të kufizuara në arsim shpesh shkelet për shkak të mungesës së infrastrukturës adekuate dhe përfshirja sociale bëhet e vështirë.

Drejtori i QPS-së në rajonin e Gjakovës raportoi se *"një person me aftësi të kufizuara i vetëm nuk mund të bëjë asnjë punë të pavarur në qytetin tonë, pasi që ata nuk mund të lëvizin lirshëm në komunë për shkak të mungesës së infrastrukturës së duhur"*. Pjesëmarrësit e DFG-së u pajtuan që iniciativa për ta bërë mjedisin miqësor ndaj fëmijëve me aftësi të kufizuara është modeste. *"Ka disa platforma të pjerrëta të ndërtuara në qytet, por ka mungesë të qasjes në shumicën e institucioneve, as tualet, apo terreneve të sigurta të lojës. Situata është edhe më e keqe në zonat rurale"*.

Përfaqësuesi i Drejtorisë Komunale të Prishtinës për investime kapitale përmendi se drejtorja ka ndërmarrë disa iniciativa për të kontribuar në qasjen në infrastrukturë për personat që përdorin një karrige me rrota, si dhe për personat e verbër dhe të shurdhër, por përpjekjet nuk janë të kënaqshme. Megjithatë, çdo ministri duhet të planifikojë nevojat për qasje në infrastrukturë. Thuhet se ndërhyrjet që ata bëjnë janë kryesisht të përqendruara në hyrjen e ndërtesave të vjetra, sepse është e vështirë të përshtatet brendësia. Megjithatë, në ndërtesat e reja, qasja për personat me aftësi të kufizuara është planifikuar në fazën e dizajnit të projektit. Po ashtu thuhet se po punohet në disa rrugë në qytet edhe pse ky raport ishte shumë i kontestuar nga përfaqësuesit e OPAK në të njëjtin DFG.

Handikos dhe GIZ janë bërë partnerë në projekte të fokusuara në përmirësimin e qasjes në qytetin e Prishtinës, por, për fat të keq, çështjet në lidhje me qasjen për pjesën më të madhe janë të kuptuara në mënyrën më të kufizuar: qasja kuptohet si ndryshime infrastrukturore të bëra për të adresuar nevojat e perceptuara të personave që përdorin karriget me rrota. Thuhet, AT është siguruar nga donatorët në baza ad-hoc dhe MSH dhe MPMS kanë punuar me Handikosin në sigurimin e mirëmbajtjes së karrigeve me rrota dhe patericave. Syzet dhe mjetet e dëgjimit, në të kaluarën, ishin dhuruar nga disa donatorë të SHBA, por ato projekte tani kanë përfunduar. Sipas intervistave me stafin e Ministrisë së Shëndetësisë, teknologjia ndihmëse nuk është përgjegjësi e drejtpërdrejtë e asnjë ministrie, e cila bën llogaridhënien pothuajse të pamundur për t'u zbatuar.

E drejta për njohje të barabartë para ligjit

Shtetet Palë riafirmojnë që personat me aftësi të kufizuara kanë të drejtën e njohjes kudo si persona para ligjit (...) gëzojnë kapacitet ligjor në baza të barabarta me të tjerët në të gjitha aspektet e jetës (...) do të marrin masat e duhura për të siguruar qasje nga personat me aftësi të kufizuara për mbështetjen që ata mund të kërkojnë në ushtrimin e kapacitetit të tyre ligjor (...) sigurojnë mbrojtje të përshtatshme dhe efektive për të parandaluar abuzimet në përputhje me ligjin ndërkombëtar për të drejtat e njeriut. Masat mbrojtëse të tilla garantojnë që masat që kanë të bëjnë me ushtrimin e kapacitetit ligjor të respektojnë të drejtat, vullneti dhe preferencat e personit, nuk kanë konflikt të interesit dhe ndikim të padrejtë, janë proporcionale dhe të përshtatura për rrethanat e personit, aplikohen për kohën më të shkurtër të mundshme dhe i nënshtrohen shqyrtimit të rregullt nga një autoritet

kompetent, i pavarur dhe i paanshëm, ose organ gjyqësor. Masat mbrojtëse duhet të jenë proporcionale me shkallën në të cilën masat e tilla prekin të drejtat dhe interesat e personit (...) Shtetet Palë do të marrin të gjitha masat e përshtatshme dhe efektive për të siguruar të drejtën e barabartë të personave me aftësi të kufizuara për të zotëruar ose trashëguar pronën, (...). - KDPK Neni 12

Në Kosovë, Ligji Nr. 03/L-007 mbi Procedurën Jokontestimore rregullon kapacitetin ligjor të personave me aftësi të kufizuara (të rriturve), me kujdestarinë e plotë dhe të pjesshme ose vendosjen në një institucion. Vendimi merret nga një gjyqtar dhe mbështetet nga 3 ekspertë mjekësor, dhe personi ka të drejtë të dëgjohet dhe / ose të ankohet në vendimin e marrë. Kujdestari i caktuar mund të jetë një anëtar i familjes ose një profesionist nga Qendrat për Punë Sociale^{lxxxiv}. Sipas raporteve nga Instituti për Qëndrueshmëri dhe Zhvillim të Rinisë (ISDY) dhe të tjerë, Ligji Nr. 03/007 mbi Procedurën Jokontestimore nuk është përfshirë në listën e ligjeve që duhet rishikuar ose ndryshuar të Strategjisë Kombëtare për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023. Megjithatë, duhet të jetë i përfshirë, pasi e drejta për kapacitetin ligjor ndikon në shumë të drejta të tjera.

Të gjithë 43 prindërit e fëmijëve me aftësi të kufizuara që morën pjesë në 5 DFG gjatë këtij studimi raportuan se edhe pse nuk kanë dijeni për të gjitha të drejtat e fëmijëve me aftësi të kufizuara, ata e dinë se të drejtat e tyre ekzistuese nuk janë duke u mbrojtur dhe ligjet nuk po zbatohen në mënyra jo diskriminuese. Në Gjakovë, Ferizaj dhe Prishtinë, prindërit kanë raportuar se kujdesi esencial dhe shërbimet nuk janë adekuate, të drejtat e fëmijëve të tyre nuk respektohen dhe ligjet ekzistuese nuk zbatohen. Në komunën e Prishtinës, prindërit në zonat urbane dhe ato rurale raportojnë se kanë marrëdhënie të këqija me punonjësit socialë dhe mungesë të informatave apo mbështetjes. Disa familje raportuan hapur se kanë besim të vogël se shteti do të kujdeset për fëmijët e tyre nëse lind nevoja. Ashtu siç u shpreh një baba në Ferizaj: "I lutem Perëndisë që djali im të mos jetojë pasi të vdes unë, pasi nuk do të ketë askush që të kujdeset për të".

Ndërsa prindërit në veri të Mitrovicës kanë raportuar se kanë nevojë të marrin njohuri për ligjet ekzistuese, prindërit në Gjakovë dhe Prishtinë kanë pritshmëri (dhe aspirata) shumë të ulëta të fëmijëve të tyre pasi raportojnë se nuk janë në gjendje t'i përmbushin nevojat e tyre më themelore. Të gjithë shprehën shumë dashuri për fëmijët e tyre, si dhe vullnetin dhe dëshirën për të vazhduar të ofrojnë atë që është e nevojshme për aq sa është brenda mundësive të tyre, por ato janë qartazi të dëshpëruar për shkak të mungesës së mbështetjes qeveritare.

E drejta për standarde adekuate të jetesës dhe mbrojtje sociale

Shtetet Palë njohin të drejtën e personave me aftësi të kufizuara për një standard adekuat të jetesës për vete dhe familjet e tyre, duke përfshirë ushqimin adekuat, veshmbathjen dhe strehimin, dhe për përmirësimin e vazhdueshëm të kushteve të jetesës dhe do të ndërmarrin hapat e duhur për të mbrojtur dhe promovuar realizimin e kësaj të drejte pa diskriminim në bazë të aftësisë së kufizuar. 2. Shtetet Palë njohin të drejtën e personave me aftësi të kufizuar për mbrojtjen sociale dhe për gëzimin e kësaj të drejte pa diskriminim në bazë të aftësisë së kufizuar dhe do të marrin masat e duhura për të mbrojtur dhe promovuar realizimin e kësaj të drejte, duke përfshirë masat: a) Për të siguruar qasje të barabartë të personave me aftësi të kufizuara për shërbimet e ujit të pastër dhe për të siguruar qasje në shërbime të përshtatshme dhe të përballueshme, pajisje dhe asistencë tjetër për nevojat në

lidhje me aftësinë e kufizuar; (b) Për të siguruar qasje për personat me aftësi të kufizuara, në veçanti gratë dhe vajzat me aftësi të kufizuara dhe personat e moshuar me aftësi të kufizuara, në programet e mbrojtjes sociale dhe programet për reduktimin e varfërisë; (c) Për të siguruar qasje për personat me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre që jetojnë në situata të varfërisë në ndihmë nga Shteti me shpenzimet e lidhura me aftësinë e kufizuar, duke përfshirë trajnimin adekuat, këshillimin, ndihmën financiare dhe kujdesin për pushim; (d) Për të siguruar qasje për personat me aftësi të kufizuara në programet e strehimit publik; (e) Për të siguruar qasje të barabartë për personat me aftësi të kufizuara në përfitimet e pensionit dhe programet. - KDKPAK Neni 28

Në Kosovë, Qendrat për Punë Sociale mbajnë peshën kryesore të përgjegjësisë në lidhje me identifikimin e personave që kanë nevojë për mbrojtje sociale, qoftë të përhershme apo të përkohshme, duke përfshirë personat me aftësi të kufizuara. Puna Sociale është një profesion relativisht i ri në Kosovë, edhe pse një profesion i ngjashëm ka ekzistuar gjatë ish-shtetit Jugosllav, edhe pse me një profil të punës shumë të ndryshëm. Sipas informatave të grumbulluara në intervistat me informantët kyç dhe diskutimet me fokus grupe, në Kosovë ekzistojnë rreth 2,600 familje që marrin një lloj përfitimi social, duke përfshirë mbështetjen e punës sociale, me rreth 1,700 në komunën e Prishtinës, ku Qendra për Punë Sociale ka ekzistuar që nga viti 1999. Punonjësit socialë janë përgjegjës për 46 lloje të ndryshme të klientëve, nga të cilët fëmijët me aftësi të kufizuara janë vetëm një. Disa nga shërbimet që ata duhet të japin përfshijnë mbështetjen e adoptimit, strehimit familjar, hetimi i rasteve të dhunës në familje, fëmijëve të rrugës etj.

Me fokus në punën sociale të fokusuar tek fëmijët me aftësi të kufizuara, është e rëndësishme të theksohet se për derisa profili i punës i një punonjësi social përfshinë një pjesë të mirë të informimit dhe referimit ndaj shërbimeve, mungesa e burimeve financiare për të udhëtuar nëpër një komunë dhe për të kryer vizitat në shtëpi, të kombinuara me mungesën e kapaciteteve teknike për identifikimin dhe referimin e fëmijëve në rrezik të aftësisë së kufizuar ose vonës, janë theksuar si sfiduese. Megjithatë, përkundër faktit që Qendrat për Punë Sociale nuk kanë kushtet e nevojshme për t'i përmbushur pritjet e tyre, QPS (dhe punonjësit socialë personalisht) janë të ngarkuar me përgjegjësi të portierit që ndikojnë shumë në jetën e fëmijëve me aftësi të kufizuara. Siç raportohet nga Komisioni i Vlerësimit në MPMS përgjegjës për përcaktimin e të drejtës për tu kualifikuar në statusin e "Aftësisë së kufizuar të Përhershme", vetëm fëmijët të cilët janë gjetur të kenë një dëmtim mjekësor dhe kanë paraqitur një aplikacion në QPS, mund të dalin para Komisionit. Përveç kësaj, Punonjësi Social që inicion një rast në nivel komunal është gjithashtu përgjegjës për kompletimin e pjesës psiko-sociale të vlerësimit bio-psiko-social që aktualisht është paraparë në Strategjinë Kombëtare dhe Planin e Veprimit për Personat me Aftësi të Kufizuara, edhe pse nuk ka dëshmi të mbledhura për këtë studim se çfarë përfshin ky proces.

Punonjësit socialë duhet të jenë në gjendje të identifikojnë fëmijët që kanë nevojë për vlerësim të mëtejshëm ose ndjekje mjekësore, të sigurojnë referimin në shërbimet e duhura, të mbajnë lidhjet me shkollat dhe komunitetet, të rivlerësojnë rastet ekzistuese, të bashkëpunojnë me MPMS, MSH, MASHT dhe të tjerët sipas nevojës, dhe të këshillojnë familjet kur/nëse një vendim është kontestuar. Përveç kësaj, siç raportohet nga QPS në Prishtinë, puna e PS nuk përfundon me konstatimin e përmbushjes së kriterëve. Edhe në rastet kur fëmijët nuk konstatohen se përmbushin kriteret për ndihmë në para, fëmijët dhe familjet ende do të kenë nevojë që duhet të plotësohen dhe kërkohet përcjellja e tyre.

Ngritja e kapaciteteve të stafit, duke përfshirë strategjitë e komunikimit për fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre, janë më se të nevojshme brenda komunës.

Ligji për Shërbimet Sociale dhe Familjare i vitit 2005^{lxxxv} rregullon ofrimin e shërbimeve për personat dhe familjet në nevojë për mbështetje dhe personat në nevojë janë, ndër të tjerë, "fëmijët pa kujdes prindëror, fëmijët me sjellje antisociale, (...) sëmundje fizike ose aftësi të kufizuara (...), paaftësi mendore" - (Neni 1-1.3). Kjo përcakton sjelljen dhe përgjegjësitë e Qendrave Komunale për Punë Sociale, duke përfshirë rolet dhe përgjegjësitë e secilit në përcaktimin se kush ka nevojë dhe ka të drejtë për ndihmë. Interesi më i mirë i fëmijës rregullon të gjitha përcaktimet lidhur me fëmijët dhe familjet e tyre. Familjet dhe fëmijët që kanë nevojë për përkrahje duhet të regjistrohen në nivel komunal, të vizitohen periodikisht nga një Punonjës Social dhe, kur është e nevojshme, Qendra për Punë Sociale mund të veprojë si kujdestar i një fëmije. Ndryshimi i ligjit në vitin 2012^{lxxxvi} përfshin licensimin e OJQ-ve që mund të ofrojnë shërbime sociale dhe familjare. Në përgjithësi, ndryshimet janë kryesisht administrative, edhe pse ekziston një shtesë e dispozitave për "fëmijët me sjellje asociale".

Ndërsa pjesa më e madhe e punës në lidhje me mbrojtjen sociale bie mbi Qendrat e Punës Sociale^{lxxxvii} duhet të theksohet se mungesa e burimeve njerëzore në gjendje që të adresojnë siç duhet gjendjen e vështirë të fëmijëve me aftësi të kufizuara është raportuar si një sfidë kryesore që nga miratimi i ligjit. Në vitin 2013, një raport i UNICEF-it tregoi se "(...) mungesa e konsiderueshme e personelit të trajnuar të burimeve dhe mungesa e trajnimit në fushën e aftësisë së kufizuar. Përveç promovimit të strehimit të duhur familjar për një numër të vogël fëmijësh me aftësi të kufizuara, ndjenja ishte se pak ishte duke u bërë për të ndihmuar fëmijët me aftësi të kufizuara. Me pesëdhjetë e katër kategori të ndryshme të personave që ndihmohen nga Qendra e Punës Sociale, nevojat e fëmijëve me aftësi të kufizuara kanë prioritet të ulët. Megjithatë, Qendra për Punë Sociale është në procesin e krijimit të një ekipi të ri Psikologësh, të cilët mund të jenë në gjendje të ndihmojnë familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara. Për më tepër, me kërkesat e reja për akreditim, plani është që të gjithë Punonjësit Social të Komunitetit të ri-licencohen gjatë pesë viteve të ardhshme^{lxxxviii}. Po ashtu, një raport për vitin 2014^{lxxxix} tregoi "një mungesë të madhe në disponueshmërinë e stafit të punës sociale, në qoftë se do të duhej të arrihej një shërbim cilësor. Të gjitha fushat e punës ishin nën presion, por në veçanti, mbrojtja e fëmijëve, drejtësia e të rinjve dhe rastet e dhunës familjare/gjinore^{xc}. Përderisa përgjegjësia financiare bie brenda komunave, Drejtorët e Shëndetësisë dhe Mirëqenies Sociale nuk mund ta kuptojnë ose vlerësojnë plotësisht rolin e punonjësve socialë brenda sistemit, gjë që çon në pakësimin e burimeve në shumë komuna. Burimet njerëzore, financiare dhe materiale janë të pakta dhe raporti i njëjtë tregon se natyra dhe shtrirja e kualifikimeve të punonjësve socialë ishte e papërcaktuar. "Përveç punës së QPS-ve, një numër i OJQ-ve ofrojnë shërbime specifike për punë sociale, kryesisht në fushën e punës me fëmijët dhe familjet. Këto shërbime lidhen me zhvillimin e politikës dhe praktikës, dhe disa ndërhyrje të veçanta të punës sociale, veçanërisht përkujdesja rezidenciale për fëmijët. OJQ-të gjithashtu përfshihen në trajnimin e stafit të tyre dhe stafit të përfshirë në zhvillimet praktike. Shumë nga OJQ-të që aktualisht veprojnë në Kosovë janë të informuara nga përvoja individuale dhe kolektive e punës sociale në vende të tjera në Evropë. Rrjedhimisht stafi i OJQ-ve ka një vizion për punën sociale të ndryshëm nga ai që mbahet brenda komunave dhe brenda ministrive përkatëse^{xci}. Prindërit gjithashtu kanë pikëpamje të ndryshme se çfarë duhet të jetë roli i një punonjësi social, në krahasim me përvojat e tyre: "Punonjësit socialë janë shumë të

pasjellshëm nëse/kur ata vijnë për monitorimin e Fëmijëve me aftësi të kufizuara që janë në skemën e ndihmës sociale, ata më detyruan të tërheqë zvarrë mbesën time nga karriga e saj me rrota për t'i bindur se nuk mund të qëndrojë në këmbë të sajë"(gjyshja / kujdestare, Prizren).

Ligji nr. 4 / L131 për Skemat Pensionale Financuar nga shteti ^{xcii} rregullon pensionet e ndryshme, duke përfshirë pensionet për "paaftësi të përhershme" dhe "paaftësi për punë". Siç tregon titulli, i pari i paguhet personave që konsiderohen se kanë paaftësi të përhershme sipas "në bazë të vendimit të organit përkatës të Ministrisë" dhe e dyta "personat që pësojnë lëndime në punë ose marrin sëmundje profesionale gjatë marrëdhënies së punës, të cilët plotësojnë kriteret e përcaktuara me këtë ligj dhe invalidët e punës "(Neni 3). Përderisa pensioni për "paaftësi të përhershme" i paguhet një qytetari midis moshës 18 dhe 65 vjeç (duke përjashtuar kështu fëmijët), "pensioni i paaftësisë për punë" duhet tu paguhet qytetarëve nën moshën gjashtëdhjetë e pesë vjeç të cilët kanë qenë marrës të një pensioni të paaftësisë për punë sipas një ligji më të vjetër. Kështu, duke qenë i lidhur me punën, kjo përjashton gjithashtu fëmijët (ose familjet e tyre) nga skema e pensioneve.

Ligji Nr. 2003/15 mbi Skemën e Ndihmës Sociale në Kosovë ^{xciii} rregullon asistencën sociale në formën e një pagese financiare për familjet në rrezik. Në kohën e zhvillimit të ligjit, pagesat ishin deri në 75 euro ose aq të vogla sa 35 euro në muaj për familje. Familjet që plotësojnë kriteret për asistencë sociale mund të përfshijnë fëmijët me aftësi të kufizuara dhe e konsiderojnë një kujdestar të një personi me paaftësi të përhershme i cili nuk mund të punësohet (kështu konsiderohet si një person i cili i plotëson kriteret si i varur). Megjithatë, një person me paaftësi që merr një pension invalidor nuk llogaritet si anëtar i varur i familjes për qëllim të llogaritjes së shumës së parave për tu paguar (ndërsa një person me paaftësi për shkak të lëndimit të luftës - invalid i luftës - llogaritet si një person i varur). Pas vendimit të MPMS-së për të rritur përfitimet e asistencës sociale për 25% deri në nëntor 2015, në janar të vitit 2017 pagesat e asistencës sociale mund të jenë deri në 150 euro ose aq të vogla sa 50 euro në muaj/për familje.

Sipas Ligjit Nr. 03 / L-022 për *Përkrahje Materiale për Familjeve e Fëmijëve me Aftësi të Kufizuara të Përhershme* ^{xciv}, që synon mbrojtjen e fëmijëve me aftësi të kufizuara të përhershme, përkrahja materiale ofrohet për familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara të përhershme, për t'u mundësuar atyre "të jetojnë një jetë më normale në kushte që garantojnë dinjitetin e tyre dhe bëjnë jetët e tyre më të lehtë" (Neni 3). Një kompensim në para i jepet prindërve biologjik ose kujdestarit të fëmijëve me aftësi të kufizuara të përhershme (procedurat e identifikimit dhe vlerësimit më lart). Në vitin 2010, ligji u plotësua ^{xcv} me udhëzime se si të ridorëzohet një kërkesë. Në vitin 2014, një Udhëzim Administrativ ^{xcvi} u miratua për të sqaruar rregullat për ri-aplikim, si dhe për identifikimin dhe eliminimin e mashtrimit.

Ligji nr. 04 / L-096 për ndryshimin dhe plotësimin e Ligjit nr. 2003/15 mbi Skemën e Ndihmës Sociale në Kosovë ^{xcvii}, përpunon rregulloret e ligjit origjinal, përcakton përgjegjësitë brenda menaxherëve komunal të rasteve dhe shtrin mbulimin për familjet me fëmijë të vegjël (nën 5 vjeç) ose jetimët nën moshën 15 vjeç. Megjithatë, ndryshimet dhe plotësimet nuk ndryshojnë në mënyrë të konsiderueshme situatën e familjeve me fëmijë me aftësi të kufizuara.

Përkundër ligjeve të lartpërmendura, masat e mbrojtjes sociale të përshkruara në Strategjinë Nacionale për Personat me Aftësi të Kufizuara (NSPWD) nuk marrin në konsideratë nënkategoritë e ndryshme të popullsisë së personave me aftësi të kufizuara. Së pari, nuk merr në konsideratë nevojat e familjeve me fëmijë me aftësi të kufizuara që shpesh jetojnë nën vijën e varfërisë për shkak të shpenzimeve të ndryshme (dmth mjekët e specializuar, shërbimet e specializuara, teknologjia ndihmëse, kujdesi për fëmijët jo ambulantë, humbja e të ardhurave) që nuk mund të tejkalohet pavarësisht nga statusi i punësimit të prindërve^{xcviii}. E dyta, nuk merr në konsideratë dhe popullatën e moshuar të personave me aftësi të kufizuara që, për shkak të moshës së tyre dhe mungesës së arsimit dhe trajnimit përkatës, nuk janë në gjendje t'i bashkangjiten fuqisë punëtore. E treta, duke vendosur barrën e masave të mbrojtjes sociale mbi punësueshmërinë e personave me aftësi të kufizuara, objektivi strategjik i NSPWD nuk arrin të njohë përgjegjësinë e qeverisë ndaj një prej popullsive më të prekshme të saj: fëmijët me aftësi të kufizuara të cilët aktualisht nuk janë duke u përgatitur për të hyrë në një fuqi punëtore relevante, tani ose në të ardhmen e afërt.

Ndihma specifike prej €100 në muaj për familjet e fëmijëve të moshës 0-18 vjeç me aftësi të kufizuara të përhershme u prezantua në vitin 2009. Megjithatë, Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale ka luftuar për të financuar këtë skemë,^{xcix} pasi që duket se kriteri i përzgjedhjes është shumë i rreptë: "Fëmijët me aftësi të kufizuar të përhershme fizike, mendore dhe shqisore" janë ata "të cilët janë tërësisht të paaftë për të kryer aktivitete të jetës së përditshme pa kujdesin e personit tjetër".^c Ndërkohë, sapo fëmija të mbushë 18 vjeç, pagesa zvogëlohet në € 65, përfitimi standard për të rriturit.^{ci}

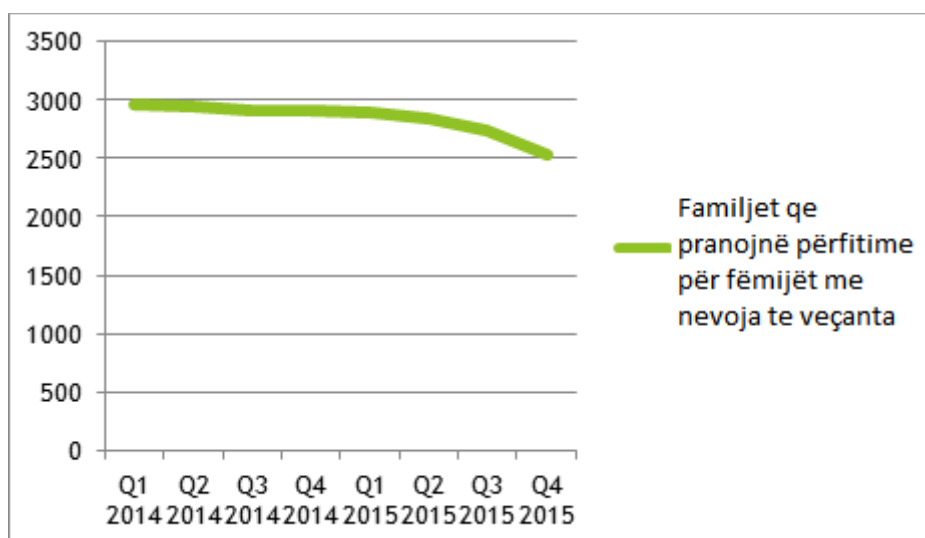

Figura 1: Familjet që marrin përfitime për fëmijët me nevoja të veçanta, 2014-2015, sipas tremujorit

Sipas Handikos, në vitin 2013, "Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale mbështet 2,985 familje të fëmijëve me paaftësi të përhershme (mosha 1-18 vjeç) me skemën e asistencës sociale prej 100 euro në muaj dhe 17,000 persona me aftësi të kufizuara (18-65 vjeç) përmes skemës së pensionit prej 60 euro në muaj"^{cii}. Megjithatë, prindërit e fëmijëve me aftësi të kufizuara të intervistuar në të njëjtin vit raportuan se edhe pse ata ishin "mirënjohës për programin e ndihmës në para të ofruar nga qeveria, ata gjithashtu shprehën frustrimin se një ndihmë e tillë ofrohej vetëm në rastet e 'aftësisë së kufizuar të përhershme'. Një nënë foli për atë se duhej të prisnin dy vjet për të marrë një karrige me rrota për të lejuar që ajo të ishte në gjendje të dërgonte vajzën e saj në shkollën e rregullt. Çfarëdo

mbështetje që ata kanë marrë nga institucionet në aspektin e ndihmës sociale është konsideruar si joadekuate".^{ciii}.

Numri i familjeve që marrin përfitimet ka rënë në vitet e fundit. Në fund të vitit 2015, vetëm 2.528 familje kishin të drejtë. Ndërmjet tremujorit të tretë dhe katërt të vitit 2015, numri i familjeve ra me 217: vetëm në Prishtinë ra nga 280 në 95.^{civ} 2.528 familje janë më pak se gjysma e 6,172 fëmijëve të regjistruar me nevoja të veçanta në sistemin arsimor në fillim të vitit shkollor 2015-16.^{cv} Në vitin 2014, sipas OJQ-së PEMA^{cvi}, vetëm 2,898 fëmijë kanë përfituar nga kjo asistencë financiare në tërë Kosovën. Megjithatë, sipas të njëjtit burim, "ka rreth 20,000 fëmijë me aftësi të kufizuara në Kosovë që vuajnë nga përjashtimi social dhe/ose neglizhimi në jetën e tyre të përditshme, duke i detyruar ata më tej në marginalizim social, ekonomik dhe politik. Këta fëmijë kanë nevojë për përkrahje dhe kujdes të specializuar për t'i ndihmuar ata të arrijnë potencialin e tyre dhe të zhvillojnë jetë më të përmbushura"^{cvi}.

Sipas të dhënave të grumbulluara në DFG-të të organizuara për këtë studim, 39 prindër 9 prindër të fëmijëve me aftësi të kufizuara (nga 59) raportuan se marrin ndihmë në para sipas dispozitave të Ligjit Nr. 03 / L-022. Dhe, ndërkohë që asistencë në para konsiderohet kryesisht joadekuate duke marrë parasysh shërbimet e nevojshme për fëmijët me aftësi të kufizuara, kjo është një çështje debati ndërmjet të gjithë prindërve të intervistuar. Ndërsa, nga njëra anë, shuma prej 100 euro, siç thuhet, nuk është e mjaftueshme për të mbuluar nevojat e fëmijëve, nga ana tjetër, është e nevojshme për të kompensuar shpenzimet në familjet tashmë të mbingarkuara nga kushtet e këqija, pasi shumica e familjeve raportuan se jetojnë në kushte të vështira ekonomike. Në Prishtinë, disa familje raportojnë se mbijetojnë nga bamirësia e anëtarëve të familjes që jetojnë jashtë vendit, ndërsa në Mitrovicën e Veriut, 7 nga 9 nënat që morën pjesë në DFG-të ishin të papapunësuar dhe një tjetër kërkoi një ndryshim në ndërrimin e saj të punës në mënyrë që të mund të ishte në shtëpi kur fëmija i saj është në shtëpi. Gjashtë (6) familje në Ferizaj ishin këmbëngulëse në raportimin se nuk marrin asistencë në para, sepse edhe pse fëmijët e tyre kanë një paaftësi, ajo nuk konsiderohet si "e përhershme". Një prind kujdestar raportoi se merrte 250 euro ndihmë në para për fëmijën e tyre të kujdestarisë me aftësi të kufizuara.

Në Prizren, një gjyshe (që kujdeset për 4 nipërit e saj) ka përmendur se përkundër kushteve të saj shumë të këqija ajo u përpoq të dërgonte mbesën e saj për trajtim kudo në vend, pasi ajo nuk mund të imagjinonte se do të ishte në gjendje ta dërgonte jashtë vendit pa ndonjë mbështetje institucionale. Para se mbesa e saj të mbushte 18 vjet, familja mori 100 euro si përfitim në të holla nga skema e ndihmës sociale, "e cila nuk është e mjaftueshme as për të paguar për pelenat e saj". Tani që vajza ka mbushur 18 vjet, ajo është transferuar në një skemë tjetër pensionale që siguron një pension mujor prej 75 eurosh. **"Çfarë lloj ligji është ky? Kjo është kundër çdo të drejte të njeriut pasi mezi mund t'ia dilnim me 100 Euro ... tani çfarë mund të bëjmë me 75 Euro?"** Gjyshja më tej përmendi se ata janë të privuar nga përfitimi nga skema të tjera të asistencës sociale edhe pse ata mund të kualifikoheshin për shkak të kushteve të vështira në të cilat jetojnë. Vajza ishte operuar 14 herë në spitalet shtetërore, por pa ndonjë rezultat. Ajo përmendi më tej për kohërat e vështira që kishin kur ajo duhej ta dërgonte mbesën e saj (me autobus) në Pejë për një operacion pasi që ajo nuk mund të përballonte një transport më të rehatshëm. Ajo më tej deklaroi se ajo mund të bënte çdo gjë për ta trajtuar atë, por ata kanë humbur besimin se shëndeti i saj mund të përmirësohet. **"I lutem zotit për këtë fëmijë sa herë që vë atë në shtrat dhe kam frikë se çfarë do të ndodhë me të kur unë të vdes".**

Mospërputhje të mëtejshme janë gjetur kur krahasojmë rajonet/rrethet që janë me shumicë serbe me pjesët e tjera të vendit, ose kur krahasojmë përfitimet sipas llojeve të dëmtimeve. Për shembull, në veri të Mitrovicës, të gjithë prindërit që morën pjesë në DFG-të raportuan se merrnin ndihmë prej 100 euro për fëmijët me aftësi të kufizuara nga qeveria e Kosovës, por gjithashtu merrnin 65 euro nga qeveria serbe, pavarësisht se sa i vështirë dhe i dhimbshëm mund të jetë procesi. Siç raportoi një nënë: **"U deshën dy vjet që fëmija im të bindte Panelin e Vlerësimit Shëndetësor që të kualifikohej për skemën e ndihmës në para, me arsyetimin se aftësia e kufizuar e fëmijës së saj nuk ishte e mjaftueshme për të përfituar nga skema"**. Në veri të Mitrovicës, siç thuhet, ndihma në para jepet po ashtu edhe për fëmijët me aftësi të kufizuara të rënda dhe për nivele të tjera të aftësisë së kufizuar në varësi të situatës. Asistenca ndryshon ndërmjet 40 dhe 120 euro në muaj, edhe pse fëmijët e verbër mund të marrin një bursë prej 250 euro në muaj. Nëse ndjekin shkollën, përfitimet në para mund të paguhen deri në moshën 26 vjeçare. Sipas përfaqësuesit të Qendrës për Punë Sociale në veri të Mitrovicës, i cili ka marrë pjesë në DFG-të, përveç një përfitimi në të holla për një fëmijë me aftësi të kufizuara të rënda nga qeveria serbe, familja gjithashtu merr një pagesë për fëmijë prej 70 euro në muaj (që u jepet të gjithë fëmijëve deri në moshën 18 vjeçare) dhe fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet mund të përfitojnë edhe nga pagesat në të holla të dhëna nga institucionet e Kosovës siç janë përfitimet në të holla të paguara familjeve me fëmijë me paaftësi të përhershme.

Në anën tjetër, në Prishtinë, prindi i një fëmije me aftësi të kufizuara të shumëfishta njoftoi se ai kishte hequr dorë nga aplikimi për 100 euro ndihmë dhe në vend të kësaj po aplikonte për 250 euro që ofrohet nëse një fëmijë është i verbër. Sipas raportit të tij, QPS nuk ishte e kënaqur me vendimin e tij dhe ishte jo bashkëpunuese deri në pikën e kërcënimit të babait me gjykatë nëse ai këmbëngulte. **"Ai donte të më padiste në gjykatë për" mashtrim "sepse kërkova të heq dorë nga ndihma prej 100 euro që vajza ime merrte nga skema e asistencës për familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara dhe të aplikoja për asistencën tjetër për personat e verbër sepse ishte më e dobishme për vajzën time. Punonjësi social shkoi aq larg sa që ai donte të më kërkonte nëpërmjet gjykatës të ktheja të gjitha paratë që vajza ime kishte marrë deri më tani para se të aplikonim për skemën e re të asistencës. Më është dashur të përfshija njerëz të tjerë për t'ia shpjeguar atij situatën dhe të drejtën tonë për të bërë zgjedhjen më të mirë që është e ligjshme për rastin e vajzës sime dhe ai ndaloi këtë ide të pakuptimtë "(babai, Prishtinë).**

Përfundimisht, përfaqësuesi ligjor për Handikos raportoi se gjatë viteve të fundit personave u është ndaluar të kërkojnë përfitime nga dy ose më shumë skema të asistencës, e cila është gjithashtu diskriminuese. Për shembull, njerëzit e verbër nuk janë të lejuar (nga Ligji për Personat e Verbër) të përfitojnë nga burime të tjera shtetërore, nëse ata tashmë përfitojnë nga kjo skemë e asistencës. Megjithatë, ka persona të verbër që kanë punuar para se të bëhen të verbër, ishin kontribues tatimorë dhe pensional dhe duhet të jenë në gjendje të kërkojnë të drejtat e tyre. Në Gjakovë, një nënë deklaroi se fëmija i saj merr ndihmë vetëm për shkak të verbërisë së tij edhe pse ai ka aftësi të kufizuara të shumëfishta/komplekse.

Siç mund të shihet më lartë dhe konfirmuar nga shumë akterët e intervistuar për këtë studim, ofrimi i shërbimeve bëhet pothuajse ekskluzivisht nga OJQ-të siç janë Handikos, Save the Children, Caritas dhe disa të tjerë. Familjet e fëmijëve me

aftësi të kufizuara, shoqëria civile dhe zyrtarët qeveritarë të gjithë konsiderojnë OJQ-të si pikat kryesore të referimit për ofrimin e shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara, pavarësisht faktit se ata veprojnë me buxhete shumë të vogla, afatshkurtëra, të bazuara në projekte. Është mirëpritur nga të gjithë të intervistuarit se OJQ-të janë përgjegjëse për ofrimin e shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara, pavarësisht se kjo është përgjegjësi e qeverisjes lokale^{cviii} - për të siguruar mbrojtjen sociale të të gjithë qytetarëve të saj.

Profesionistët mjekësorë, punonjësit social, mësuesit dhe zyrtarët e shkollave, si dhe fjala nga goja në gojë midis prindërve dhe familjeve shpesh i referojnë fëmijët me aftësi të kufizuara në njërën nga OJQ-të më të afërta për fëmijët që kanë nevojë për shërbime, pavarësisht nga nevoja/fuqia e identifikuar e fëmijës, me disa përjashtime: fëmijët me dëmtime shikimi zakonisht referohen në Shoqatën e të Verbërve të Kosovës ose shkollën speciale për të verbrit në Pejë, ndërsa fëmijët që janë të shurdhër apo kanë vështirësi në dëgjim referohen në Shoqatën e të Shurdhërve të Kosovës ose shkollën speciale për të shurdhërit në Prizren. Fëmijët që perceptohen të kenë një dëmtim fizik, ose një aftësi të kufizuara komplekse ose të rënda, zakonisht referohen në Handikos që shpesh duhet t'i referojë tutje diku tjetër, për shkak të mungesës së kapacitetit teknik dhe burimeve për të ofruar shërbime shumë të specializuara për fëmijët me dëmtime komplekse dhe shpesh me nevoja komplekse. Fëmijët të cilët identifikohen të kenë një dëmtim intelektual në lidhje me Sindromin Down, zakonisht referohen në Down Syndrome Kosova, ndërsa shumica e fëmijëve me një dëmtim intelektual kompleks zakonisht referohen në Qendrën për Shëndetin Mendor të Fëmijëve dhe Adoleshentëve në Spitalin Universitar. Shumica e shërbimeve ofrohen ad-hoc, pa një vlerësim të duhur, plan të ndërhyrjes ose ndjekje.

Theksi mbi fëmijët rom dhe ashkali me aftësi të kufizuara

Nëntë (9) fëmijë ashkali (5 vajza dhe 4 djem) dhe 6 fëmijë rom (3 vajza dhe 3 djem) me aftësi të kufizuara morën pjesë në DFG-të në 2 komunitete romë dhe ashkali. Nuk pati pjesëmarrës nga komuniteti egjiptian. Nga 15 fëmijët, 12 fëmijë vijnë nga zonat urbane dhe 3 nga zonat rurale. Fëmijët ishin të grupmoshave të ndryshme. Fëmija më i ri ishte 3 vjeç dhe më i vjetri ishte 14 vjeç. Vetëm dy fëmijë të komunitetit ashkali mund të merrnin pjesë në mënyrë të pavarur, sepse ata ose kishin vështirësi në të folur ose kishin shumë të turpshëm për të komunikuar. Për fëmijët e tjerë u mbledhën informatat nga prindërit e tyre që i shoqëruan ata në DFG. 2 nga fëmijët rom nuk mund të komunikojnë vetë dhe informacioni u mor nëpërmjet kujdestarëve. Fëmijët kishin lloje të ndryshme të aftësisë së kufizuar, disa të rënda dhe komplekse. Fëmijët vijnë nga familje të mëdha, zakonisht me 3 deri në 9 fëmijë. 9 fëmijët ashkali morën pjesë në DFG-të me kujdestarët e tyre, të cilat që të gjitha ishin nëna dhe të gjitha e flisnin rrjedhshëm gjuhën shqipe. 7 kujdestarë morën pjesë në DFG-të me fëmijët rom. Tri ishin nëna, një baba, një gjyshe dhe dy vëllezër e motra. Ata që mund të komunikojnë flisnin gjuhën romë, me shumë pak përdorim të gjuhës serbe.

Të gjithë fëmijët vijnë nga familje shumë të varfra. Në të dy komunitetet, nënat ishin të papuna (dhe shumica e nënave nuk mund të lexonin ose të shkruanin) dhe baballarët punonin kohë pas kohe me të ardhura jo të rregullta, kryesisht duke bërë punë fizike. Nënata nga komuniteti ashkali raportuan se ndonjëherë i ndihmojnë burrat e tyre të mbledhin shishe dhe kanaçe nga kontejnerët e plehrave. Familjet e komunitetit ashkali kanë raportuar se kanë të instaluar sistemin e furnizimit me ujë dhe kanalizim në shtëpi, por jo furnizim të rregullt me

ujë, ndërsa familjet rome kanë raportuar se nuk kanë furnizim me ujë dhe nuk kanë kanalizim. Ndërsa shumica e familjeve të komunitetit ashkali jetojnë në asistencë sociale minimale, fëmijët rom raportuan se ndonjëherë nuk kanë ushqim të mjaftueshëm për të ngrënë. Një nga kujdestarët (gjyshja) raportoi se askush nuk po mbështet komunitetin rom, duke përfshirë edhe ata që jetojnë në varfëri të skajshme. Ata përpiqen të mbështesin njëri-tjetrin brenda komunitetit, por kjo nuk është e mjaftueshme pasi të gjithë përpiqen të mbijetojnë për vete. Ajo më tej kërkoi nga udhëheqësit e DFG të përcjellin mesazhin tek autoritetet që duhet të dërgojnë të paktën disa paketa urgjente me ushqim dhe higjienë bazike për ata në varfëri të skajshme.

Shumica e prindërve si të fëmijëve ashkali ashtu dhe rom raportuan se asnjëherë nuk janë vizituar nga asnjë punonjës social, as nuk e dinë se ku është Qendra për Punë Sociale, përveç atyre prindërve që kanë marrë përfitime për fëmijët me aftësi të kufizuara dhe kanë vizita periodike për rivlerësim. Vetëm dy familje marrin një përfitim në para të lidhur me aftësinë e kufizuar (verbëri), një në komunitetin ashkali dhe një në komunitetin rom. Një nënë e komunitetit ashkali raportoi se ajo aplikoi dy herë për këtë skemë dhe u refuzua pa ndonjë justifikim. Megjithatë, shumica e kujdestarëve nuk ishin në dijeni të skemës së përfitimit për familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara të përhershme dhe nuk kishin dijeni se si të aplikojnë ose si të përgatisin dokumentacionin. Kur u pyetën për të drejtat e tyre më gjerësisht dhe ato të fëmijëve, prindërit raportuan se nuk dinin se cilat janë të drejtat e tyre. Disa prindër rom marrin ndihmë sociale në lidhje me papunësinë dhe ndihmat për fëmijë, edhe pse nuk ishte e qartë se nga cilat institucione e pranojnë atë, por nuk ishin plotësisht të informuar për të gjitha mundësitë e mbështetjes materiale brenda institucioneve të Kosovës, veçanërisht në lidhje me fëmijët me aftësi të kufizuara. Një nga kujdestarët rom që është me aftësi të kufizuara dhe një baba i vetëm, raportoi se ai është përgjegjës për 7 anëtarë në familjen e tyre, asnjëri prej tyre i punësuar dhe pa ujë ose kanalizim në shtëpinë e tyre.

7 nga 9 fëmijët e komunitetit ashkali në DFG janë krejtësisht të varur nga nënat e tyre për nevojat themelore siç janë ngrënia dhe përdorimi i tualetit. Situata familjare e fëmijëve rom ishte dukshëm ndryshe nga e atyre ashkali, pasi 2 nga 6 familjet ishin shtëpi me prindër të vetëm. Në një rast, dy fëmijë jetojnë me prindër të ndarë. Në rastin tjetër, kujdestari është një baba (i shurdhër) që kujdeset për tre djem, 2 prej të cilëve kanë aftësi të kufizuara. Një fëmijë ka një dëmtim intelektual dhe tjetri një dëmtim fizik për shkak të djegieve në trup duke u përpjekur për të ngrohë veten pranë një zjarri. Nëna thuhet se braktisi familjen për shkak të sëmundjes dhe babai është i detyruar t'i lërë fëmijët vetëm në shtëpi kur ai ka punë. Mungesa e mbikëqyrjes së të rriturve mund të jetë gjithashtu shkak për një fëmijë tjetër që ka humbur një sy në një aksident me gërshërë. Një fëmijë me Sindromin Down ka lindur nga prindërit e shurdhër dhe ajo shpenzon shumicën e kohës me gjyshërit e saj.

E drejta për masat e mbrojtjes së fëmijëve

Pjesa më poshtë përfshin të Drejtën e Lirisë nga Shfrytëzimi, Dhuna dhe Abuzimi - Neni 16, E drejta për jetesë të pavarur dhe përfshirje në komunitet - Neni 19 dhe e drejta për respektimin e shtëpisë dhe familjes - neni 23.

Shtetet Palë marrin të gjitha masat e duhura legislative, administrative, sociale, arsimore dhe masa të tjera për mbrojtjen e personave me aftësi të kufizuara, brenda dhe jashtë shtetësisë, nga të gjitha format e shfrytëzimit, dhunës dhe abuzimit, përfshirë aspektet e tyre gjinore. (...) parandalojnë të gjitha format e shfrytëzimit, dhunës dhe abuzimit, duke siguruar, ndër të tjera, forma të përshtatshme të asistencës të ndjeshme ndaj gjinisë dhe moshës, si mbështetjen për personat me aftësi të kufizuara dhe familjeve të tyre dhe kujdestarëve, duke përfshirë përmes ofrimit të informacionit dhe edukimit se si duhet shmangur, njohur dhe raportuar raste të shfrytëzimit, dhunës dhe abuzimit. Shtetet Palë do të sigurojnë që shërbimet e mbrojtjes janë të ndjeshme ndaj moshës, gjinisë dhe aftësisë së kufizuar. (...) promovojnë rimëkëmbjen fizike, kognitive dhe psikologjike, rehabilitimin dhe riintegrimin social të personave me aftësi të kufizuara, të cilët bëhen viktimë të çdo forme të shfrytëzimit, dhunës apo abuzimit, duke përfshirë përmes sigurimit të shërbimeve mbrojtëse. Ky shërim dhe riintegrim duhet të ndodh në një mjedis që nxit shëndetin, mirëqenien, vetë-respektin, dinjitetin dhe autonominë e personit dhe merr parasysh nevojat specifike të gjinisë dhe moshës. 5. (...) vendosja e legjislacionit dhe politikave efektive, duke përfshirë legjislacionin dhe politikat e fokusuara për gratë dhe fëmijët, për të siguruar që rastet e shfrytëzimit, dhunës dhe abuzimit ndaj personave me aftësi të kufizuara të identifikohen, hetohen dhe, kur është e përshtatshme, të ndiqen penalisht. - KDDPAK Neni 16

Shtetet Palë në këtë Konventë njohin të drejtën e barabartë të të gjithë personave me aftësi të kufizuara për të jetuar në komunitet, me zgjedhje të barabarta me të tjerët dhe do të marrin masat e duhura dhe efektive për të bërë të mundur që personat me aftësi të kufizuara të gëzojnë plotësisht këtë të drejtë dhe përfshirjen e pjesëmarrjen e tyre të plotë në komunitet, përfshirë dhe duke u siguruar që: (a) Personat me aftësi të kufizuara të kenë mundësinë për të zgjedhur vendbanimin e tyre, ku dhe me kë do të jetojnë, njësoj si të tjerët dhe të mos jenë të detyruar të jetojnë në një mënyrë të vecantë të caktuar jetese; (b) Personat me aftësi të kufizuara të kenë qasje ndaj një gamë të gjerë shërbimesh mbështetëse në shtëpi, shërbimesh rezidenciale dhe shërbimesh në komunitetet dhe të parandalojnë izolimin dhe veçimin e tyre nga komuniteti; (c) Shërbimet dhe objektet komunitare për popullatën në përgjithësi të jenë të disponueshme në baza të barabarta për personat me aftësi të kufizuara dhe tju përgjigjen nevojave të tyre. - DPAK Neni 19

Shtetet Palë do të marrin masat e duhura për eliminimin e diskriminimit ndaj personave me aftësi të kufizuara në lidhje me të gjitha çështjet lidhur me martesën, familjen, të qenit prindër dhe lidhjet, njësoj si gjithë të tjerët për të siguruar (...) Personat me aftësi të kufizuara, duke përfshirë fëmijët, ruajnë fertilitetin/(të drejtën për riprodhim) njësoj si gjithë të tjerët. (...) Shtetet Palë do të garantojnë që fëmijët me aftësi të kufizuara të gëzojnë të drejtat e barabarta lidhur me jetën familjare. Me qëllim realizimin e këtyre të drejtave dhe për të parandaluar fshehjen, braktisjen, neglizhimin dhe izolimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara, Shtetet Palë do të garantojnë sigurimin e informacionit, shërbimeve dhe mbështetjes të hershme dhe të gjithanshme për fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre. 4. Shtetet Palë do të garantojnë që fëmija të mos ndahet nga prindërit e tij/ saj kundër dëshirës së tij/saj, përveç atyre rasteve kur autoritetet kompetente sipas shqyrtimit gjyqësor përcaktojnë, në përputhje me ligjet dhe procedurat përkatëse, që një ndarje e tillë është e domosdoshme për interesin më të mirë të fëmijës. Në

asnjë rast nuk do të ndahet një fëmijë nga prindërit për shkak të aftësisë së kufizuar të fëmijës apo aftësisë së kufizuar të njërit apo të dy prindërve. 5. Shtetet Palë, në rastet kur familja imediate nuk është në gjendje të kujdeset për fëmijën me aftësi të kufizuar, do të bëjnë çdo përpjekje për të siguruar kujdes alternativ brenda familjes së zgjeruar, dhe në rast se një përpjekje e tillë dështon, brenda komunitetit në një ambient familjar. - DPAK Neni 23

Sipas *Indeksit për Mbrojtjen e Fëmijëve për Kosovën*^{cix}, rezultati "indeksi i cënueshmërisë së fëmijëve" për Kosovën^{cx} është 0,56 nga maksimumi 1,0. Ky rezultat e vendos Kosovën në pozitën e dytë midis 9 vendeve të rajonit, më poshtë se Serbia, por më lart se të gjitha vendet e tjera: Gjeorgjia (0,49), Bosnja dhe Hercegovina (0,47), Rumania (0,47), Bullgaria (0,40), Shqipëria (0,34), Moldavia (0,34) ose Armenia (0,26)^{cx}. Sa i përket rezultateve të mbrojtjes së fëmijëve me aftësi të kufizuara, Kosova renditet e teta (e dyta nga fundi) nga të gjitha 9 vendet^{cxii} në *Indeksin për Mbrojtjen e Fëmijëve*^{cxiii}. Rezultati më i lartë i Kosovës mbi aftësinë e kufizuar shfaqet në fushën e ligjit dhe politikës (0.688) ndërsa të gjitha fushat e tjera tregojnë rezultate dukshëm të ulëta. "Megjithëse Kosova rezulton relativisht lart në ligj dhe veprime politike për aftësinë e kufizuar (0.688), shërbimet (0.375), kapaciteti (0,100) dhe llogaridhënia e saj (0,167) janë dukshëm më të ulëta. Mekanizmat e koordinimit, si ligji dhe politika, tregojnë për dispozitat e forta ligjore dhe rregullative të Kosovës (0.667)"^{cxiv}.

Përderisa Kosova akoma nuk ka një Ligj për Mbrojtjen e Fëmijëve (shih më poshtë), sigurimi i të drejtave të fëmijëve në Kosovë, përfshirë fëmijët me aftësi të kufizuara dhe e drejta për mbrojtjen e fëmijëve, janë të përshkruara në Strategjinë dhe Planin Nacional të Veprimit për të Drejtat e Fëmijëve 2009-2013^{cxv}. Strategjia Kombëtare bazohet në parimet kryesore të KDF (mosdiskriminimi, pjesëmarrja e fëmijëve, potenciali i plotë i fëmijës dhe interesi më i mirë i fëmijës) dhe duhet të jetë e zbatueshme për të gjithë fëmijët, përfshirë fëmijët me aftësi të kufizuara. Përderisa në vitin 2009 ishte progresiv, duke marrë parasysh që KDPAK u zhvillua rishtazi, dokumenti është disi i kufizuar në fushëveprim meqë parashikon që legjislacioni përkatës të garantojë të drejtat e "fëmijëve me aftësi të kufizuara ose të pjesërisht mendore apo fizike nga mosha 0 deri në 18 vjeç"^{cxvi}. Më tutje, përderisa parashikon nevojën për adresimin e çështjeve që kanë të bëjnë me arsimin, kujdesin shëndetësor, mirëqenien sociale dhe drejtësinë për të mitur për të gjithë fëmijët, dokumenti hesht për disa nga çështjet më të ngutshme të mbrojtjes së fëmijëve në lidhje me fëmijët me aftësi të kufizuara, siç janë: liria nga shfrytëzimi, dhuna dhe abuzimi, jetesa e pavarur dhe e drejta për të jetuar në familje.

Llogaridhënia është një çështje që është trajtuar në mënyra të ndryshme, duke përfshirë diskutimet dhe veprimet që lidhen me natyrën ndërsektoriale të mbrojtjes së fëmijëve dhe nevojën për veprime shumë sektoriale dhe veprime nga shumë agjensione^{cxvii&cxviii} që synojnë të sigurojnë mbrojtjen e të gjithë fëmijëve, përfshirë fëmijët me aftësi të kufizuara, që kanë çuar në krijimin e planeve dhe protokolleve. Njëri ndër ta është *Protokolli i Punës: Bashkëpunimi Ndërsektorial në Rastet e Mbrojtjes së Fëmijëve*^{cxix} që synon të "standardizojë, unifikojë dhe koordinojë punën e të gjitha agjencioneve që punojnë ose duhet të punojnë së bashku për të mbrojtur fëmijët"^{cxx}. Meqenëse protokollu është krijuar mbi parimin e mbrojtjes për të gjithë fëmijët në rrezik, dhe vlerësimi i rrezikut përfshin dobësi të ndryshme, Protokolli është gjithëpërfshirës i të gjithë fëmijëve me aftësi të kufizuara pavarësisht nga lloji i dëmtimit që ata mund të kenë.

Sipas Raportit Vjetor të Institucionit të Avokatit të Popullit të vitit 2015, ligji për mbrojtjen e fëmijëve është në hartim që nga viti 2013 dhe “duhet të vazhdohet me hartim dhe miratim më të shpejtë të Strategjisë dhe Planit të Veprimit për të drejtat e fëmijës për vitet 2016-2020. Procesi i hartimit të këtyre dokumenteve filloi pas vlerësimit të Strategjisë dhe Planit të Veprimit për të Drejtat e Fëmijës (2009-2013), i përfunduar nga Fondi për Fëmijë i Kombeve të Bashkuara (UNICEF) në pjesën e parë të 2015”^{CXXI}. Në të vërtetë, është i nevojshëm Ligji për Mbrojtjen e Fëmijëve dhe ka qenë në hartim e sipër për disa kohë. Megjithatë, do të duhet të ri-dorëzohet nga Qeveria për rishikim, por në kohën e shkrimit të këtij raporti (drafti i parë) Kuvendi i Kosovës është shpërbërë (më 11 maj 2017) për shkak të shpalljes së zgjedhjeve të përgjithshme dhe ende nuk është emëruar Kuvendi i ri. Të gjitha projektligjet në proces të rishikimit në kohën e shpërbërjes konsiderohen të papërfunduara nga legjislatura e ardhshme.

Në DFG-të e Veriut të Mitrovicës, në diskutime u theksuan shqetësimet lidhur me dhunën në familje. Punonjësit socialë raportuan se fëmijët me aftësi të kufizuara shpesh krijojnë një stres të shtuar për familjet e brishta dhe çështja e divorcit midis prindërve që kanë fëmijë me aftësi të kufizuara nuk është trajtuar fare. Një punonjëse social, e cila është gjithashtu nënë e një fëmije me aftësi të kufizuara, tha: ***“Kam një fëmijë me aftësi të kufizuara dhe e kam dërguar kudo për trajtim. Gjatë këtij udhëtimi kam takuar shumë gra me fëmijë me aftësi të kufizuara dhe pothuajse çdo e dyta nga to ishte e divorcuar si pasojë e mungesës së mbështetjes nga burrat e tyre dhe si pasojë e dhunës në shtëpi. Sipas mendimit tim, rreth 70% e martesave janë shpërbërë për shkak të aftësisë së kufizuar të një fëmije. Në shumicën e rasteve burrat heqin dorë nga përgjegjësitë e tyre”***.

Siç raportohet nga ofruesit e shërbimeve në rajonin e Gjakovës, nuk ka programe sistematike të vizitave në shtëpi për fëmijët me aftësi të kufizuara. Profesionistët e QPS-së janë të detyruar të vizitojnë familjet që marrin ndihmë sociale një herë në 6 muaj, por nuk ekziston ofrimi i shërbimit në shtëpi. Handikos ofron disa shërbime të bazuara në shtëpi që, në kohën e raportit, janë duke u mbështetur nga Save the Children por mbështetja nuk është e qëndrueshme.

Institucionalizimi nuk duket të jetë një çështje e ndonjë shqetësimi në Kosovë; një dallim ky i dukshëm midis Kosovës dhe disa prej vendeve fqinje. Megjithatë, kjo nuk ka kaluar pa u debatuar. Siç raportohet nga MPMS dhe SOS Fshati i Fëmijëve në Prishtinë, SOS Fshati i Fëmijëve është i vetmi program i akredituar në Kosovë për t'u kujdesur për fëmijët e braktisur nga familjet e tyre, si dhe për mbështetjen e familjeve që janë në rrezik të braktisjes. Në kohën e intervistës dhe vizitës në vend, nga 13 fëmijë nën moshën 3 vjeç, vetëm një ishte një fëmijë me aftësi të kufizuara. Në shtëpitë e kujdesit të bazuar në familje, ku ofrohet kujdes për fëmijët e moshës mbi 4 vjeç, nga rreth 40 fëmijë, 6 janë fëmijë me aftësi të kufizuara. Të gjithë fëmijët ndjekin shkollën rregullisht dhe vetëm një herë kanë pasur rastin e një fëmije që përkohësisht është "përfshatuar" nga shkolla për shkak të vështirësive akademike. SOS Fshati i Fëmijëve punëson profesionistë të kualifikuar si psikologë, pedagogë, punonjës socialë dhe të tjerë për të mbështetur fëmijët në kujdesin e tyre dhe familjet që marrin pjesë në shërbimet këshilluese.

Drejtori i Institutit Special në Shtime tha se nuk ka fëmijë me aftësi të kufizuara të vendosur në institutin e tyre, por ai e di se ekziston një qendër e përditshme e kujdesit ku janë vendosur rreth 10 fëmijë me ***“vonesa të rënda mendore”***. Sipas njohurive të tij, sa i përket institucioneve në komunë, nuk ka staf të specializuar për ofrimin e shërbimeve dhe as nuk dinë të merren me fëmijët me aftësi të

kufizuara. “Mendoj se duhet të ketë një Kornizë Kombëtare për të siguruar udhëzime, obligime, përgjegjësi dhe llogaridhënie të qartë për mënyrën e trajtimit të këtyre kategorive të fëmijëve, pasi gjërat nuk do të funksionojnë për aq kohë sa e lëmë këtë vetëm në duart e OJQ-ve. Nuk ka staf të mjaftueshëm dhe të specializuar në institucionet tona për t'u marrë me fëmijët me kategori të ndryshme të aftësisë së kufizuar. Ekziston nevoja për ngritje sistematike të kapaciteteve. Edhe në Institutin tim ka mungesë të personelit adekuat, sepse punësimi është bërë pa ndonjë kriter profesional dhe çështja është që ju nuk mund t'i shkarkoni këta njerëz deri në pensionimin e tyre. Konsideroj se njerëzit me aftësi të kufizuara janë kategoritë më të diskriminuara, ndonëse ka pasur pak progres krahasuar me kohën e mëparshme, por nevojitet ende shumë punë. Përgjegjësia duhet të fillojë së pari nga familja, të mos fshehen rastet e fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe anëtarët e tjerë të familjes. Ka raste që janë fshehur nga shoqëria madje për 25 vjet, dhe rasti është identifikuar vetëm pas vdekjes së njërit prej prindërve dhe prindit tjetër që është i moshuar dhe nuk mund të kujdeset për fëmijën e tij, kur ai/ajo kërkon ndihmë nga Qendra për Punë Sociale, e cila pastaj i adreson këto raste në Institutin tonë”.

Megjithëse Ligji i Mbrojtjes së Fëmijëve, i përmendur më lart, mbetet në formë të draftit, masat për Mbrojtjen e Fëmijëve dhe masat e kujdesit alternativ, shfaqen në mënyrë të dukshme në Nenet 10 dhe 11 (respektivisht) të Ligjit Nr. 02/L-17 për Shërbimet Sociale dhe Familjare^{cxxii}. Edhe pse jo specifik për fëmijët me aftësi të kufizuara, mirëqenia e fëmijës duhet të konsiderohet e para në kontekstin familjar. Masat mbrojtëse për largimin e një fëmije nga familja janë shprehur në mënyrë të qartë, procedurat që duhet të ndiqen në rast të nevojës së dyshuar për mbrojtje, si dhe detyrat e raportimit nga profesionistë të ndryshëm të kujdesit shëndetësor. Neni 11 rregullon vendosjen alternative për një fëmijë, në rastet kur dihet se familja biologjike nuk mund të kujdeset për fëmijën ose fëmija braktiset. Përsëri, edhe pse jo specifik për fëmijët me aftësi të kufizuara në veçanti, as nuk përjashton fëmijët me aftësi të kufizuara.

Sipas regjistrimit të vitit 2011^{cxxiii}, më poshtë është dhënë numri i personave të raportuar në institucione rezidenciale:

Tab. 3.52 – Popullata e zakonshme në institucione rezidenciale sipas moshës, gjinisë dhe llojit të institucionit rezidencial

Lloji i institucionit rezidencial	Moshë																		Gjithsej
	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80+		
Rezidenca për studentët	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Spital, sanatorium, qendër e rimëkëmbjes	4	13	14	9	5	6	6	9	8	8	8	6	4	0	0	0	0	100	
Objekte për personat me aftësi të kufizuara, institucione psikiatrike	0	0	2	8	11	5	10	18	22	30	23	21	27	11	2	1	0	191	
Shtëpi të pleqve	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	5	4	8	16	38	25	24	124	
Shtëpi fëmijësh, jetimore	29	9	12	9	0	0	0	1	0	1	2	0	0	0	0	0	0	63	
Kazerna ushtarake dhe policore	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Burgjet dhe qendrat korrektuese	0	0	2	36	102	169	163	113	76	62	38	27	15	10	6	3	0	822	
Manastiret	0	0	0	0	4	13	12	4	18	13	17	3	7	4	4	0	1	100	
Konvikti i punonjësve	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Kampe të refugjateve	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Tjerë	2	3	0	1	2	2	2	1	2	0	1	1	2	0	2	1	1	23	

Tab. 3.55 – Institucionet rezidenciale sipas numrit të personave në institucionet rezidenciale, gjinia e personave në institucionet rezidenciale dhe lloji i institucioneve rezidenciale

LLOJI I INSTITUCIONEVE REZIDENCIALE		NUMRI I PERSONAVE NË INSTITUCIONET REZIDENCIALE																		Gjithsej
		Personat që zakonisht qëndrojnë në institucione rezidenciale									Personat që përkohësisht qëndrojnë në institucione rezidenciale									
		1-15	16-25	26-35	36-45	46-55	56-65	66-75	76-85	85+	1-15	16-25	26-35	36-45	46-55	56-65	66-75	76-85	85+	
Hotel	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Rezidenca për studentët	0	0	0	0	0	0	0	0	0	92	1208	25	3	0	0	0	0	3	1,331	
Spital, sanatorium, qendër e rimëkëmbjes	33	14	14	19	18	11	2	2	1	145	150	166	120	130	139	148	68	14	1,194	
Objekte për personat me aftësi të kufizuara, institucione psikiatrike	2	20	15	47	43	51	8	1	0	9	17	0	0	0	1	0	0	0	214	
Shtëpi të pleqve	0	0	1	3	5	14	57	36	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	122	
Shtëpi fëmijësh, jetimore	38	6	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	48	
Kazerma ushtarake dhe policore	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Burgjet dhe qendrat korrektuese	4	167	332	175	89	38	15	2	0	0	127	114	48	23	5	1	0	1	1,141	
Manastiret	0	4	25	21	29	10	7	0	1	3	65	3	0	0	0	0	0	0	168	
Konvikti i punonjësve	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Kampe të refugjeteve	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Tjerë	4	3	4	1	0	1	0	1	0	6	11	9	4	1	0	0	0	9	54	
Gjithsej	81	214	392	268	187	126	89	42	8	255	1,578	317	175	154	145	149	68	27	4,275	

Fëmijët me aftësi të kufizuara pa përkujdesje prindërore rrallëherë adoptohen në Kosovë dhe gjasat janë se do të vendosen në strehim (kujdes) familjar. Kujdestarët pranojnë gjithsej 250 € për t'u kujdesur për fëmijët me aftësi të kufizuara.^{cxxivcxxv} Në vitin 2013, KOMF raportoi^{cxxvi} se "mbrojtja e fëmijëve të braktisur me aftësi të kufizuara mbetet një sfidë. Aktualisht, në strehim familjar janë nëntë (9) fëmijë të braktisur me aftësi të kufizuara, ndërsa në institucionet rezidenciale janë gjashtë (6) fëmijë të braktisur me aftësi të kufizuara. Vendosja e fëmijëve në institucionet rezidenciale të fëmijëve (për një kohë të gjatë privon të drejtën e fëmijës për t'u rritur në familje dhe paraqet shkelje të të drejtave të fëmijës. Vështirësi janë paraqitur edhe në gjetjen e familjeve adoptuese për fëmijët e braktisur me aftësi të kufizuara. Kryesisht, janë realizuar birësime ndërkombëtare të fëmijëve të braktisur me aftësi të kufizuara"^{cxxvii}.

Sipas të dhënave të grumbulluara nga OJQ-ja lokale OFAP (ish OJQ-ja italiane "Amici dei Bambini") dhe Cooperazione Italiana allo Sviluppo^{cxxviii}, kishte një mesatare prej 54 fëmijëve të braktisur në vit në Kosovë, midis viteve 2009-2013. Braktisja e fëmijëve ndodh shpesh në lindje dhe fëmijët mund të braktisen përkohësisht ose përgjithmonë nga familja për një sërë arsyes. Në vitin 2015, Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale ofroi një shifër të përgjithshme prej 1,279 fëmijëve nën kujdestari në vitin 2015, të vendosur në kujdes alternativ, shumica e tyre në kujdes farefisnor formal, në strehime familjare dhe në institucione rezidenciale të banimit për fëmijë^{cxxix}. Megjithatë, shpesh fëmija nuk vendoset në strehim familjar, por vendoset në strehimore rezidenciale, ndonëse kjo nuk është në përputhje me ligjin^{cxxx}. Qendrat për Punë Sociale në nivel komunal janë përgjegjëse për rekrutimin e kujdestarëve, planifikimin dhe ofrimin e shërbimeve, ndërsa miratimi përfundimtar i familjeve kujdestare është i centralizuar.

Standardet e shërbimit janë krijuar si një "garanci për uniformitetin e të drejtave të fëmijëve në mesin e komunave të ndryshme"^{cxxx}.

OJQ OFAP, ka funksionuar në Kosovë që nga viti 1999 me një ekip mbështetës psiko-social që ofron shërbime për fëmijët dhe familjet. Në janar 2017, kishte gjithsej 68 fëmijë të vendosur në 28 familje kujdestare aktive në Kosovë. Prej tyre, 9 janë fëmijë me aftësi të kufizuara që marrin një përfitim në para nga MPMS, edhe pse numri i fëmijëve të *paidentifikuar* me aftësi të kufizuara në strehim familjar (kujdesin tutorial) është ndoshta shumë më i lartë. Përderisa udhëzimi administrativ i MPMS-së përcakton që secila komunë duhet të ketë 3 familje kujdestare aktive, në kohën e intervistës, 14 nga 38 komunat nuk kishin familje kujdestare dhe shumica e të tjerave kishin përmbushur vetëm pjesërisht objektivin. Sfida kryesore e raportuar është zbatimi në nivel komunal për shkak të mungesës së kapaciteteve dhe angazhimit të QPS-ve në rekrutimin e familjeve të reja të mundshme kujdestare.

Strehimi familjar po zhvillohet edhe në veri të Mitrovicës për të siguruar që fëmijët nga rajoni që në mënyrë të përkohshme apo të përhershme janë pa përkujdes prindëror të mos largohen nga komunitetet e tyre. Aktualisht, 8 familje janë duke u trajnuar. Është planifikuar që ata të paguhen rreth 200 euro në muaj, për fëmijë, dhe t'u jepen fonde shtesë për shpenzime të tjera. Familjet kujdestare që marrin fëmijë me aftësi të kufizuara do të pranojnë një shumë shtesë nga MPMS-ja e Serbisë. Në kohën e finalizimit të këtij raporti, skema financiare nuk ishte ende në fuqi.

Ligji i Punës Nr. 03/L-212 specifikon se njëri nga prindërit (ose kujdestari) i fëmijës me aftësi të kufizuara të përhershme ka të drejtë, që të punojë me gjysmë orari të punës derisa fëmija t'i mbushë dy (2) vjeç, si një tranzicion në mes të pushimit të lehonisë dhe punës me orar të plotë (Neni 52)^{cxxxii}.

Koalicioni i OJQ-ve për Mbrojtjen e Fëmijëve në Kosovë - KOMF - është një organizatë ombrellë me 22 OJQ anëtare që avokojnë për të drejtat e fëmijës përmes ngritjes së vetëdijes dhe rishikimit të legjislacionit. Përderisa fokusi i tyre janë fëmijët në përgjithësi, disa nga aktivitetet e tyre përqendrohen te fëmijët me aftësi të kufizuara. Sipas zëdhënësit të tyre, mungesa e të dhënave ndikon në masë të madhe jetën e fëmijëve, sepse vendimmarrja bëhet në bazë të supozimit, e jo në fakte. Përveç kësaj, mungesa e një granti specifik (nga buxheti qendror e në atë komunal), që siguron se komunat kanë fonde të mjaftueshme për të justifikuar priorizimin e nevojave të fëmijëve brenda planeve të tyre të veprimit, u theksua si arsyeja kryesore për të cilën ofrimi i shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara është joadekuat dhe i lihet shoqërisë civile si përgjegjësi. Sipas KOMF dhe Institutit GAP^{cxxxiii}, përderisa komunave u sigurohet financim i dedikuar për arsimim (13% ose grant i përgjithshëm komunal) dhe shëndet dhe mirëqenie (9% ose grant i përgjithshëm komunal), shumica e të cilave shpenzohen në mëditje dhe paga, nuk ka financime të destinuara për shërbimet sociale.

E drejta për arsim (gjithëpërfshirës)^{cxxxiv}

Shtetet Palë njohin të drejtën e personave me aftësi të kufizuara për arsim. Me qëllim realizimin e kësaj të drejte pa diskriminim dhe mbi bazën e mundësive të barabarta, Shtetet Palë do të garantojnë një sistem arsimor gjithëpërfshirës në të gjitha nivelet, duke përfshirë edhe arsimin gjatë gjithë jetës me synim: (a) Zhvillimin e plotë të potencialit njerëzor dhe ndjenjës së dinjitetit dhe

vetëvlerësimit, fuqizimin e respektit për të drejtat dhe liritë themelore të njeriut dhe diversitetit njerëzor; (b) Zhvillimin nga ana e personave me aftësi të kufizuara të personalitetit, talenteve dhe krjimtërisë së tyre, si edhe të aftësive të tyre mendore dhe fizike, në potencialin e tyre të plotë; (c) Mundësimin e personave me aftësi të kufizuara për të marrë pjesë në mënyrë efektive në një shoqëri të lirë. 2. Gjatë realizimit të kësaj të drejte, Shtetet Palë do të garantojnë që: (a) Personat me aftësi të kufizuara të mos jenë të përjashtuar nga sistemi arsimor për shkak të aftësisë së kufizuara dhe që fëmijët me aftësi të kufizuara të mos jenë të përjashtuar nga arsimimi pa pagesë dhe i detyruar fillor, ose arsimi i mesëm, për shkak të aftësisë së kufizuara; (b) Personat me aftësi të kufizuara mund të kenë akses në arsimin fillor gjithëpërfshirës, cilësor dhe pa pagesë dhe arsimin e mesëm njësoj si të gjithë fëmijët e tjerët në komunitetet ku ata jetojnë; (c) Sigurohet akomodimi i arësyeshëm i kërkesave individuale; (d) Personat me aftësi të kufizuara marrin mbështetjen e kërkuar, brenda sistemit të arsimit të përgjithshëm për të mundësuar arsimimin e duhur të tyre; (e) Sigurohen masa mbështetëse efikase dhe të individualizuara në ambjente që rrisin zhvillimin akademik dhe shoqëror, në përputhje me qëllimin për përfshirjen e tyre të plotë. 3. Shtetet Palë do të bëjnë të mundur që personat me aftësi të kufizuara të shkathtësohen me aftësi për zhvillim shoqëror dhe jetësor për të lehtësuar pjesëmarrjen e tyre të plotë dhe të barabartë në arsim dhe si pjestarë të komunitetit. Për këtë qëllim Shtetet Palë duhet të marrin masat e duhura, duke përfshirë: (a) Të mësuarit e Braille, shkrimeve alternative, mënyrave augmentative/njohese dhe alternative, mjeteve dhe formateve të komunikimit, aftësive të orientimit dhe lëvizshmërisë dhe mbështetjes dhe kujdesit nga moshatarët; (b) Të mësuarit të gjuhës së shenjave dhe nxitjen e identitetit linguistik të personave që nuk dëgjojnë; (c) të sigurohen që arsimimi i individëve, dhe në veçanti fëmijëve, të cilët janë të verbër, të shurdhër, apo të shurdhër dhe të verbër, në të njëjtën kohë të jepet në gjuhën, mënyrat dhe mjetet e komunikimit më të përshtatshme për individin dhe në ambjente të cilat rrisin zhvillimin akademik dhe shoqëror të tij/saj. 4. Me qëllim që të garantohet realizimi i kësaj të drejte, Shtetet Palë do të marrin masat e duhura për punësimin e mësuesëve, duke përfshirë mësuesit me aftësi të kufizuara, të cilët janë të kualifikuar në gjuhën e shenjave dhe/apo Braille, dhe të trajnojnë profesionistët dhe stafin që punon në të gjitha nivelet arsimore. Trajnime të tilla duhet të përfshijnë ndërgjegjësimin në lidhje me aftësinë e kufizuara dhe përdorimin e mënyrave të duhura augmentative/njohese dhe alternative, mjeteve dhe formateve të komunikimit, teknikave edukuese dhe materialeve për të mbështetur personat me aftësi të kufizuara. 5. Shtetet Palë do të garantojnë që personat me aftësi të kufizuara të jenë në gjendje të kenë akses në arsimin e lartë, trajnime profesionale, arsim për të rritur dhe të mësuarit gjatë të gjithë jetës pa diskriminim dhe në baza të barabarta me të tjerët. Për këtë qëllim, Shtetet Palë do të garantojnë ofrimin e akomodimit të arësyeshëm për personat me aftësi të kufizuara. - DPAK Neni 24

Progresi drejt Arsimit Gjithëpërfshirës

“Procesi i përgjithshëm i arsimit gjithëpërfshirës është një proces i dhimbshëm për të gjithë, duke përfshirë fëmijët me aftësi të kufizuara, prindërit dhe mësuesit e tyre” - përfaqësues i DKA - Gjakovë)

MASHT ka qenë e përkushtuar drejt arsimit gjithëpërfshirës që nga fillimi i viteve 1990. Ky angazhim është dokumentuar dhe diskutimi ka evoluuar me kalimin e kohës, nga qasja në arsimim për fëmijët me aftësi të kufizuara (shpesh në shkolla

speciale) deri në krijimin e shkollave gjithëpërfshirëse, në një vizion më të gjerë dhe më gjithëpërfshirës, i cili merr parasysh ndryshimet sistematike që kërkojnë përfshirjen e komuniteteve, koordinimin ndërsektorial dhe monitorimin e vazhdueshëm të aktiviteteve të zbatimit. Janë krijuar standardet për fëmijërinë e hershme dhe për shkollat mike për fëmijët, dhe janë ndërmarrë përpjekje për zhvillim profesional, duke përfshirë ato që lidhen me asistentët e gjuhës së shenjave dhe inspektorët dhe hartimin dhe monitorimin e Planit të Individualizuar të Arsimit, megjithëse zbatimi vazhdon të jetë sfidues.

Përgjatë 2 dekadave të fundit dhe përkundër përpjekjeve të shumta, përgjegjësia për edukimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara ka rënë mbi profesionistë të specializuar, fillimisht mbi ata që punojnë në shkolla të veçanta dhe më pastaj mbi ata që punojnë në Qendra Burimore. Në praktikë, dhe siç është dokumentuar më poshtë, arsimi gjithëpërfshirës është ende shumë i fokusuar në integrimin e nën-grupeve të popullatës studentore (p.sh. fëmijët me aftësi të kufizuara dhe/ose studentët me nevoja të veçanta arsimore) në disa shkolla të zakonshme (të rrymës qendrore) dhe ende matet nga numri i fëmijëve me aftësi të kufizuara që ndjekin shkollën. Përgjegjësia për zbatimin e Arsimit Gjithëpërfshirës është ende shumë e fokusuar në personelin arsimor, përvoja e të cilit ka qenë në kuadër të arsimit special dhe në ofrimin e shërbimeve mbështetëse për fëmijët me aftësi të kufizuara të integruar në rrjedhën qendrore, në krahasim me krijimin e një etosi gjithëpërfshirës. Të intervistuarit pranuan sfidat e përjetuara nga Shkollat Speciale/Qendrat Burimore në mbështetjen e fëmijëve me aftësi të kufizuara të rënda, megjithëse "qendrat burimore kanë luajtur një rol të rëndësishëm në ndërtimin e kapaciteteve të shkollave të zakonshme për arsimin gjithëpërfshirës nëpërmjet shërbimeve të ofruara nga mësimdhënësit udhëtues dhe përmes programeve të trajnimit ku në vitin 2014 MASHT-i ka licencuar 16 programe trajnimi"^{CXXXV}. Sipas vëzhguesve të ndryshëm, fëmijët me aftësi të kufizuara përballen me një sërë sfidash në shkollë, duke përfshirë infrastrukturën joadekuate, mungesën e asistentëve personalë, mungesën e mbështetjes nga shumë mësues dhe shpesh mungesën e planeve të arsimit individual.^{CXXXVI}

Numri i nxënësve me nevoja të veçanta arsimore dhe/ose fëmijëve me aftësi të kufizuara në shkollat e rregullta në Kosovë është i panjohur. Megjithatë, ka shumë gjasa që është shumë më i vogël se përqindja prej 5,25% e studentëve me NVA në popullsinë e përgjithshme të shkollave në disa prej vendeve fqinje në Evropë^{CXXXVII}. Sipas UNICEF-it, "më pak se 20 për qind e fëmijëve po ndjekin programet e arsimit të fëmijërisë së hershme në Kosovë" dhe "në Kosovë, më pak se 1 në 5 fëmijë janë nga ana zhvillimore në rrugë të duhur sa i përket çështjes së shkrim-leximit dhe numërimit"^{CXXXVIII}.

Regjistrimi i përgjithshëm në vitin akademik 2015/2016, shkollat publike, private dhe speciale			
	Gjithsej	Meshkuj	Femra
Parashkollor/para-fillor (SNKA 0)	26924	13988	12936
Fillore dhe e mesme e ulët (SNKA 1 dhe 2)	261107	134842	126265
E mesme e lartë (SNKA 3)	86376	45366	41010
Gjithsej	374407	194196	180211

Viti akademik	2005/2006	2006/2007	2007/2008	2008/2009	2009/2010	2010/2011	2011/2012	2012/2013	2013/2014	2014/2015	2015/2016	2016/2017
Numri i fëmijëve në shkollat speciale	396	420	384	387	421	450	454	453	463	445	357	271
Burimi: Statistikat e arsimit, MASHT												

Përveç kësaj, statistikat zyrtare nga viti 2015-16 sugjerojnë se më shumë se 94 përqind e fëmijëve të regjistruar me nevoja të veçanta ndjekin orët mësimore

rregullisht, por vajzat me aftësi të kufizuara kanë më pak gjasa sesa djemtë me aftësi të kufizuara që të ndjekin shkollën (shih më poshtë).^{CXXXIX}

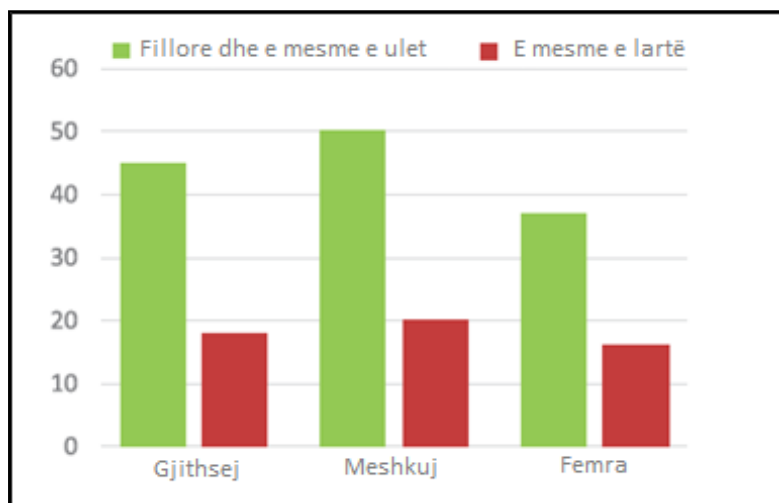

Figura 2: Proporcioni i djemve dhe vajzave me aftësi të kufizuara që ndjekin shkollimin obligativ dhe pas-obligativ.

Sipas DKA, në Ferizaj, nga mbi 20,000 nxënës vetëm 184 janë fëmijë me aftësi të kufizuara që ndjekin shkollën, 33 në klasa të arsimit special dhe 151 në klasa të rregullta. Megjithatë, cilësia e arsimit raportohet të ndryshojë nga vendi në vend dhe mes shkollave në varësi të materialeve dhe burimeve njerëzore në dispozicion. Po ashtu, të dhënat e siguruar nga një përfaqësues i DKA-së në Prishtinë tregojnë se në komunë ka më shumë se 60 institucione, me mbi 50,000 nxënës, nga të cilët 400 janë identifikuar si fëmijë me nevoja të veçanta.

Dizajni i një aplikacioni të bazuar në internet për një Sistem të Menaxhimit Informues të Arsimit (SMIA), filloi në vitin 2009 (projekt i përbashkët me Bankën Botërore) dhe përfundoi në 2012-2013, si pjesë e një përpjekjeje për të adresuar mungesën e të dhënave për vendim-marrje. Tani, SMIA mbledh të dhëna për shkollat (publike dhe private të licencuara), personelin dhe fëmijët bazuar në të dhënat e klasës, por nuk lejon një mbledhje të detajuar të të dhënave si: vitin e lindjes, gjininë, etninë, aftësinë e kufizuar, konstelacionin e familjes, distancën nga shtëpia në shkollë, ndihmën sociale etj., të gjitha nga të cilat janë lloje të informatave që MASHT i konsideron të rëndësishme për vendim-marrje. SMIA gjithashtu përfshin llojet e *aftësive të kufizuara* të përfaqësuara në secilën Qendër Burimore, bazuar në listën e 10 llojeve të dëmtimeve: autizëm, dëmtime gjuhësore dhe në komunikim, Sindromi Down, çrregullimet emocionale dhe të sjelljes, dëmtimet e dëgjimit, dëmtimet intelektuale, vështirësi/çrregullime në të mësuar, dëmtime të shumëfishta, dëmtime fizike dhe dëmtime shikimi. Megjithatë, të dhënat mbi *aftësinë e kufizuar, dëmtimin ose nevojat e arsimit special* nuk grumbullohen në shkolla të rregullta për shkak të mungesës së besueshmërisë.

Vlerësimet pedagogjike

Meqenëse procedurat e pranueshmërisë/kualifikueshmërisë së aftësisë së kufizuar nuk e mbështesin vendim-marrjen në arsim, MASHT ka prodhuar një *Udhëzues për Ekipet Vlerësuese Profesionale për të vlerësuar Nevojat Arsimore të Fëmijëve me Nevoja të Veçanta në Komunë*^{CXL} dhe aktualisht ka themeluar 14 ekipe komunale për vlerësime pedagogjike, nga të cilat 7 janë plotësisht funksionale. Ekipet mund të përfshijnë një varg profesionistësh në varësi të nevojës dhe disponueshmërisë,

dhe dokumentacioni është i rregulluar. Një metodologji e re e vlerësimit që është reaguese ndaj aftësisë funksionale të secilit fëmijë (sipas ICF-CY) është planifikuar, por procesi ende nuk është finalizuar. Përderisa ekziston një udhëzim administrativ për të rregulluar vlerësimet, nuk ekziston ndonjë obligim për prindërit ose shkollat që të sigurojnë që të kryhet një vlerësim pedagogjik. Kështu, shumë shpesh, fëmijët me aftësi të kufizuara vendosen në klasa të rregullta pa ndonjë plan mësimor ose mbështetje arsimimi.

Sipas MASHT-it dhe stafit të ekipit vlerësues në komunën e Prishtinës, procesi i një vlerësimi pedagogjik mund të iniciohet nga prindërit ose nga shkolla ku fëmija është i regjistruar. Në përgjithësi, fëmijët e shurdhër dhe fëmijët me shikim të dëmtuar referohen në të dy shkollat speciale që specializohen në këto dëmtime të veçanta për vlerësimin e mëtejshëm pedagogjik dhe ekipi vlerësues në komunën e Prishtinës zakonisht merr kërkesa për vlerësimin e fëmijëve që përceptohen të kenë dëmtime intelektuale ose aftësi të kufizuara të rënda në të mësuarit. Në vitin shkollor 2016/2017, nga rreth 400 fëmijë me aftësi të kufizuara që ndjekin shkollat e rregullta, vetëm 24 fëmijë u vlerësuan nga ekipi në komunën e Prishtinës. Prej 24 fëmijëve të vlerësuar, janë bërë 16 rekomandime për të ndjekur shkollën e rregullt, megjithëse me një asistent personal që paguhet nga prindërit.

Për më tepër, siç është raportuar, jo të gjithë pjesëtarët e ekipit në të gjitha ekipet komunale pedagogjike kanë trajnim të mjaftueshëm dhe/ose relevant, gjë që i bënë rezultatet e vlerësimeve pedagogjike shumë të ndryshueshme në varësi të zonës gjeografike dhe ndoshta jo tërësisht të besueshme. Siç është raportuar gjatë intervistave dhe DFG-ve, pjesëtarët e ekipit vlerësues nuk paguhën për punën vlerësuese të bërë, punë të cilën ata e konsiderojnë si ***“shumë komplekse dhe detyrë me shumë përgjegjësi”*** (përfaqësuesi i DKA). Siç është raportuar nga udhëheqësi i Ekipit Komunal për Vlerësim Pedagogjik në Prishtinë, rolet dhe përgjegjësitë e ekipit përfundojnë me përfundimin e raportit të vlerësimit dhe dërgimit të tij tek prindi. Të gjitha veprimet tjera që mund të ndodhin pasi të jetë përmbyllur procedura e vlerësimit (diskutimet sa i përket vendosjes, zhvillimin e PIA, monitorimin apo krahasimin me pikëreferim (benchmark), ri-vlerësimet, etj.) janë përgjegjësi e dikujt tjetër, me gjasë prindit, drejtorëve të shkollave, mësimdhënësve dhe të tjerëve.

Gjatë 5 DFG-ve me ofruesit e shërbimeve për këtë studim, mësimdhënësit patën shumë shqetësime të ndryshme në lidhje me ekipet komunale vlerësuese. Ata raportuan që ekziston vetëm një ekip komunal vlerësues për tërë komunën e Prishtinës, e cila ka një dëndësi të lartë të popullsisë. Pjesëtarët e ekipit vlerësues angazhohen në detyra tjera ditore (mësimdhënie, ambulance, apo menaxhment të shkollës, etj.), nuk e shohin anëtarësimin në ekip si pjesë të detyrave të tyre kryesore profesionale dhe prandaj ankohen që nuk paguhën për punën e tyre. Përveç kësaj, mjekët e specializuar shëndetësor marrin pjesë në ekipet vlerësuese vetëm herë pas here. Sipas pjesëmarrësve në DFG, vetëm 50% e komunave në Kosovë kanë themeluar Ekipet Komunale Vlerësuese. Ka raste kur pjesëtarët e ekipit vlerësues nganjëherë nuk raportojnë diagnozat reale të fëmijëve, gjë që ndikon në përfshirjen e tyre të mëtejshme në shkollë dhe zhvillimin e planeve të tyre individuale. Shumë fëmijë me aftësi të kufizuara aplikojnë për shkollë, ku në mesin e tyre edhe fëmijë të verbër dhe kjo është një sfidë për ekipet vlerësuese. Në fund, pjesëtarët e ekipit komunal vlerësues pohojnë që nuk kanë standarde të harmonizuara për identifikimin e llojeve dhe kategorive të aftësive të kufizuara. Ata gjithashtu kanë nevojë për trajnime mbi materialet mësimore për planin individual për fëmijët me nevoja të veçanta arsimore.

Mjediset dhe instruksioni

Psikologu që ka marrë pjesë në DFG-të në rajonin e Prizrenit, i cili ka qenë anëtar i ekipit komunal vlerësues, beson që koncepti i klasave të bashkangjitura (klasat e veçanta brenda shkollave të rregullta) kontribuon në ndarjen dhe stigmën e mëtejshme ndaj fëmijëve me aftësi të kufizuara, që paraqesin një pengesë për integrimin real. Sipas këtij profesionisti (dhe të tjerëve në rajon), në mënyrë që gjithëpërfshirja sociale të ketë sukses, fëmijët me aftësi të kufizuara duhet t'i ekspozohen të njëjtit mjedis, sjelljeve dhe qëndrimeve si të gjithë fëmijët tjerë në grupmoshën e tyre, me mbështetjen e mësimdhënësve të përgatitur mirë (mësimdhënësit e arsimit special dhe të rregullt), të udhëzuar me PIA-të. Koncepti i klasave të bashkangjitura në Kosovë, si në pjesë të madhe të rajonit, shihet si hap i nevojshëm i ndërmjetëm ndërmjet shkollave speciale (ndarja) dhe shkollave të rregullta (gjithëpërfshirja). Megjithatë, në realitet, klasat e bashkangjitura veprojnë në masë të madhe si mjedise të ndara, përkundër se janë në të njëjtën hapësirë gjeografike si shkolla e rregullt. 2 mësimdhënësit e arsimit special që punojnë në klasa të bashkangjitura në Ferizaj raportojnë se kanë 25 nxënës me lloje të ndryshme të aftësive të kufizuara në 2 klasa, nga mosha 7 deri në 22 vjeç. Ata raportuan që, edhe pse klasat tani quhen *klasa burimore*, praktika e tyre akoma nuk përkon me terminologjinë. Megjithatë, sipas vëzhgimeve të tyre profesionale, disa fëmijë me aftësi të kufizuara do të mund të transferoheshin nga klasat e tyre në klasa të rregullta, përveç 2 fëmijëve me aftësi të kufizuara të rënda. Nuk ka pasur ndonjë shpjegim se pse kjo nuk ka ndodhur akoma.

Siç është raportuar në DFG-të, në komunën e Vushtrrisë, të gjitha klasat ekzistuese të bashkangjitura janë transformuar gjithashtu në *klasa burimore*. Për momentin ata kanë 13 nxënës me lloje të ndryshme të aftësive të kufizuara dhe të moshave më të rritura, të cilët **“nuk mund t'i ndjekin klasat e rregullta”** (përfaqësues i DKA). Nxënësit janë të moshave nga 19 vjeç dhe më të moshuar, të cilët nuk mund të shkojnë në një shkollë speciale pasi që prindërit e tyre kanë refuzuar regjistrimin e tyre. Ata kanë aftësi të kufizuara të rënda dhe mbështeten nga psikologu i shkollës, një mësimdhënës mbështetës dhe një teknik. Siç është raportuar, është duke u ndërtuar një qendër për kujdes ditor, të cilën **“këta fëmijë mund ta ndjekin në të ardhmen”** (përfaqësues i DKA). Gjithashtu, siç është raportuar nga i njëjti person, në komunë janë 5 fëmijë me aftësi të kufizuara në klasat e rregullta, por nuk ka personel profesional për të punuar me ata. Megjithatë, të gjithë mësimdhënësit e rregullt kanë ndjekur trajnime mbi planifikimin individual për fëmijët me aftësi të kufizuara. Ky raport është i kundërt me atë të ofruar nga përfaqësuesi nga OJQ-ja Down Syndrome Kosova, e cila raportoi se ajo personalisht njeh një fëmijë me Sindromin Down që ndjek një klasë të rregullt, pa PIA.

Sipas *Raportit mbi Funksionimin e Qendrave Burimore në Kosovë*^{cxi}, Qendrat Burimore në Kosovë rregullohen me Ligjin për Arsimin Para-Universitar (2011) dhe Udhëzimin Administrativ nr. 23/2013, dhe funksionojnë drejtpërdrejtë nën mbikëqyrjen e MASHT. Ato kanë dy funksione kryesore: 1) “shkollë speciale për nxënësit me aftësi të kufizuara të rënda dhe aftësi të kufizuara të shumëfishta dhe ofrojnë akomodim në konvikte për ata që kanë nevojë”; 2) “ofrojnë mbështetje për shkollat e rregullta në mësimin e nxënësve me SEN”^{cxii}. 5 qendrat ekzistuese burimore kanë specializim në lidhje me një dëmtim: një me specializim në dëmtim në të pamur, një me specializim në dëmtim në dëgjim dhe tri me specializim në dëmtim intelektual/vonesë në zhvillim. 5 QB-të mbështetën mbi 80 shkolla në vitin shkollor 2015-2016, me mbi 200 nxënës që marrin mbështetje nga mësimdhënësit shëtitës, të cilët vizitojnë shkollat me një mesatare prej 3-5 herë në javë. Gjatë

vizitave në shkollë, mësime të shëtitës supozohet të kryejnë detyra të shumëllojshme në lidhje me: PIA-të, ofrimin e materialeve, konsultimeve me personelin e shkollës, trajnimet, identifikimin e nxënësve dhe vlerësimin pedagogjik, mbështetjen e mësimeve të shëtitës dhe mbështetjen e nxënësve. Përveç kësaj, gjysma e mësimeve të shëtitës që kanë marrë pjesë në vlerësim kanë bërë vizita familjare për të identifikuar rastet për vlerësim dhe mbështetjen dhe këshillimin e prindërve.

Sipas drejtorit të QB në Prishtinë, QB ka gjithsej 38 të punësuar, nga të cilët 4 janë mësime të shëtitës. 4 mësime të shëtitës mbështesin 108 fëmijë me aftësi të kufizuara në 28 shkolla, në 13 komuna (përreth Prishtinës), por nuk mbështesin apo punojnë bashkarisht me mësime të rregullt, të cilët kanë fëmijë me aftësi të kufizuara në klasat e tyre, për shkak të: mungesës së trajnimit të mësimeve, mungesës së vullnetit nga mësime të shëtitës dhe administratorët e shkollave për krijimin e kushteve për gjithpërfshirje dhe mungesës së zbatimit të legjislacionit nga ana e autoriteteve komunale dhe MASHT. QB në rajonin e Prizrenit - Nëna Terezë - është institucioni i vetëm për fëmijët që kanë dëmtime në dëgjim. Qendra aktualisht ka 81 fëmijë, të moshave 3 deri në 18 vjeç, në institucione parashkollore, shkolla fillore dhe të mesme, si dhe 3 programe të aftësimin profesional. QB funksionon si shkollë me konvikt, me 51 punonjës, nga të cilët 32 janë mësime (defektolog) dhe niveli parashkollor përfshin fëmijë me shumë lloje të aftësive të kufizuara (por jo të shurdhër apo vështirësi në dëgjim) nga komuna. Sipas raportimeve të pjesëmarrësve në DFG dhe pjesëtarëve të intervistuar të Shoqatës së të Shurdhërve të Kosovës, QB vazhdon të veprojë si shkollë speciale me një konvikt, përdorin raportet e shtrirjes së saj dhe mbështetjes së fëmijëve të shurdhër dhe me vështirësi në dëgjim në shkollat e rregullta (siç është e pritshme nga një QB) ndryshojnë. Sipas Shoqatës së të Shurdhërve të Kosovës, përkundër legjislacionit që pohon që gjuha e shenjave supozohet të jetë gjuhë e instruksionit për nxënësit e shurdhër, realiteti është shumë më ndryshe. Në shumicën e rasteve, mësime të shëtitës nuk përdorin gjuhën e shenjave, pavarësisht mjedisit, përfshirë në QB. Sipas raporteve, është një instruktor i gjuhës së shenjave në personelin që supozohet të ofrojë trajnim për mësime të shëtitës, por nuk ka vullnet nga ana e mësimeve që ta mësojnë atë dhe nuk ka udhëzim administrativ që e kërkon atë. Në këtë mënyrë, sipas anketës së mësimeve, më pak se 1% e të gjithë instruksionit bëhet në gjuhën e shenjave. Sipas të intervistuarve, nuk është befasuese që 66% e të anketuarve të shurdhër janë analfabet pasi të kenë ndjekur shkollën. Programet për përgatitjen e mësimeve të shëtitës nuk përfshijnë informacione mbi të shurdhërit apo gjuhën e shenjave dhe shoqata tash është duke punuar me Universitetin e Prizrenit për të përfshirë gjuhën e shenjave në programin e tyre.

Fëmijët me aftësi të kufizuara që ndjekin shkollat e rregullta shpesh regjistrohen pa u identifikuar si të tillë, pa një vlerësim paraprak ose një plan arsimor të individualizuar, sepse regjistrimi nuk varet në të dhe prindërit shpesh nuk duan (ose nuk dinë se si) të fillojnë procesin. QPS mund të identifikojë fëmijët për vlerësim, dhe prindërit ose mësuesit mund të kërkojnë një vlerësim. Sidoqoftë, prindërit mund të (dhe e bëjnë) regjistrojnë fëmijët e tyre në shkollën që ata zgjedhin dhe nuk duhet t'i binden kërkesës së mësuesve për vlerësim. Kjo është identifikuar nga shumë ofrues të shërbimeve si një sfidë dhe një pengesë për përfshirjen. Përveç kësaj, ka shumë fëmijë me vështirësi akademike dhe sociale në klasa të rregullta, pa mbështetje adekuate.

Siç është raportuar në Gjakovë, situata e fëmijëve me aftësi të kufizuara në shkollat e rregullta është shumë problematike, pjesërisht sepse ekipi i vlerësimit që merr vendime në lidhje me edukimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara nuk përfshin profesionistët të cilët duhet të zbatojnë ato vendime. Ndërsa ekipi i vlerësimit përcakton objektivat e mësimit që udhëheqin planin individual të edukimit të secilit fëmijë, shumë mësues të klasës ngurrojnë të pranojnë fëmijët me aftësi të kufizuara në klasat e tyre, madje edhe në rastet kur ka një mësime mbështetëse të caktuar për një fëmijë të caktuar. Siç është raportuar gjatë një DFG: ***“Nëse unë flas këtu me kolegun përderisa ju e zhvilloni Diskutimin e Fokus Grupit, a do t'ju pengoj apo do t'ju shpërqendroj? Kështu është puna në një klasë ku ka mësues mbështetës në të njëjtën klasë ku unë jap mësim. Është e vështirë për një mësues të rregullt të ketë një mësues tjetër në klasë”*** - mësues veteran, 20 vjet përvojë në klasë, diplomë pasuniversitare, në Gjakovë.

Fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre kanë raportuar se shpesh ata ndjekin klasat e rregullta, por nuk marrin mbështetjen individuale që kërkojnë (dhe që ju takon) që të marrin pjesë në procesin e të mësuarit. Siç është raportuar nga një kujdestare në komunën e Prishtinës, motra e të cilës po ndjek shkollën e rregullt në klasën e 5-të, mësuesi i motrës së saj nuk po përpiqet ta përfshijë atë në procesin e të mësuarit edhe pse ka vetëm 4 fëmijë në klasë: ***“Në parim, ajo është një mësuese e mirë për fëmijët e tjerë, por puna është se ajo nuk di se si të merret me motrën time. Ajo e mban atë mënjane dhe të vetmuar në klasë, të ndarë nga fëmijët e tjerë duke mos e përfshirë atë në aktivitetet e klasës. Ajo gjithashtu ka kërkuar nga ne, anëtarët e familjes, të ulemi me motrën tonë në klasë. Ajo nuk mërzitet nëse motra ime nuk shkon fare në shkollë dhe as nuk mban evidencë kur ajo mungon”***.

Prindërit si nëna e një vajze me aftësi të kufizuara në veri të Mitrovicës shprehën zhgënjimin e tyre me arsimin. Siç është përmendur, ajo ka blerë materialet e të mësuarit për vajzën e saj që po ndjek shkollën e zakonshme, por askush nuk po punon me të në mënyrë individuale. Ajo tha se është shumë e zhgënjyer se si trajtohet vajza e saj në shkollë, sikur të gjithë përpiqen të jenë të mirë me të dhe të ndiejnë keqardhje, pa u përpiqur të mbështesin vërtetë përfshirjen e saj: ***“Jam ngopur dhe kjo po më shtyn të çmendem, nuk është vetëm fëmija im që ka nevojë për psikiatër, por kam nevojë për mbështetje psikologjike, si dhe jam lodhur nga sjellja e rreme dhe jo përkrahja profesionale për fëmijën tim”***. Ajo më tej përmendi se ***“ka gjithmonë OJQ që përfitojnë nga fëmijët tanë me aftësi të kufizuara, të cilët vetëm i ftojnë fëmijët tanë në disa evente, por në të vërtetë nuk bëjnë asgjë, përveçse përfundojnë me marrjen e disa fotografive të fëmijëve tanë dhe më pas largohen”***.

Në Gjakovë, Ferizaj dhe në komuna të tjera, mësuesit e rregullt kanë raportuar se nuk kanë trajnim në lidhje me fëmijët me aftësi të kufizuara. Mësime mbështetëse të cilët kanë raportuar se kanë marrë ndonjë trajnim përkatës janë ata të cilët zakonisht kanë punuar në klasa/shkolla të arsimit special. Megjithatë, mësuesit e arsimit special në shumicën e komunave raportojnë se kanë marrë trajnime të gjera në lidhje me fëmijët me aftësi të kufizuara gjatë viteve. Save the Children ka qenë e angazhuar në trajnimin e mësuesve për përfshirje, duke siguruar mbështetje për 100 shkolla për përdorimin e Indeksit për Përfshirje. Po kështu, UNICEF-i ka mbështetur në vitin 2016 zhvillimin dhe modelimin e programit të trajnimit të mësime mbështetëse në arsimin gjithëpërfshirës (AGJ) bazuar në modulet e ToT (Trajnimit të mësime mbështetëse) për programin e trajnimit të mësuesve në shërbim në AGJ me theks tek fëmijët me aftësi të kufizuara në bashkëpunim me

Fakultetin e Edukimit/Institutin për Kërkime dhe Zhvillim të Arsimit, për të siguruar një bazë për trajnimin e mësuesve në AGJ që mbështetet në një qasje të bazuar në të drejtat e njeriut^{cxliii}. Megjithatë, mësuesit raportuan se edhe pse ka një kurs universitar mbi arsimin gjithëpërfshirës, mësuesit nuk janë fizikisht ose psikologjikisht të gatshëm të punojnë me fëmijët me aftësi të kufizuara. Edhe në rastet kur mësuesit e rregullt janë të aftë dhe janë përgjegjës për shkrimin dhe zbatimin e planeve të edukimit individual **“institucioni nuk ka pedagog, as psikolog që mund të ofrojë mbështetje të mëtijshme për këtë kategori fëmijësh”** (drejtori institucioni parashkollor, Ferizaj). Po ashtu, të intervistuarit nga MASHT dhe organizatat e ndryshme të donatorëve konfirmuan se gjatë viteve janë siguruar shumë mundësi trajnimi, por ka pasur shumë vështirësi në motivimin dhe sigurimin e një ndryshimi në praktikë në fushën e arsimit.

Perceptimet e prindërve dhe fëmijëve për sistemin arsimor

Perceptimet lidhur me ofrimin e shërbimeve të arsimit ndryshojnë në mënyrë drastike ndërmjet prindërve dhe zyrtarëve të arsimit. Sipas raportimeve të prindërve/kujdestarëve të mbledhura në 7 DFG, nga 62 fëmijë me aftësi të kufizuara, katërdhjetë e një (41) fëmijë me aftësi të kufizuara ndjekin shkollën e zakonshme, edhe pse siç raportohet nga kujdestarët vetëm pak prej tyre kanë një PIA dhe siç raportohet nga kujdestarët, vetëm disa mësues bëjnë përpjekje për t'i zbatuar ato. Nga ata që janë në shkollën e zakonshme, dy (2) fëmijë kanë një mësues mbështetës dhe një (1) ka një asistent privat. Të dy fëmijët me sindromën Down që ndjekin shkollën e zakonshme në Gjakovë, nuk kanë një mësues mbështetës, ose PIA. Një nënë thotë: **“ajo ndjek shkollën e rregullt në klasën e 9-të, nuk ka një mësues mbështetës dhe nuk ka një plan individual. Kemi kërkuar mësimdhënës nga komuna, por nuk ka pasur asnjë përgjigje deri më tani”**. Në të dyja rastet, prindërit duan t'i dërgojnë fëmijët në **“shkollën speciale Përparimi”** (QB në Prishtinë) për trajnim profesional pas moshës 17 vjeç, në mënyrë që ata të fitojnë aftësi për punësim dhe në të ardhmen të bëhen të pavarur.

Dymbëdhjetë (12) nga 59 prindër shkojnë çdo ditë në shkollë me fëmijët e tyre. Nga ata me fëmijë në shkollat e zakonshme, ata janë të lumtur që fëmijët e tyre ndjekin shkollën e rregullt dhe kalojnë kohë me fëmijët e tjerë. Ata raportojnë se përparimi në mësim është shumë i ngadalshëm, por fëmijët e tyre janë të lumtur të jenë mes shokëve të klasës që i mbështetin ata në klasë: **“Djali im kurrë nuk mund të arrijë rezultatet e mësimi dhe rezultatet si fëmijët e tjerë në klasën e tij, por ky ishte vendimi i ekipit të vlerësimit dhe mjekut, që ai duhet të merrte pjesë në shkollën e rregullt dhe ne jemi në mbështetje të atij vendimi”** (nënë, Prizren). Të njëjtët 59 prindër raportojnë se kanë dy (2) fëmijë me aftësi të kufizuara në shkollë speciale, dy (2) që ndjekin një klasë të bashkangjitur, dymbëdhjetë (12) nuk ndjekin fare, dy (2) që nuk kanë vijuar kurrë.

Një prind nga Ferizaj raportoi se fëmija i saj kishte ndjekur shkollën e zakonshme për pesë vjet, por tani është regjistruar në një klasë të bashkangjitur. Siç thuhet, arsyeja është se mësuesi deklaroi se ajo nuk mund ta trajtojë më atë dhe motra e fëmijës po tallet nga shokët e klasës në shkollën e rregullt. Një tjetër prind, fëmija i të cilit nuk është më në shkollë (Prishtinë), raportoi se fëmija i tij ndoqi fillimisht një klasë të bashkëngjitur, e cila ishte 15 km nga fshati i saj. Transporti ishte organizuar nga shkolla dhe fëmija ishte shumë i lumtur atje. Pas procesit të ri të arsimit gjithëpërfshirës, menaxhmenti i shkollës rekomandoi që fëmija të regjistrohej në një shkollë të rregullt, vetëm 3 km larg shtëpisë së saj. Por, pasi që komuna nuk ka ofruar transport, ajo nuk ka qenë në gjendje të marrë pjesë tashmë

2 vjet. Babai përmendi se komuna i ofroi atij 20 euro në muaj për shpenzimet e transportit (për ta transportuar vajzën e tij në shkollë), por ai nuk mund të përballojë këtë sepse ai duhet të punojë (për të mbajtur familjen e tij shtatë-anëtarëshe) dhe nuk ka asnjë tjetër person që mund ta transportojë vajzën e tij në shkollë.

Gjithashtu në komunën e Prishtinës, e vetmja nënë kujdestare që kishte marrë pjesë në DFG-të raportoi se fëmija i saj i birësuar ndoqi shkollën e zakonshme deri 2 vjet më parë, kur ata u zhvendosën në një shtëpi tjetër që është shumë më larg shkollës. Pasi që nuk ka transportim të ofruar nga komuna, familja u përpoq ta regjistronte fëmijën në shkollën e zakonshme më afër shtëpisë së tyre të re, por menaxhmenti i shkollës nuk e pranoi regjistrimin e saj, duke deklaruar se nuk kishte vend për të. Ajo ka qëndruar në shtëpi dhe nuk ka ndjekur shkollën qysh atëherë. Një tjetër prind në Prishtinë raportoi se ajo regjistroi vajzën e saj në shkollën e zakonshme në lagjen e tyre për një periudhë të shkurtër, por pastaj mësuesja iu ankua prindit se ajo nuk mund të kujdeset për vajzën dhe t'i mësojë fëmijët e tjerë në të njëjtën kohë, përpos nëse ndonjë familjar qëndron me fëmijën në klasë. Meqenëse nëna nuk mund ta përballonte këtë (ajo kishte një fëmijë tjetër më të ri për t'u kujdesur), ata u detyruan të tërhiqnin vajzën nga shkolla. Ajo nuk ka vijuar që atëherë.

Dy prindër në Prishtinë kanë pasur përvoja të ndryshme edhe pse kanë raportuar vështirësi me transportin. Megjithatë, ata konfirmuan se të dy djemtë janë shumë mirë të integruar në shkollën e rregullt dhe janë ndër nxënësit më të mirë në klasë. Ata më tej kanë raportuar se janë të lumtur me mësuesit dhe mënyrën se si i trajtojnë fëmijët e tyre. Drejtori i shkollës ka qenë shumë mbështetës duke përshtatur një klasë në katin e parë, dhe toaletin, sipas nevojave të fëmijëve. Në Gjakovë, një tjetër prind kishte një raport të ngjashëm: *“Gjithkush në shkollë përpigjet ta ndihmojë atë ... miqtë dhe mësuesit ... drejtori ka lëvizur klasën e tij nga kati i dytë në të parin në mënyrë që djali im të mund të merrte pjesë në të.”* (baba, Gjakovë).

Cilësia e arsimit

Në përgjithësi, prindërit nuk janë të kënaqur me përparimin e fëmijëve të tyre në shkollë dhe shqetësohen se çfarë do të ndodhë kur ata të përfundojnë arsimin fillor dhe të mesëm të ulët pasi që fëmijët e tyre nuk kanë mësuar gjërat më themelore. Në të gjitha pesë lokacionet e DFG-së, kishte marrëveshje unanime se shkolla nuk i plotëson nevojat më elementare të mësimi për fëmijët e tyre dhe shumë prindër kanë raportuar se fëmijët nuk pëlqejnë të shkojnë në shkollë.

Ndërsa prindërit dhe fëmijët identifikojnë mungesën e kapacitetit teknik të mësuesve si një pengesë kryesore, sipas rishikimit të literaturës dhe konfirmuar nga të intervistuarit për këtë studim, shumë trajnime të përqendruara tek fëmijët me nevoja të veçanta arsimore ose arsim gjithëpërfshirës janë ofruar për një shumëllojshmëri të profesionistëve të arsimit. Donatorët e shumtë kanë bashkëpunuar me MASHT-in që nga viti 2008, por përpjekjet për koordinimin e përpjekjeve nuk kanë qenë efektive duke krijuar një mungesë të qasjes kohezive për trajnim, veçanërisht në lidhje me trajnimin në-shërbim. Mësimdhënësit dhe administratorët e shkollave identifikojnë mungesën e edukimit dhe mbështetjes së prindërve dhe një sistem të ngathët si pengesa për arsim cilësor, megjithëse çdo ofrues shërbimi i intervistuar dhe pjesëmarrësi i DFG-së përmendën mungesën e trajnimeve adekuate si një pengesë për mësimin cilësor.

Pothuajse të gjithë fëmijët me aftësi të kufizuara që morën pjesë në DFG përmendën që kanë marrë mbështetje edukative nga Save the Children, Handikos, Caritas apo OJQ të tjera. Në disa raste, fëmijët raportojnë se mësimi i tyre i vetëm bëhet në qendrat e drejtuara nga OJQ-të, ndërsa OJQ-të raportojnë të jenë përfshirë në mbështetjen e arsimit të fëmijëve me aftësi të kufizuara në ndonjë kapacitet apo tjetër, nganjëherë duke punuar drejtpërdrejt me MASHT-in dhe në raste të tjera duke punuar drejtpërdrejt me fëmijët dhe familjet e tyre. Tutorimi, mbështetja në klasë, udhëzimi i drejtpërdrejtë, këshillimi, janë disa nga shërbimet e mbështetjes arsimore që Handikos u ofron fëmijëve me aftësi të kufizuara në të gjitha komunat e paraqitura në këtë studim (me ca mbështetje financiare nga Save the Children) edhe pse modalitetet ndryshojnë, nga shërbimet me bazë në shtëpi, mbështetja e të mësuarit në qendrën Handikos, e deri tek punësimi i një mësuesi mbështetës i cili ofron mbështetje në mënyra të ndryshme.

Cilësia e arsimit është gjithashtu e lidhur drejtpërdrejt me financimin. Siç mund të shihet më sipër, pjesa më e madhe e burimeve njerëzore dhe financiare që janë alokuar ose janë në përdorim, qoftë edhe në mënyrë periferike, për fëmijët me aftësi të kufizuara është e përqendruar në mjedise të ndara (segreguara) dhe vepron si pengesë aktive në përfshirjen e plotë të fëmijëve me aftësi të kufizuara brenda mjedisve kryesore. Një shembull për qëllim ilustrues në këtë studim është rasti i Vushtrrisë si një rast i qëlluar: Jo vetëm që burimet njerëzore janë shpërndarë në mënyrë të pabarabartë në mes të një dhome burimore që funksionon si klasë speciale (13 studentë me 3 profesionistë) dhe klasa të rregullta (5 studentë dhe asnjë profesionist), por transporti ilustron edhe ngarkesën që mjediset e ndara (segreguara) paraqesin burimet e mangëta komunale. Siç raportohet, komuna ka ndarë një buxhet prej 10,000 Euro për transportin e fëmijëve me aftësi të kufizuara në shkollë. Varësisht nga distanca, ata paguajnë mes 200 dhe 400 euro në vit për familjet me fëmijë me aftësi të kufizuara për të siguruar transportin e fëmijëve që ndjekin shkollën e rregullt. Megjithatë, komuna ofron një mini-autobus për transportin e fëmijëve me aftësi të kufizuara që ndjekin shkollën speciale.

Qasshmëria

Qasshmëria e shkollave (si modifikimi i shkollave ekzistuese ashtu dhe ndërtimi i atyre të reja) ka qenë përgjegjësi e MASHT-it që nga viti 2004. Normat dhe udhëzimet janë publikuar, në përputhje me Udhëzimet Administrative ekzistuese (Kushtet Teknike të Ndërtesave të Ndërtuara për Qasjen e Personave me Aftësi të Kufizuara Nr. 07/2007). Udhëzimet ekzistuese^{cxliiv} u zhvilluan në bashkëpunim me Bankën Botërore dhe përfshijnë normat e Bashkimit Evropian në lidhje me pjerrinat (rampat), madhësinë e derës, tualetet e qasshme dhe kërkesat e tjera të ndërtimit të qashtëm. Megjithatë, akomodimi për personat me dëmtime shqisore nuk parashikohet në asnjë nga dokumentet. Derisa departamenti i MASHT-it përgjegjës për qashtëmërinë është jashtëzakonisht krenar për udhëzimet e reja dhe për punën e planifikuar ndërtimore, ata gjithashtu janë mjaft të vetëdijshëm për kufizimet dhe sfidat e punës së tyre të përditshme. Ekipi prej 7 personave (2 arkitektë dhe 5 inxhinierë) përgjegjës për qashtëmërinë, të gjithë janë autodidakt për çështjet e qashtëmërisë dhe nuk kanë pasur asnjëherë arsimim ose trajnime specifike rreth aftësisë së kufizuar, kërkesave të KDPAK-së ose dizajnit universal. Është e rëndësishme të theksohet se MASHT është përgjegjëse vetëm për ndërtimin e shkollave speciale. Të gjitha shkollat e tjera (ndërtimi i atyre të reja dhe modifikimi) janë përgjegjësi e komunave.

Theksi mbi fëmijët rom dhe shkali me aftësi të kufizuara

Nga 7 fëmijë ashkali të moshës shkollore me aftësi të kufizuara që morën pjesë në DFG, vetëm një fëmijë, një vajzë 11 vjeç me një dëmtim të lehtë fizik vijonte shkollën. Ajo ndjek shkollën e rregullt në klasën e 4-të, por ajo raportoi se nuk i pëlqen mësuesi ose të shkojë në shkollë, sepse ajo ulet vetëm në klasë, nuk ka miq, dhe nxënësit e tjerë e ngasin dhe ngacmojnë atë: “***Ulem vetëm në klasë Unë vetë doja të ulesha vetëm***”. Nëna e saj raportoi: “***Po, fëmijët e tjerë në shkollë tallen me të, e quajnë invalid***”. Dy fëmijët e vegjël (të dy 3 vjeç) nuk vijonin mësim parashkollor/çerdhe. Fëmijët e tjerë deri në moshën 5 vjeç vijnë në çerdhe tek Ideas for Partnership (OJQ). Një nga vajzat, e cila është e verbër, është e interesuar të shkojë në shkollë, por, siç është raportuar nga nëna e saj, nuk është regjistruar kurrë sepse shkolla për të verbrit është shumë larg. Megjithatë, ajo ka mësuar pak Braille tek Qendra e Ideas for Partnership. Ajo ndonjëherë shkon vetëm jashtë në oborr dhe në tualet, por jo më tej. Asaj nuk i pëlqen muzika fare. Një vajzë tjetër, 10 vjeçe, u regjistrua në një shkollë të rregullt, thuhet se iu desht të ndërprente të vijuarit sepse ishte “***shumë nervoze dhe mund të bëhet agresive***”. Kujdestarët ashkali nuk ishin të vetëdijshëm për të drejtat e fëmijëve të tyre në arsimin gjithëpërfshirës dhe asnjëherë nuk iu qasën askujt për t’i informuar ata rreth mundësive të shkollimit në shkollën e rregullt. Ata gjithashtu kanë shumë pak njohuri për të drejtat e fëmijëve të tyre dhe për shërbimet e ofruara falas që mund të marrin për fëmijët e tyre me aftësi të kufizuara.

Tre (3) nga 6 fëmijë rom me aftësi të kufizuara që morën pjesë në DFG vijonin shkollën e rregullt, në gjuhën serbe, por një nga fëmijët, një vajzë me Sindromën Down ndjek vetëm një orë në ditë. Gjyshja e saj raportoi se ajo nuk po mësonte asgjë në shkollë: “***Kishte një shkollë për fëmijë të tillë, por jo më ... dhe tani në shkollën e rregullt ata nuk mësojnë asgjë nuk mësojnë një shkronjë të vetme të alfabetit dhe ajo është 11 vjeç***”.

2 fëmijët e vegjël, 3 dhe 4 vjeç, nuk ishin regjistruar në asnjë shkollë parashkollore/çerdhe. Një nga fëmijët, një djalë 10 vjeçar, nuk vijonte shkollën dhe ai kurrë nuk ishte regjistruar në shkollë. Vëllai i tij u përgjigj në këtë mënyrë kur u pyet se përse nuk shkon në shkollë: “***Ai shkakton telashe në klasë... ai nuk mund ta përdor tualetin i vetëm dhe është shumë nervoz***”. Ai gjithashtu përmendi se babai i tyre nuk është i interesuar të lejojë që bijtë e tij të shkojnë në shkollë, pasi ai nuk mund të kujdeset për ta dhe t’i përgatisë ata për shkollë, prandaj preferon që ata të qëndrojnë në shtëpi. Ata fëmijë që shkojnë në shkollë gjithashtu vijnë në qendrën mësimore Ballkan Sunflowers (OJQ). Qendra e të mësuarit ofron libra shkollore dhe mbështet fëmijët në aktivitetet e të mësuarit. Duhet të theksohet se edhe pse fëmijët rom vijnë në shkollë të rregullta në gjuhën serbe në Graçanicë, ata mezi që komunikojnë në gjuhën serbe në DFG dhe punëtori i komunitetit duhej të përkthente nga gjuha serbe në atë rome dhe anasjelltas.

E drejta për shëndet dhe rehabilitim

E drejta për Shëndet

Shtetet Palë njohin faktin që personat me aftësi të kufizuara kanë të drejtën të gëzojnë standartin më të lartë të mundshëm të shëndetit pa diskriminim për shkak të aftësisë së kufizuar. Shtetet Palë do të marrin masat e nevojshme për të siguruar qasjen e personave me aftësi të kufizuara ndaj shërbimeve shëndetësore që janë të ndijshme ndaj gjinisë, përfshirë rehabilitimin lidhur

me shëndetin. Në veçanti, Shtetet Palë do tu: (a) garantojnë personave me aftësi të kufizuar të njëjtën gamë, cilësi dhe standarde të shërbimeve shëndetësore pa pagesë ose të përballueshme siç iu sigurohet personave të tjerë, duke përfshirë programe dhe shërbime në fushën e shëndetit seksual dhe riprodhues dhe programe të shëndetit publik; (b) garantojnë ato shërbime shëndetësore që u nevojiten personave me aftësi të kufizuar, për shkak të aftësisë së tyre të kufizuar, duke përfshirë edhe identifikimin e hershëm dhe ndërhyrjen sipas rastit, si dhe shërbime të hartuara për të minimizuar dhe parandaluar aftësi të kufizuara të mëtejshme, duke përfshirë fëmijët dhe personat e moshuar; (c) garantojnë këto shërbime shëndetësore sa më pranë të jetë e mundur komuniteteve të këtyre personave, përfshirë zonat rurale; (d) tu kërkojë profesionistëve të kujdesit shëndetësor të ofrojnë kujdes të së njëjtës cilësi për personat me aftësi të kufizuar si për të tjerët (...) (e) të ndalojë diskriminimin ndaj personave me aftësi të kufizuar në ofrimin e sigurimeve shëndetësore (...) - KDPK Neni 25

Sipas UNICEF-it, Kosova është ndër vendet me renditjen më të ulët në rajon sa i përket shëndetit të nënës dhe fëmijës^{cxlv}. Bazuar në Anketën e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë^{cxlvi}, Shkalla e vdekshmërisë së foshnjave¹ është vlerësuar të jetë 12 për 1000 lindje të gjalla, ndërsa shkalla e vdekshmërisë nën pesë vjeç¹ është 15 për 1000 lindje të gjalla. Shkalla e vdekshmërisë së foshnjave në mesin e fëmijëve rom, ashkali dhe egjiptian është tre herë më e lartë, vlerësohet 41 për 1000 lindje të gjalla, ndërsa shkalla e vdekshmërisë nën pesë vjeç është 49 për 1,000 lindje të gjalla (probabiliteti i vdekjes ndërmjet lindjes dhe moshës pesë vjeç). Përveç kësaj, sipas të dhënave të raportuara nga institucionet shëndetësore^{cxlvii}, përqindja e vdekshmërisë perinatale (lindjet e frytit të vdekur dhe vdekjet e hershme neonatale) ka shënuar trend rënës, e vlerësuar në 12/1000 lindje në vitin 2015. Në vitin 2013, mortaliteti perinatal u vlerësua në 16.2/1000 lindje, ndërsa në vitin 2000 shkalla e vdekshmërisë perinatale u vlerësua në 29.1/1000 lindje (MSH 2016).

Psikologët në Qendrat e Shëndetit Familjar (qendrat e mjekësisë familjare) duhet të jenë në gjendje të marrin një rol proaktiv që mund të ndihmojë në parandalimin e kushteve që çojnë në paaftësi. Edukimi i prindërve për zhvillimin e fëmijës është çelësi i parandalimit si dhe zhvillimi i një sistemi të depistimit (*skriningut*) që mund të ndjekë zhvillimin e fëmijës përtej vaksinimit.

Sipas intervistave me Ministrinë e Shëndetësisë (MSH), të gjitha shërbimet shëndetësore primare, sekondare dhe terciare në Kosovë janë pa pagesë për të gjithë fëmijët. Ofrimi i shërbimeve jashtë institucioneve publike lejohet dhe rregullohet me udhëzim administrativ kur pacienti ka rekomandim nga një ekip zyrtar shëndetësor (3 persona), si dhe kujdesi urgjent që mund të merret në klinikat private i paguar nga MSH. Ekziston një listë kombëtare e shërbimeve/ilaceve esenciale, por për fat të keq, prindërit duhet të blejnë ilaçet që duhet të jenë pa pagesë sipas ligjit. Të gjithë të sapolindurit marrin një kartë vaksinimi që u lejon atyre të vaksinohen falas, por të gjitha rehabilitimet në spitalet rajonale janë shumë të thjeshta dhe gati joekzistente në nivel lokal.

Në një studim të porositur nga UNICEF-i në vitin 2013, nënat raportuan se sistemi shëndetësor nuk mban kontakte me fëmijët pas vitit të parë të lindjes dhe shërbimet shëndetësore dhe trajtimi mjekësor, veçanërisht trajtimi i specializuar, ishin shumë të shtrenjtë. Sipas intervistave të kryera me profesionistë të Divizionit të Shëndetit të Nënës, Fëmijës dhe të Shëndetit Riprodhues në MSH, shërbimet e specializuara për fëmijët me aftësi të kufizuara bëhen me referimin e fëmijëve tek

specialistë të caktuar. Trajtimi, aftësimi dhe rehabilitimi nuk ekzistojnë në të gjitha specializimet (si paraliza cerebrale, autizmi, etj.) pavarësisht përparimeve në identifikim, edhe pse infermierët që bëjnë vizita mjekësore në shtëpi kanë për qëllim të identifikojnë dhe referojnë fëmijët më të vegjël se 36 muajsh që janë në rrezik për aftësi të kufizuara ose vonesë.

Megjithëse përpjekjet për vizitat në shtëpi filluan në vitin 2007, ato janë zgjeruar vetëm në shtatë komuna (Prizren, Gjakovë, Dragash, Fushë Kosovë, Gjilan, Ferizaj dhe jug të Mitrovicës) në fund të vitit 2016 (me 9 të tjera në fund të qershorit 2017), me mbështetjen e UNICEF-it që nga viti 2013. Në kontekstin e përmirësimit të shëndetit dhe mirëqenies së fëmijëve në rrezik dhe familjeve më të cenuara, është ofruar trajnimi për të siguruar që infermierët që kryejnë vizita në shtëpi janë në gjendje të identifikojnë fëmijët në rrezik të vonesave të zhvillimit dhe/ose aftësive të kufizuara. Përveç ofrimit të një pakete shërbimesh të integruara sociale për mbi 7000 nëna dhe fëmijë, 5 qendra dhe 9 qendra të edukimit të hershëm të fëmijërisë në zonat rurale lehtësojnë zbulimin e hershëm dhe identifikimin e fëmijëve në rrezik të zhvillimit të aftësisë së kufizuar ose vonesës në zhvillim^{cxlviii}.

Sipas të intervistuarve, infermierët duhet të kryejnë si vizitat neonatale ashtu dhe ato postnatale në shtëpi dhe të ofrojnë këshillim për familjet, të ndjekin zhvillimin e fëmijës dhe të identifikojnë vonesat. Nëse identifikohen fëmijët me aftësi të kufizuara, numri i vizitave do të rritet sipas nevojës dhe infermieri/ja është përgjegjës për raportimin e gjendjes së familjes dhe fëmijës tek QPS, Qendra për kujdesin shëndetësor familjar, specialistët sipas nevojës dhe të tjerët. Infermierët nuk janë të detyruar të mbledhin të dhëna për fëmijët me aftësi të kufizuara edhe pse të dhënat ndahen, jo zyrtarisht, me qendrat e zhvillimit shëndetësor në komunë. Deri më tani, shërbimet janë në masë të madhe të varura nga "*vullneti i mirë*" i autoriteteve komunale dhe financimi i donatorëve, megjithëse të gjitha shërbimet duhet të mbështeten nga buxhetet komunale në të ardhmen e afërt.

Qendra e Mjekësisë Familjare në Prishtinë është përgjegjëse për koordinimin e vizitave në shtëpi dhe trajnimin e infermierëve që kryejnë vizita në shtëpi. Profesionistët e intervistuar raportojnë se shumica e shërbimeve të kërkuara për foshnjat (që lidhen me një dëmtim ose paaftësi) ofrohen, sa më shumë që të jetë e mundur, pa shkaktuar një ndarje të foshnjës nga familja. Gjithsej, janë trajnuar 150 infermierë, në 7 komuna, me përpjekje të mëdha të drejtuara në bashkëpunimin ndër-departamental në nivelin komunal. Në vitin 2016, u realizuan gjithsej 6,334 vizita të fëmijëve nga 0 deri në 3 vjeç, grave shtatzëna dhe komuniteteve RAE (rom, ashkali, egjiptian) nga 200 profesionistë (infermierë, PS, mësues të çerdheve etj.). Vizitat në shtëpi mbikëqyren nga një profesionist i emëruar nga drejtorët e qendrës kryesore të mjekësisë familjare në nivel komunal, i cili është përgjegjës për të raportuar çdo tre muaj për një grup punues ndër-departamental, i cili është gjithashtu përgjegjës për grumbullimin e të dhënave. Infermierët kosovar që kryejnë vizita në shtëpi dhe profesionistët e tjerë janë trajnuar me mbështetjen e UNICEF-it, nga profesionistët të Institutit të Shëndetit Publik të Shqipërisë, nga shtatori deri në dhjetor të vitit 2016. Materialet e trajnimit përfshijnë një modul mësimor mbi aftësitë e kufizuara, që prezanton aftësinë e kufizuar nga perspektiva e aftësisë së kufizuar dhe vonesës në zhvillimin e fëmijëve si një fenomen social.

Pavarësisht përpjekjeve të mëdha për të krijuar një rrjet të infermierëve që kryejnë vizita në shtëpi, në Kosovë, që mund të ndihmojnë në identifikimin e fëmijëve të vegjël në rrezik, nga 6.334 vizita të kryera në vitin 2016, nuk ka të dhëna të disponueshme që mund të tregojnë identifikimin e fëmijëve me aftësi të

kufizuara, edhe pse disa fëmijë u identifikuan se kishin vonesa në zhvillim. Të intervistuarit për këtë studim ishin të pasigurt lidhur me kapacitetin teknik të infermierëve që kryejnë vizita për të identifikuar si duhet fëmijët në rrezik, por theksonin se çdo rast i dyshimtë i aftësisë së kufizuar ose vonesës në zhvillim i komunikohet një mjeku në qendrën shëndetësore komunale, i cili gjithashtu duhet të bëjë një vizitë në shtëpi.

Por, vizitat në shtëpi si të vetme nuk do të jenë të mjaftueshme për të adresuar të gjitha nevojat që lidhen me identifikimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe vonesa në zhvillim. Përderisa ekziston nevoja për zgjerimin e rrjetit të infermiereve që kryejnë vizita në shtëpi dhe institucionalizimin e rolit të tyre profesional, ekziston edhe nevoja për të zgjeruar kapacitetin e të gjithë rrjetit shëndetësor në identifikimin e dëmtimeve që mund të çojnë në kushte të aftësisë së kufizuar. Strategjia Sektoriale e Shëndetësisë 2010-2014 përmend nevojat e fëmijëve me aftësi të kufizuara, por nuk hyn në detaje. Përderisa fëmijët me aftësi të kufizuara do të përfitojnë në mënyrë të qartë nga dispozitat e gjera të Strategjisë në fushat e kujdesit prenatal dhe antenatal, ushqimi i përmirësuar dhe kujdesi gjatë lindjes, duhet gjithashtu të ketë më shumë fokus në "Strategjinë për nevojat specifike të fëmijëve me aftësi të kufizuara"^{cxlix}, duke përfshirë identifikimin e hershëm dhe ndërhyrjen e hershme thelbësore për parandalimin e vonesave dhe aftësisë së kufizuar.

Në Gjakovë dhe Ferizaj, secila komunë ka një QPS përgjegjëse për identifikimin paraprak të fëmijës/personit me aftësi të kufizuar që aplikon për ndihmë financiare. Lista me dokumentacionin e nevojshëm i prezantohet Panelit Vlerësues të Shëndetit në MPMS që është përgjegjëse për vlerësimin, rezultati i të cilit pastaj i komunikohet MPMS-së, subjekti përgjegjës për disbursimin prej 100 euro/muaj për familje që fiton të drejtën. Qendrat e Mjekësisë Familjare gjithashtu bashkëpunojnë me shkollat dhe me të miturit në Ferizaj, ku ka një neuropsikiatër që është në gjendje të punojë me të gjitha llojet e aftësisë së kufizuar dhe të gjithë fëmijët e moshës nga 1 deri në 18 vjeç dhe të cilët zakonisht përfshihen në vlerësimin fillestar dhe në përshkrimin e *trajtimit*.

Puna në mënyra multidisiplinare është ende shumë e re dhe disi problematike për shkak të dallimeve në trajnimin e profesionistëve të shëndetësisë: disa janë në gjendje të marrin pjesë në vlerësime komplekse dhe shumëdimensionale, ndërsa të tjerët barazojnë aftësinë e kufizuar me një numër IQ-je. Ky variacion në kapacitetin profesional ndikon edhe në atë se cili person fiton të drejtën për një pension të aftësisë së kufizuar.

Thuhet se shumica e fëmijëve me aftësi të kufizuara që jetojnë në veri të Mitrovicës kanë qasje në shërbimet shëndetësore dhe rehabilitim në Qendrën e Shëndetit Publik në Zveçan. Medikamentet që janë në dispozicion mund të merren pa pagesë me recetën e mjekut, por fëmijët me nevojat më komplekse shkojnë në Beograd ose në qytete të tjera në Serbi ose jashtë vendit për trajtim. Nuk ka shërbime shëndetësore në shtëpi.

Save the Children raporton se identifikimi i hershëm në komunën e Prishtinës në përgjithësi kryhet në njësinë neonatale të Qendrës Shëndetësore Universitare por nuk është i mundur në zonat rurale, ndërsa OPAK Down Syndrome raportoi se diagnoza e Sindromit Down deri në 3 ose 4 vjet më parë konsiderohej një diagnozë e re. Megjithatë, përgjithësisht, identifikimi i hershëm thuhet se është problematik siç tregohet nga një studim që arriti në përfundimin se nuk ekziston një mekanizëm i integruar i identifikimit të hershëm në Kosovë. Ekzistojnë institucione të ndryshme që kanë ekipet e tyre të ndryshme të vlerësimit për qëllimet e tyre, por

nuk ekziston një strategji e integruar e përbashkët në bazë të së cilës do të kryhet vlerësimi ose identifikimi i hershëm i fëmijëve me aftësi të kufizuara. Në Prishtinë, tre prindër deklaruan se besonin që fëmijët e tyre nuk do të mbeteshin me aftësi të kufizuara nëse do të identifikoheshin dëmtimet më herët dhe nëse shërbimet shëndetësore adekuate do të siguroheshin në kohën kur u paraqitën shenjat e para. Gjendja e aftësisë së kufizuar të tyre është përkeqësuar edhe më tej, sepse nuk ka pasur trajtim urgjent të fëmijëve të tyre nga personeli mjekësor dhe ka pasur mungesë të ekspertizës për të parandaluar përkeqësimin e mëtejshëm të aftësisë së kufizuar.

Të gjithë ofruesit e shërbimeve të kujdesit shëndetësor të intervistuar për këtë studim, si dhe ata që morën pjesë në DFG ishin të bindur në raportimin se shërbimet e kujdesit shëndetësor janë falas në spitalet shtetërore dhe klinikat lokale të shëndetit. Prindërit/kujdestarët e fëmijëve me aftësi të kufizuara bien dakord me këtë vlerësim, por gjithashtu raportojnë se edhe pse të gjithë fëmijët duhet të shkojnë në spitalet shtetërore për kujdes mjekësor, nuk ka shërbime të specializuara në dispozicion. Më tej, prindërit raportojnë se cilësia e shërbimeve shëndetësore është më e keqe në klinikat publike sesa në klinikat private, me pritje shumë më të gjata, që raportohet të jenë me orë të tëra dhe kostot e trajtimeve të specializuara janë shumë të larta.

Puna me profesionistët, ngritja e vetëdijes dhe njohurive mbi aftësinë e kufizuar u përmend gjithashtu nga OPAK-të në DFG. Për shembull, OPAK Down Syndrome punon me mjekët në atë se si të komunikojnë me prindërit, si të shpjegojnë diagnozën e fëmijës së tyre, sidomos nënave, pasi është shumë e vështirë për ta të pranojnë që fëmija i tyre ka sindromin Down. Ka shumë raste kur pediatri ua ka komunikuar diagnozën prindërve në një mënyrë të pasjellshme/indiferente, shpesh duke dhënë informacione ç'orientuese si p.sh duke u thënë prindërve se fëmija i tyre nuk do të jetojë më gjatë se moshë 12 vjeç.

Sipas fëmijëve me aftësi të kufizuara që morën pjesë në DFG për këtë studim, kujdesi shëndetësor ndaj tyre varion në varësi të rajonit. Përderisa fëmijët në Gjakovë raportuan se shkonin tek mjeku për kontrolle të rregullta shëndetësore dhe shërbime më të specializuara, fëmijët në Ferizaj raportuan se nuk merrnin ndonjë kujdes shëndetësor, as për trajtime të rregullta (si gripi) e as për kujdes të specializuar. Një fëmijë në rajonin e Prishtinës tha se ***“mjeku më i afërt është 4 kilometra larg shtëpisë tonë rruga është shumë e keqe ne shkojmë tek mjeku privat në ambulancë (të shtetit) ka vetëm emergjencë”***, ndërsa dy fëmijë të shurdhër nga Prizreni, të cilët shkojnë në shkollë speciale, kanë raportuar se kanë kontrolle të rregullta mjekësore në shkollën speciale dhe, nëse ka çështje më serioze për t'u adresuar, atëherë ata referohen për në spital dhe përkthyesi i shoqëron ata.

Duke konfirmuar edhe deklaratat e prindërve, fëmijët me aftësi të kufizuara raportuan raste të udhëtimit në distanca të largëta, ndonjëherë jashtë vendit, për të kërkuar shërbime të specializuara që lidhen me dëmtimet e tyre. Në Gjakovë, dy (2) fëmijë përmendën ndërhyrje më serioze, si operacionet që janë ndërmarrë në Prishtinë dhe Shqipëri. Po kështu, në Prishtinë, tre fëmijë (të verbër) kanë përdorur shërbime shëndetësore jashtë vendit, për diagnostikim ose trajtim (Shqipëri, Maqedoni dhe Rusi) dhe pothuajse të gjitha shpenzimet janë mbuluar privatisht. Vetëm një fëmijë raportoi se merr mbështetje financiare nga Ministria e Shëndetësisë për një operacion në Maqedoni, në një spital të specializuar privat.

Në Gjakovë dhe Ferizaj, shumica e prindërve që morën pjesë në DFG raportuan se i merrnin fëmijët e tyre në klinika private për vizita në lidhje me aftësitë e kufizuara, pavarësisht se të gjitha kontrollet mjekësore private paguhen nga xhepi, shpesh në një nga qytetet më të mëdha, ndonjëherë edhe jashtë Vendi. Pesë (5) prindër i dërgojnë fëmijët në klinika private të cilat ata mezi mund t'i përballojnë: **"Djali im ka nevojë për shumë terapi mjekësore. Mbështetja financiare prej 100 eurosh pothuajse është hiq"** (nënë, Gjakovë). Dy (2) prindër thuhet se kanë aplikuar për mbështetjen e MSH për të dërguar fëmijët e tyre për trajtim jashtë vendit dhe kanë pritur me muaj për një përgjigje.

Prindërit nga zonat rurale në rajonin e Prishtinës raportojnë se u duhet të shkojnë në Prishtinë (qytet) ose jashtë vendit për shërbimet shëndetësore. Shpesh, ata marrin shërbime private, dhe paguajnë gjithashtu për të gjitha ilaçet: **"Duhet të udhëtoja të paktën 5-7 km deri në qendrën më të afërt shëndetësore dhe zakonisht duhet të prisja në një radhë të gjatë për një kontroll mjekësor. Kishte raste kur më duhej të kthehesha në shtëpi pa qenë në gjendje të kryeja ndonjë ekzaminim mjekësor të fëmijës tim, sepse lodhej pas një udhëtimi të gjatë dhe duke pritur në radhë, dhe pasi askush nuk kishte konsideratë për ne"** (nënë, Prishtinë). Për më tepër, prindërit në zonat rurale raportuan se kanë ndërprerë dërgimin e fëmijëve të tyre për shërbime të specializuara (psikolog, psikiatër, logoped etj.), sepse nuk mund ta përballojnë atë.

Në Prizren, prindërit u ankuan si për shpenzimet ashtu dhe cilësinë e kujdesit shëndetësor. Të gjithë prindërit raportuan se, në shumicën e rasteve, fëmijët shkojnë në spitalin shtetëror dhe në klinikat publike, sepse nuk mund të përballojnë asgjë tjetër, ndonëse rezultatet nuk janë inkurajuese. Dy prindër raportojnë se fëmijët e tyre kanë pasur intervenime kirurgjike të shumëfishta pa rezultate të dukshme dhe një nënë beson se aftësia e kufizuar e fëmijës së saj është për shkak të mungesës së njohurisë së mjekut kur fëmija ka lindur: **"Unë besoj se truri i saj është dëmtuar për shkak të ushqyerjes së dobët me gji pasi mjekët gjithmonë insistonin për këtë edhe pse ajo ishte shumë e dobët për t'u ushqyer vetë me gji. Që atëherë, truri i vajzës nuk ishte zhvilluar mirë dhe pastaj filloi të kishte probleme edhe me sytë"**.

Në Mitrovicën Veriore të gjithë prindërit i dërgojnë fëmijët në institucionet publike shëndetësore. Ato kanë medikamente esenciale në dispozicion, por duhet të shkojnë në Beograd për medikamente më specifike, shpesh me një çmim më të lartë, sepse ato nuk janë në dispozicion në nivel lokal. Për trajtime të specializuara ata shkojnë në klinika private në qytete të mëdha, shpesh jashtë Kosovës.

Përkundër raporteve të tilla sikur ato të përmendura më lartë dhe që tregojnë se jo vetëm kosto, por edhe cilësia e kujdesit shëndetësor janë të diskutueshme në Kosovë, Strategjia Kombëtare për Personat me Aftësi të Kufizuara (SKPAK) parasheh që themelimi i Fondit të Sigurimeve Shëndetësore do të ndryshojë vështirësitë ekzistuese të përjetuara nga personat me aftësi të kufizuara në qasjen në kujdes shëndetësor; prandaj, e vetmja dispozitë në SKPAK është parashikimi se ndryshimi në mënyrat në të cilat financohet kujdesi shëndetësor do të përmirësojë dispozitat e përgjithshme shëndetësore për personat me aftësi të kufizuara. Por, në sistemin shëndetësor, fëmijëve me aftësi të kufizuara nuk u sigurohen gjithmonë ilaçe falas dhe pajisje të tjera për të ndihmuar në përmirësimin e shëndetit të tyre, për të përmirësuar mobilitetin e tyre dhe për t'u ofruar atyre një jetë dinjitoze.^{cl}

Theksi mbi fëmijët me aftësi të kufizuara të komunitetit rom dhe ashkali

Vetëm 4 prindër nga 9 prindërit e komunitetit ashkali mund të tregojnë për dëmtimet ose aftësinë e kufizuar të fëmijëve të tyre. Ata tregojnë se shumica e fëmijëve të tyre kanë lindur në gjendje të shëndetshme dhe se problemet janë shfaqur menjëherë pas lindjes së tyre. Si shkaqe të aftësisë së kufizuar, prindërit përmendin lindjen e parakohshme, ethet dhe vështirësitë gjatë lindjes së fëmijës. **"Ajo lindi para kohe dhe më pas u mbajt në inkubator për 2 muaj dhe aty i'u dëmtua të pamurit"** (nëna e një vajze të verbër). Nga të 6 prindërit, vetëm një nga prindërit e komunitetit rom mund të tregonte të dëmtimet ose aftësinë e kufizuar, tumorin në tru që çoi në verbëri.

Të tjerët mund të kujtonin kur ata identifikuan ose panë vështirësitë, por nuk mund të thonin diagnozën.

Prindërit ashkali raportuan se shumica e fëmijëve ishin pjesërisht të imunizuar. Ata morën imunizim fillestar kur u lindën në spital (të gjithë fëmijët ishin të lindur në spitale), por që nga atëherë nuk u vizituan më kurrë nga punonjësit e shëndetësisë për vaksinim të mëtejshme dhe nuk i dërguan fëmijë për imunizim të mëtejshëm. Sipas prindërve, një fëmijë nuk është imunizuar asnjëherë. Në DFG-në e komunitetit Rom, vetëm një kujdestar, njëri nga dy vëllezërit me dëmtime fizike, deklaroi se nuk ishin vaksinuar fare pasi nuk frekuentonin rregullisht shkollën, ku bëhej zakonisht vaksinimi.

Prindërit i dërgojnë fëmijët e tyre në Prishtinë dhe Beograd për trajtim të specializuar, por shumica e tyre nuk mund të përballojnë shumën për trajtime të rregullta. Në komunën e tyre, ata marrin pjesë në shërbimet shëndetësore falas për nevojat themelore, me përjashtim të barnave, për të cilat u duhet të paguajnë. Ata gjithashtu raportuan se duhet të presin në radhë të gjata së bashku me pacientë të tjerë dhe që nuk ka përparësi për fëmijët e tyre me aftësi të kufizuara. Fëmijët rom vetë nuk raportuan të kenë vizituar shërbimet shëndetësore. Disa prindër deklaruan se ata duhej të dërgonin fëmijët e tyre në Beograd për trajtim të specializuar (kirurgji) por është shumë e shtrenjtë për ta dhe që shpesh nuk mund ta përballojnë atë.

Për aq sa ata kanë njohuri, nuk ka shërbime të specializuara në komunën e tyre për fëmijët me aftësi të kufizuara. Një nga prindërit që ka dy fëmijë me aftësi të kufizuara tha se ajo nuk mund të përballonte financiarisht të dërgonte një nga vajzat e saja tek mjeku, edhe pse vajza ka vështirësi serioze në të folur.

E drejta për Aftësimin dhe Rehabilitim

Shtetet Palë do të ndërmarrin masat e duhura, duke përdorur edhe mbështetjen e moshatarëve, për të bërë të mundur që personat me aftësi të kufizuar të arrijnë dhe të ruajnë pavarësinë e tyre maksimale, aftësinë e plotë fizike, mendore, shoqërore dhe profesionale, dhe për të siguruar përfshirjen dhe pjesëmarrjen e tyre të plotë në të gjitha aspektet e jetës. Për këtë qëllim, Shtetet Palë do të organizojnë, fuqizojnë dhe zgjerojnë shërbimet aftësuese dhe rehabilituese gjithëpërfshirëse, veçanërisht në fushat e shëndetit, punësimit, edukimit dhe shërbimeve sociale, në mënyrë të tillë që këto shërbime dhe programe: (a) Të fillojnë në fazën më të hershme të mundshme

dhe të jenë të bazuara në vlerësimet multidisiplinare të nevojave dhe fuqive individuale; (b) Të mbështesin pjesëmarrjen dhe përfshirjen në komunitet dhe në të gjitha aspektet e shoqërisë dhe të sigurohen që ato janë mbi baza vullnetare të disponueshme për personat me aftësi të kufizuara sa më pranë komuniteteve të tyre të jetë e mundur, duke përfshirë zonat rurale. 2. Shtetet Palë do të inkurajojnë organizimin e trajnimeve të nivelit fillestat dhe të vazhdueshëm për profesionistët dhe stafin që punon në shërbimet aftësuese dhe rehabilituese. 3. Shtetet Palë do të inkurajojnë disponueshmërinë, njohuritë dhe përdorimin e pajisjeve dhe teknologjive asistuese të projektuara për personat me aftësi të kufizuara, duke qenë se ato lidhen me aftësimin dhe rehabilitimin. - KDPAK Neni 26

Siç është raportuar nga kujdestarët, në komunat e përfshira në këtë studim, shërbimet e vizitave në shtëpi nuk ofrohen as nga QPS, as nga profesionistët e kujdesit shëndetësor. Në Gjakovë, disa vizita shtëpiake bëhen nga Handikos, ndërsa në Prizren vizitat në shtëpi bëhen nga Handikos dhe PEMA. Një analizë e kryer nga KOMF në vitin 2014^{cli} tregoi se shërbimet psikosociale dhe rehabilituese për fëmijët me aftësi të kufizuara janë ofruar në vetëm 4 qendra të kujdesit ditor në Kosovë (Pejë, Ferizaj, Gjiilan dhe Prizren). Në vitin 2014, qendrat e kujdesit ditor ishin një përzierje e bashkëpunimit qeveritar dhe joqeveritar dhe buxhetet komunale priteshin t'i përfshinin ato sapo të përfundonin projektet fillestare.

Në Kosovë, fëmijët me aftësi të kufizuara ballafaqohen me barrierat e mungesës së qendrave të kujdesit ditor ku mund të trajtohen, ndihmohen ose mbështeten për integrim të barabartë në shoqëri. Asnjë komunë nuk ofron një mbështetje të tillë, e cila ekskluzivisht ofrohet nga OJQ-të, dhe si e tillë nuk është e qëndrueshme.^{clii} PeMa, një OJQ e themeluar në dhjetor të 2013-së, deri në vitin 2015 krijoi katër qendra të kujdesit ditor, të cilat thuhet se ishin "shembuj të praktikave më të mira dhe që krijuan mekanizma të fortë referimi me institucionet e tjera". Megjithatë, financimi i projektit të Bashkimit Evropian përfundoi në vitin 2015.^{cliii} Thuhet se qendrat tani po bëjnë përpjekje të mëdha për të mbijetuar pa buxhet.^{cliv} Trajtimi i kësaj gjendje kërkon që strukturat qeveritare të sigurojnë mbështetje materiale dhe buxhetore për qendra të tilla.^{clv}

Siç raportohet nga Drejtori i QPS-së, në rajonin e Gjakovës nuk ekzistojnë qendra të kujdesit ditor për fëmijët me aftësi të kufizuara që mund të ofrojnë shërbime rehabilitimi, pavarësisht se komuna ka bërë një plan që u refuzua nga qeveria qendrore. Ai i konsideron qendrat e kujdesit ditor si shumë të rëndësishme për komunën, sepse në momentin që një fëmijë identifikohet se është me aftësi të kufizuara, ata duhet t'i referohen një OJQ-je për shërbime, të cilët shpesh janë ato që kanë identifikuar fëmijën dhe e kanë identifikuar atë për kontroll.

Siç raportohet, QPS-ja e Gjakovës nuk ka kapacitetin për të ndërmarrë aktivitete në terren në identifikimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara në komunë; QPS-ja punon vetëm me familjet dhe fëmijët që kërkojnë ndihmë nga ta. ***"Komuna nuk ka përcaktuar ndonjë buxhet për ofrimin e shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara, ata vetëm paguajnë pagat e personelit dhe për shpenzimet e tjera operacionale të QPS-së".***

Sidoqoftë, OJQ-ja PEMA raporton se në katër komuna ka hapur qendra të kujdesit ditor, duke ofruar shërbime për rreth 350 fëmijë me aftësi të kufizuara mbi

moshën 6 vjeç. Shumica e shërbimeve u fokusuan në mbështetjen psiko-sociale, terapinë e të folurit dhe gjuhës, në mbështetjen familjare dhe në shëndetin e familjes. Në fund të vitit 2016, përgjegjësia për qendrat e kujdesit ditor ishte e supozuar të bartej tek autoritetet komunale.

Të gjithë të anketuarit në këtë studim me njohuri rreth ofrimit të shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara përmendën (me thellësi të ndryshme të njohurive) Handikosin si një nga ofruesit më të vjetër të shërbimit në Kosovë. Fillet e saj datojnë që nga viti 1983, edhe pse trajektorja e tyre ka ndryshuar me kalimin e kohës. Fokusi i organizatës është në personat me lëvizshmëri të kufizuar, si në ofrimin e teknologjisë qasëse/ndihmëse ashtu edhe në mbështetje ligjore.

Megjithatë, Handikos gjithashtu merret me identifikimin dhe intervenimin e hershëm për shkak të rrjetit të gjerë të organizatave partnere dhe personelit të përfshirë. Sipas drejtorit të tyre, Handikos ka qenë aktiv në terren për 16 vite dhe, ndërkohë që kanë zhvilluar ndërhyrje dhe aktivitete për të trajtuar nevojat aktuale, këto aktivitete duhet të kishin kaluar në duar tjera tani, pasi shumë nga rolet dhe përgjegjësitë e tyre i përkasin institucioneve qeveritare dhe profesionistëve të shëndetësisë / rehabilitimit. Aktualisht, Handikos ka 58 punonjës me orar të plotë, në të gjithë vendin, dhe më shumë se 25 vullnetarë që punojnë kryesisht në baza ad-hoc, sipas-nevojës. Ata gjithashtu kanë 20 makina / furgone, disa prej të cilave janë përshtatur për personat me lëvizshmëri të kufizuar. Personeli punon si në qendër ashtu edhe në baza shëtitëse (ambulatorë). Financimi i Handikos është një përzierje e fondeve të donatorëve dhe tenderit të ofrimit të shërbimeve nga komunat. Siç është përshkruar, Handikos e gjen veten në një pozitë shumë të vështirë pasi që aplikon për financim qeveritar për të ofruar shërbimet, ndërsa avokon për një ndryshim në ofrimin e shërbimeve nga ai mbi baza të OJQ-ve në institucionalizim qeveritar.

Siç raportohet nga prindërit (59 raste në 7 lokacione) gjatë DFG-së, raportohet se shumica e fëmijëve marrin shërbimet nga Handikos, me përjashtim të fëmijëve në veri të Mitrovicës dhe në komunitetet rom dhe ashkali, ose në qendrat e tyre ose në shtëpi. Shërbimet ndryshojnë sipas vendndodhjes dhe kërkesave të fëmijës, por ato fokusohen në socializimin, mbështetjen bazë të arsimit, rehabilitimin fizik dhe mbështetjen psikologjike. Prindërit në DFG-në në Gjakovë raportuan se ***"Ne kemi kërkuar nga komuna të na mbështesë përmes HANDIKOS-it në ofrimin e personelit mjekësor më të specializuar në vetëm disa ditë të caktuara, kështu që ne mund t'i sjellim fëmijët tanë për kontrolle mjekësore, por ata nuk e bënë asgjë në lidhje me këtë kërkesë"*** (baba, Gjakovë). Fëmijët e verbër dhe ata me të pamur të dobësuar të intervistuar për këtë studim (gjatë vizitës me Shoqatën e Personave të Verbër) gjithashtu raportuan se nuk pranojnë shërbime nga Handikos, sepse nuk ka bashkëpunim reciprok ndërmjet Handikos dhe Shoqatës së të Verbërve të Kosovës. Në përgjithësi, situata e fëmijëve që janë të verbër dhe / ose me të pamur të dobësuar është përshkruar si e ndryshme nga fëmijët e tjerë, sepse ata marrin një përfitim më të lartë në të holla (250 euro / muaj) dhe përveç disa kontrolleve të përgjithshme mjekësore dhe trajtimet në Qendrën Klinike Universitare të Kosovës, nuk ka shërbime tjera të specializuara të disponueshme. Për ndërhyrje dhe kontrolle të tjera mjekësore më të specializuara, prindërit e tyre duhet t'i dërgojnë fëmijët jashtë vendit. Shumica e fëmijëve që janë të verbër dhe / ose ata me të pamur të dobësuar shkojnë në shkollën për të verbrit në Pejë për të mësuar Braille dhe orientimin / lëvizshmërinë.

Komunat e Gjakovës, Ferizajt dhe Prizrenit kanë të drejtën të kontraktojnë OJQ-të për ofrimin e shërbimeve të veçanta, ndërsa QPS-të mund të identifikojnë vetëm

llojin e shërbimit që fëmija ka nevojë të marrë, por nuk mund të ofrojë shërbimin pasi nuk kanë as kapacitete as buxhet. Profesionistët në QPS janë të vetëdijshëm për sfidat me të cilat ballafaqohen OJQ-të dhe besojnë se pa OJQ-të që ofrojnë shërbime rehabilitimi **"tani jemi lënë në baltë të thellë"** (PS Ferizaj). Siç është raportuar si nga profesionistët ashtu dhe një prind në Ferizaj, mungesa e koordinimit dhe pronësisë nga zyrtarët e qeverive kombëtare dhe lokale ka pasur një ndikim të madh për jetën e fëmijëve. Për shembull, siç është raportuar nga një prind, është një vajzë 8-vjeçare e shurdhër që ka pasur një implant koklear në moshën 3 vjeçare, por pa asnjë shërbim apo përditësim të softuerit apo harduerit. Aktualisht është në moshën 8 vjeçare dhe ka probleme me aparatit e saj të dëgjimit, nëna njoftoi se ato kanë vizituar disa herë mjekët si në klinikat publike ashtu dhe private, por nuk kanë qenë në gjendje të gjejnë këdo që mund të ofrojë një shërbim të tillë të specializuar dhe që familja nuk mund të paguajë për riprogramimin e aparatit të dëgjimit. Siç raportohet nga ekipi hulumtues i përfshirë në DFG "vajza nuk dëgjon dhe nuk mund të flasë, si dhe duket mjaft e irrituar dhe agresive kur dikush i afrohet asaj. Ajo nuk mund të përqendrohej në asnjë diskutim dhe luante me lodra gjatë gjithë kohës, duke bërë zhurmë të mëdhe. As ajo e as nëna e saj nuk përdorin ndonjë gjuhë të shenjave".

QPS-ja bashkëpunon me Save the Children dhe institucionet arsimore, ndërsa Handikos ofron disa shërbime të rehabilitimit fizik (125 fëmijë në Gjakovë, 30 fëmijë me aftësi të kufizuara të rënda në Ferizaj, 30 fëmijë në Prizren), si në shtëpi ashtu edhe në objektet e tyre, edhe pse OJQ-ja është e mbingarkuar me kërkesa, duke operuar me një buxhet të vogël dhe ballafaqohen me mungesën e ekspertizës për të punuar me fëmijët me dëmtime që kalojnë përtej ekspertizës së tyre me dëmtimet fizike.

Përveç shërbimeve të rehabilitimit, shumica e OJQ-ve në terren (Gjakovë dhe Ferizaj) janë kryesisht përgjegjëse për të gjitha kontaktet dhe identifikimin e fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe fëmijëve në rrezik të zhvillimit të vonshëm... ndërkohë Save the children ofron mbështetje psikologjike dhe ndërgjegjësim publik. Caritas identifikon fëmijët me aftësi të kufizuara (7 fëmijë me aftësi të kufizuara të moshave 7 deri në 22 vjeç në Gjakovë) brenda komuniteteve rom ashkali dhe egjiptian në rajonin e Gjakovës dhe ndërmjetëson me Handikosin për ofrimin e shërbimeve. Në Prizren, Caritas ka zhvilluar një projekt për 9 vjet, që siguron identifikimin e hershëm dhe mbështetjen për gatishmëri për shkollë për fëmijët prej moshës 0 deri në 6 vjeç (aktualisht 50 fëmijë). Në Ferizaj, përpjekjet në lidhje me identifikimin e hershëm kanë qenë një përpjekje e përbashkët e QPS / Handikos.

Pothuajse gjithkush dhe çdo organizatë bëjnë gjëra të shumëfishta: mbështetje në edukim dhe identifikim të hershëm, identifikimi i hershëm dhe ndërgjegjësimi i publikut, shërbimet shëndetësore dhe identifikimi i hershëm, etj.

Asociacioni i Kosovës për të verbërit dhe personat me të pamur të pjesshëm ka avokuar për të drejtat e personave me të shikim të dobësuar) në Kosovë që nga viti 1947. Sot organizata është e angazhuar si në avokimin e të drejtave të personave me të meta në shikim dhe ofrim të shërbimeve, si ofrues i licencuar i shërbimeve të Braille, orientimi dhe lëvizshmërisë, dhe Teknologjisë Informative për të Verbërit. Shoqata fokusohet në integrimin social dhe punësimin dhe ishte përgjegjëse kryesore për përparimet legjislative në vitet e fundit. Për sa i përket aftësisë së tyre për grumbullimin e të dhënave, Shoqata raporton se u shërbimen/trajton rreth 500 fëmijëve me shikim të dobësuar, nga të cilët 127

përfitojnë në të holla (95% deri në 100% të verbër).Shoqata, sikurse Handikos më lart, funksionon me një përzierje të pagesave të anëtarësisë të shoqatës, fondeve të donatorëve dhe tenderit të qeverisë për shërbimet që ofrohen për personat me shikim të dobësuar.

Theksi mbi fëmijët rom dhe ashkali me aftësi të kufizuara

Në grupin ashkali, shërbimet e vetme që u ofrohen fëmijëve janë nga OJQ-ja Ideas for Partnership, që ofron disa ilaçe dhe disa terapi fizike. Ata nuk janë në dijeni për shërbimet që Handikos mund të ofrojë, përveç dy prindërve që raportuan se nga HENDIKOS kanë pranuar ndihmë në formë të karrocave speciale me rrota, si dhe terapisë fizike për një kohë të shkurtër. Me përjashtim të mbështetjes së qendrave të mësimi në komunitet që u ofrohen fëmijëve të komunitetit rom, asnjë nga fëmijët me aftësi të kufizuara nuk merr ndonjë shërbim, apo di se si të ketë qasje në shërbimet e një OJQ-je.

Asgjë Për Ne, Pa Ne

Paragrafi më poshtë përfshin të drejtën për pjesëmarrje në jetën politike dhe publike - Neni 29 - dhe të drejtën për pjesëmarrje në jetën kulturore, rekreative, argëtuese dhe sportive - Neni 30.

Shtetet Palë do tu garantojnë personave me aftësi të kufizuar të drejtat politike dhe mundësinë për t'i gëzuar ato njësoj si pjesa tjetër e popullësisë dhe do të marrin përsipër:(a) Tu garantojnë personave me aftësi të kufizuar pjesëmarrjen e plotë dhe efektive në jetën politike dhe publike njësoj si gjithë të tjerët, drejtpërsëdrejti apo nëpërmjet përfaqësuesve të zgjedhur, duke përfshirë edhe të drejtën dhe mundësinë e personave me aftësitë kufizuar për të votuar dhe për tu zgjedhur (...) (b) garantimin e një ambienti, në të cilin personat me aftësi të kufizuar mund të marrin pjesë në mënyrë efektive dhe të plotë në dirigjimin e çështjeve publike, pa diskriminim dhe njësoj si të tjerët dhe të inkurajojë pjesëmarrjen e tyre në çështjet publike, duke përfshirë: (i) Pjesëmarrjen në organizatat joqeveritare dhe shoqatat që kanë të bëjnë me jetën publike dhe politike në vend dhe në aktivitetet dhe administrimin e partive politike; (ii) Krijimin apo pjesëmarrjen në organizata të personave me aftësi të kufizuar për të përfaqësuar personat me aftësi të kufizuar në nivele ndërkombëtare, kombëtare, rajonale dhe lokale. -KDPK Neni 29

Shtetet Palë njohin të drejtën e personave me aftësi të kufizuar për të marrë pjesë njësoj si gjithë të tjerët në jetën kulturore të vendit dhe do të marrin të gjitha masat e duhura për të garantuar që personat me aftësi të kufizuar:

(a) Gëzojnë qasje në materialet kulturore në të gjitha formatet e qasshme;(b) Gëzojnë qasje në programet televizive, filmat, teatrot, dhe aktivitete të tjera kulturore, në formate të qasshme; (c) Gëzojnë qasje në institucionet apo shërbimet kulturore, si p.sh: teatrot, muzeumet, kinematë, bibliotekat dhe shërbimet për turistët dhe për sa është e mundur gëzojnë qasje në monumentet dhe qendrat me rëndësi për kulturën kombëtare (...) tu japin mundësin personave me aftësi të kufizuara për të zhvilluar dhe shfrytëzuar potencialin e tyre krijues, artistik dhe intelektual, jo vetëm për të mirën e tyre, por edhe për pasurimin e shoqërisë.

(...) ndërmarrja e të gjithë hapave të duhur, në përputhje me të drejtën ndërkombëtare, për të siguruar që ligjet që mbrojnë të drejtat e pronësisë

intelektuale nuk përbëjnë një pengesë të paarsyeshme ose diskriminuese për personat me aftësi të kufizuara, që të kenë qasje në materialet kulturore. Personat me aftësi të kufizuara kanë të drejtë, në baza të barabarta me të tjerët, në njohjen dhe mbështetjen e identitetit të tyre kulturor dhe gjuhësor, duke përfshirë gjuhët e shenjave dhe kulturën e komunitetit të të shurdhërve. Me synimin për t'u mundësuar personave me aftësi të kufizuara të marrin pjesë në baza të barabarta me të tjerët në aktivitete rekreative, të kohës së lirë dhe sportive, shtetet palë marrin masat e duhura: (a) Për të inkurajuar dhe nxitur pjesëmarrjen e personave me aftësi të kufizuar në aktivitetet sportive gjithëpërfshirëse në të gjitha nivelet; (b) Për të siguruar që personat me aftësi të kufizuar të kenë mundësinë të organizojnë, zhvillojnë dhe marrin pjesë në aktivitete sportive specifike dhe argëtuese për aftësinë e kufizuar dhe për këtë qëllim, të inkurajojnë ofrimin e instruksioneve, trainimit dhe burimeve të duhura, njësoj si gjithë të tjerët; (c) Për të siguruar qasjen e personave me aftësi të kufizuar në terrenet sportive, argëtuese dhe turistike; (d) Për të siguruar qasjen e barabartë të fëmijëve me për të marrë pjesë në lojra, argëtime, aktivitete sportive dhe të kohës së lirë, duke përfshirë edhe aktivitetet që zhvillohen në sistemin shkollor; (e) Për të siguruar qasjen e personave me aftësi të kufizuar në shërbimet argëtuese, turistike, sportive dhe të kohës së lirë. - KDPAK Neni 30

Në vitin 2013, një raport i UNICEF mbi jetën e fëmijëve me aftësi të kufizuara, tregoi se "OPAK-të tentojnë të përqëndrohen pothuajse ekskluzivisht në nevojat e anëtarëve të tyre, shpesh deri në pikën e kritikimit të shoqatave të tyre partnere. Pas 20 vjetësh mbështetje ndërkombëtare do të ishte me vend të shpresonim se komuniteti i OPAK do të ishte zhvilluar më tutje. Në praktikë, duket sikur ata nuk bashkëpunojnë dhe vetëm disa janë të gatshëm të bashkëpunojnë me qeverinë. Por komuniteti i OPAK aktualisht po ballafaqohet me një realitet të ri, fokusi i financuesve po zhvendoset në toka të reja, paratë po hargjohen, OPAK-të e reja po garojnë për burimet e pakëta që janë në dispozicion. Ekziston një nevojë e vërtetë për një aktivitet vizionimi dhe ripozicionimi me komunitetin e OPAK. OPAK duhet të ndryshojnë mentalitetin e tyre. Nuk duhet të jetë befasues fakti që problemet e mungesës së transparencës, nevojës për demokratizim dhe decentralizim, probleme këto të mirënjohura në komunitetin jo me aftësi të kufizuara në Kosovë, do të prekin poashtu edhe komunitetin OPAK^{clvi}. Megjithatë, komuniteti i personave me aftësi të kufizuar në Kosovë është duke u organizuar dhe përkushtohet për të punuar në partneritet. Në dhjetor të vitit 2016, nëntë OPAK nënshkruan *Deklaratën mbi Forcimin e Forumit*^{clvii} " që unifikon lëvizjen e aftësisë së kufizuar në Kosovë". Qëllimi i Deklaratës është të riafirmojë angazhimin e tyre në përmirësimin e "koordinimit të punës së tyre në një mënyrë që do t'u mundësojë atyre të bëhen më reprezentativë dhe më efektiv në promovimin e të drejtave shoqërore dhe njerëzore të personave me aftësi të kufizuar dhe mundësive të barabarta"

Sipas Raportit të PERSON për Kosovën mbi Kapacitetet Ligjore^{clviii}, " edhe pse organizatat e shoqërisë civile (OSHC) të themeluara nga personat me aftësi të kufizuara dhe anëtarët e familjeve të tyre ekzistojnë në Kosovë, qasja e tyre ndaj çështjeve të të drejtave të personave me aftësi të kufizuara mbetet e fragmentuar dhe ndikohet shumë nga interesat e ngushtë të disa komuniteteve me aftësi të kufizuara, të cilat këto organizata përfaqësojnë. Përveq kësaj, për shkak të mungesës së shërbimeve për personat me aftësi të kufizuara, shumica e OSHC-ve ekzistuese janë mbingarkuar me nevojën për të ofruar shërbime për komunitetin, duke i lënë kështu shumë pak mundësi për të vepruar si avokatë për të drejtat e

tyre. Mungesa e një zëri të unifikuar që vjen nga komuniteti i personave me aftësi të kufizuara dhe familjeve të tyre e bën këtë komunitet të cenueshëm kur është fjala për avancimin e interesave të tyre në politikat, ligjet dhe shërbimet, për të cilat përfituesit përfundimtarë janë personat me aftësi të kufizuara”.

Siç është përmendur në dy DFG-të të ndara, palët e interesuara nga sektorë të ndryshëm zakonisht nuk kanë mundësi për të diskutuar gjërat me interes të përbashkët. DFG-të e zhvilluara për këtë studim, shpesh janë përdorur nga pjesëmarrësit për të shkëmbyer ide dhe për të mësuar rreth punës së njëri-tjetrit. Përfaqësuesit e komunave në DFG-të u befasuan shpesh nga angazhimi i OPAK dhe OJQ-ve në kuadër të jetës së fëmijëve me aftësi të kufizuara, ndërsa OPAK dhe OJQ-të panë DFG-të si mundësi për të bërë që zërat e tyre të ndëgjohen nga zyrtarët qeveritarë.

Në Kosovë, pjesëmarrja në jetën shoqërore për fëmijët me aftësi të kufizuara është jashtëzakonisht e kufizuar. Ndërsa infrastruktura padyshim kufizon lëvizjet e tyre në shtëpi, në shkollë, në komunitetet e tyre dhe në qasjen në institucione publike, qëndrimet e shoqërisë duket të jenë një barrierë shumë më e madhe. Siç shihet më lart, qëndrimet diskriminuese dhe ngacmimi janë mbizotërues në mjediset shkollore. Nëse marrim parasysh se pjesa më e madhe e jetës së fëmijës kalohet në shkollë, nuk është çudi që fëmijët me aftësi të kufizuara dhe prindërit e tyre e raportojnë jetën shkollore si shumë të vështirë.

Kur u pyetën për shtrirjen e jetës së tyre sociale dhe kulturore, fëmijët me aftësi të kufizuara që morën pjesë në DFG kishin përgjigje të ndryshme. Dy (2) djem përmendën se nuk marrin pjesë në asnjë ngjarje jashtë familjes së tyre: "Unë nuk dal qëndroj (në shtëpi) ... nuk bashkohem me familjen time kur dalin" (tha djaloshi 15 vjeçar); "Unë nuk dal të ecë Qëndroj në shtëpi me vëllain tim" (tha djaloshi 7 vjeçar). Të tjerët u përgjigjën pozitivisht, duke treguar se dalin me familjen dhe shokët, si dhe marrin pjesë në aktivitetet e komunitetit: "Shkoj në pallatin e kulturës për të parë shfaqje ... dhe shkoj në ahengjet familjare" (tha vajza 11 vjeçare). Siç është vërejtur nga personeli i Handikos dhe nga disa prindër, fëmijët me aftësi të kufizuara të rënda dhe më të dukshme (intelektuale / fizike / shqisore) nuk duket të jenë të përfshirë në aktivitetet e komunitetit apo në ndonjë jetë kulturore përveç jetës familjare, kushërinjve të afërt ose vëllezërve apo motrave, ose vetëm me disa shokë nga lagja e tyre. Ata nuk ndjehen të sigurt për t'u ndarë nga nënat e tyre ose për të shkuar larg shtëpive të tyre dhe larg zonës së shkollës. Disa prej tyre nuk janë fare komunikues, janë të ndrojtur dhe nuk mund ta shprehin veten pa mbështetjen e nënës së tyre.

Siç raportohet nga 59 prindër të cilët kanë marrë pjesë në DFG-të dhe konfirmohet prej shumë fëmijëve, më shumë se gjysma e fëmijëve janë të paktën pjesërisht të varur nga një prind / kujdestar për të kryer disa aktivitete themelore të jetës (të ushqyerit, higjienën, të veshurit, vajtja në shkollë, etj.). Njëmbëdhjetë (11) fëmijë nga 43 prej tyre, janë krejtësisht të varur, ndërsa vetëm 2 prej tyre thuhet se janë në gjendje të jetojnë në mënyrë të pavarur. Nga 43 të anketuar, 31 ishin nëna, të cilat të gjitha raportuan se ishin kujdestarët kryesor të fëmijës.

Të gjithë 59 prindërit raportuan se fëmijët e tyre kalojnë pjesën më të madhe të kohës me familjet e tyre më të ngushta (në zonat urbane) si nëna / babai dhe motrat e vëllezërit, ndonëse familjet në zonat rurale raportuan se fëmijët e tyre gjithashtu kalojnë kohë me anëtarët e familjes e rrethit më të gjerë (hallat / axhallarët, kushërinjtë, gjyshet, etj.). Fëmijët në zonat rurale raportuan gjithashtu se kanë një rreth më të gjerë të pjesëmarrjes në jetën shoqërore sesa fëmijët në

zonat urbane, pasi fqinjët dhe anëtarët e familjes duket se janë më mirëkuptues lidhur me aftësitë e kufizuara të tyre. Fëmijët kur nuk janë në shkollë, ata kalojnë kohën në shtëpi, duke shikuar televizor, duke lexuar, duke dëgjuar muzikë dhe duke luajtur me vëllezërit e motrat. Nga të gjithë prindërit (59), 6 nga ta në 5 vendndodhje kanë raportuar se fëmijët e tyre nuk kanë asnjë shok, por vetëm 3 nga prindërit raportuan se fëmija i tyre është i mbyllur në shtëpi dhe rrallë herë del jashta shtëpis.

Nga 62 fëmijët me aftësi të kufizuara që morën pjesë në DFG-të, nëntë (9) nga ta raportuan se nuk kishin asnjë shok, ndërkohë që shumica e fëmijëve raportuan se shokët e tyre janë anëtarë të familjes së tyre të afërt, si vëllezërit e motrat apo kushërinjtë. Fëmijët me aftësi të rënda të kufizuara që vijnë në shkollë, kanë vetëm shokë nga shkolla, dhe pothuajse të gjithë fëmijët kanë raportuar se luajnë vetëm në shtëpi. Një vajzë 15 vjeçare, e cila duhej të braktiste shkollën, tha: **"Mërzitem, emocionohem kur e shoh shkollën Mërzitem në shtëpi ... Jam mësuar me aktivitete (në shkollë). Unë nuk kam shoqëri, kaloj kohë vetëm me familjen time në shtëpi ... largimi nga shkolla më ka bërë të ndihem e mërzitur... Jam ndarë nga shoqet e mia "**. Dy fëmijë, të moshës 8 vjeçare dhe 14 vjeçare, të verbër, raportojnë se nuk kanë asnjë shok të ngushtë dhe se nuk ndihen plotësisht të pranuar nga shokët tjerë në shkollë, ndërsa një vajzë tjetër në Prizren, e cila është e shurdhër, ka raportuar se ka shumë shokë, por shumica e tyre i përkasin komunitetit të shurdhër. Një vajzë tjetër, gjithashtu e shurdhër dhe që vijon mësimet në të njëjtën shkollë speciale, raportoi se ajo ka shumë shokë në mesin e njerëzve të shurdhër, por që nuk ka shokë që nuk janë të shurdhër. Ajo konsideron se rrjeti shoqëror është burim shumë i rëndësishëm për mbajtjen e njerëzve që janë të shurdhër të lidhur me njerëzit e tjerë dhe që është kurreshtare të njohë njerëz të tjerë që nuk janë të shurdhër.

Ndryshe nga ajo që është e vërtetë për personat që janë të verbër dhe personat që janë para / tetraplegjikë, nuk ka ndonjë ligj që rregullon identifikimin e personave që janë të shurdhër ose që kanë vështirësi në dëgjim dhe që nuk ka legjislacion tjetër që rregullon ofrimin e shërbimeve, përveç gjuhës së shenjave. Kosova që nga viti 2013, ka pasur një program kombëtar për ofrimin e shërbimeve për gjuhën e shenjave për personat e shurdhër në Republikën e Kosovës (2013-2016)^{clix}, me qëllim të "krijimit të një shoqërie gjithëpërfshirëse e cila do të rrisë pjesëmarrjen e komunitetit të shurdhër në të gjitha fushat e jetës në Republikën e Kosovës"^{clx}. Programi kombëtar i përshkruan si ofrimin e shërbimeve në gjuhën e shenjave (interpretimin) ashtu dhe arsimin në gjuhën e shenjave (shih seksionin e arsimit më sipër), dhe përfshin dispozita për përgatitjet institucionale lidhur me ofrimin e shërbimeve në gjuhën e shenjave, qasjen në arsim për personat e shurdhër, programe dhe fushata ndërgjegjësimi.

Gjatë gjithë DFG-ve me prindërit / kujdestarët, ka pasur raportime të shumta të rasteve të stigmës, diskriminimit dhe ngacmimit nga të dy palët, fëmijët dhe të rriturit, disa prej të cilëve, nga vetë mësuesit e fëmijëve dhe mjekët kujdestarë. Në Gjakovë një nënë raportoi se **"Ishte vështirë në shkollë ... djali im ngacmohej në shkollë dhe qante. Mësuesi i tij e veçonte nga nxënësit e tjerë në klasë, dhe nuk e lejonte që të ulej me të tjerët Ai madje është rrahur nga mësuesi për shkak të mos disiplinës në klasë "**(nëna nga Gjakova). Në Ferizaj, dy (2) prindër raportuan se fëmija i tyre është tallur dhe përqeshur në shkollë dhe që **"nuk dëshiron të shkojë më"**, ndërsa një tjetër prind ka raportuar se **"në shkollë fëmijët e tjerë e shtyjnë atë, nuk duan të ulen me të dhe e quajnë budalla"**, gjë që e bëri fëmijën shumë të palumtur dhe të mërzitur. Një nënë tha: **"shkolla në qytet e ka refuzuar djalin tim, nuk donin ta pranonin ishte katastrofë**

... ata thanë se nuk donin një fëmijë të sëmure ... prindërit dhe mësuesit u rebeluan... nuk e lejonin të regjistrohej në shkollë”.

Në Mitrovicën Veriore, prindërit treguan disa raste kur fëmijët e tyre ishin pre e përqeshjeve, ngacmimeve, talljeve dhe madje kafshimeve nga fëmijët e tjerë, qoftë në shkollë ose jashtë shkollës, në parqe apo në vende të tjera publike. Kjo zakonisht ndodh prapa shpinës së prindërve: **“Shikoje atë, ajo vajzë ecën si plakë”** (nëna e një vajze me dëmtime fizike). **“Fëmijët e tjerë përpiqen ta rrahin djalin tim, qoftë në shkollë, jashtë apo në park, për shkak të “sjelljes së tij të çuditshme”.** Askush nuk ndjen keqardhje për djalin tim. A duhet t’ia shkruaj në ballë se ai është një “fëmijë me aftësi të kufizuara?” (Nënë, Mitrovicë Veriore). **“Kunati im më sugjeroi disa herë që unë të heq qafe djalin tim duke e dërguar atë në jetimore. Çfarë mund të them më shumë** (Nënë, Mitrovicë Veriore).

Në Mitrovicën Veriore, prindërit e fëmijëve me aftësi të kufizuara folën lirshëm për nevojat e tyre për mbështetje dhe këshillim psikologjik. Nënata, të cilat shpesh janë ato që shpenzojnë më shumë kohë me fëmijët e tyre, ndjejnë mbingarkesë. Siç është dokumentuar në shumë shkrime^{clxi}, prindërit shpesh hezitojnë të dalin në publik me fëmijët e tyre, pjesërisht për shkak të infrastrukturës së keqe dhe pjesërisht sepse u vie turp të shihen në rrugë me fëmijën e tyre dhe kanë grupe sociale shumë të kufizuara. Megjithatë, nënat janë anëtarët e familjes që perkushtohen dhe angazhohen më së shumti për adresimin e nevojave të tyre, duke përfshirë këtu shëndetin, arsimin, shoqërimin dhe pjesëmarrjen në evente kulturore kur një gjë e tillë është e mundur. Siç dokumentohet gjerësisht, të qenit prind i një fëmije me aftësi të kufizuara shpesh shkakton stres të shtuar në një martesë, që rrjedhimisht shkakton grindje mes prindërve. Dy kujdestare në DFG konfirmuan se ato ishin të divorcuara, pjesërisht për shkak të tensionit në marrëdhëniet e tyre martesore dhe si rrjedhojë tani janë nëna vetëushqyese që kujdesen në rrethana shumë të vështira për fëmijët e tyre me aftësi të kufizuara.

Shumë prej fëmijëve me aftësi të kufizuara që morën pjesë në DFG raportuan raste të talljes dhe ngacmimit. Ndërsa, një vajzë tha se fëmijët e tjerë e ngacmojnë atë në shkollë - **“Vajzat në klasë më ngacmojnë mua Ato më pengojnë gjatë mësimit... ”**, fëmijë të tjerë me aftësi të kufizuara thanë se askush nuk i ngacmon ata në shkollë dhe nxënësit në klasë u ndihmojnë atyre. Në Ferizaj, disa fëmijë me aftësi të kufizuara të dukshme janë bërë objekt i talljeve dhe ngacmimeve nga shokët e tjerë të klasës dhe një fëmijë ka thënë se dëshiron ta lërë shkollën për shkak të sjelljes së fëmijëve të tjerë dhe shokëve të klasës. Në Prishtinë, situata është e përzier. Dy fëmijë kanë treguar se ata mendojnë se janë pranuar shumë mirë dhe gjithashtu marrin ndihmë në shkollë nga fëmijët e tjerë: **“Shokët dhe shoqet e mia janë shumë të vëmendshme, të sjellshme ndaj meje dhe ata kujdesen për mua”** (djale, 12 vjeçar); dhe, **“Shokët e klasës sillen mirë me mua më ndihmojnë.... më ndihmojnë të mbaj çantën dhe gjithashtu më ndihmojnë lidhur me mësime”** (djale, 10 vjeçar). Megjithatë, kishte edhe raporte negative: një vajzë tregoi se ajo ngacmohet në mënyrë verbale dhe jo-verbale nga shokët/shoqet e saj të klasës: **“ata mi morën fletoret e mia dhe mi hodhën në tokë”**, ndërsa një vajzë tjetër tha **“Epo, pas një kohe mësohesh me talljet.... sapo të mësohesh me talljet, i përballon shumë lehtë, ata që nuk mësohen e kanë shumë të vështirë t’i përballojnë”**.

Në Prizren, dy fëmijë treguan se ngacmohen në shkollë dhe njëra vajzë ulet vetëm në bankën e saj. Stafi i Handikos raportoi se **“Ka raste të dhunës fizike... gjithashtu edhe të dhunës psikologjike... për shembull prindërit nuk i lejojnë fëmijët e tyre (të shurdhër) të dalin jashtë... ata i sjellin fëmijët e tyre në**

shkollë, por kur shohin se ne përdorim gjuhën e shenjave ata tërheqin fëmijët e tyre nga shkolla sepse nuk duan që fëmija i tyre të përdorë gjuhën e shenjave...". Një vajzë 10 vjeçare tha: *"Ka fëmijë që tallen me mua ... ata më thonë që unë eci si plakë... ata janë fëmijë të rritur".* Një kujdestare e re (motër) foli rreth ngacmimit të fëmijëve të tjerë ndaj motrës së saj: *"Ata e godasin dhe e shtyjnë atë... e tërheqin për flokë... kam qenë dëshmitare e këtyre rasteve dhe u kam thënë atyre se po t'i shoh duke e shtyrë motrën time do t'i tregoj mësuesit".* Njëra nga vajzat pjesëmarrëse në DFG raportoi se si sillen me të shokët/shoqet në shkollë: *"Kam disa probleme me shokët dhe shoqet e mia... ato më përjashtojnë nga disa gjëra ... për shembull i shoh duke folur diçka, shkoj tek ato dhe i pyes se për çfarë po flasin dhe ato nuk thonë asgjë..."*.

Kosova është anëtare e Olimpiadës Speciale dhe që nga viti 2007 është themeluar Olimpiada Speciale e Kosovës. Kjo organizatë ka rreth 200 atletë nga sporte dhe komuna të ndryshme të Kosovës, mes të cilëve ka fëmijë nga mosha 5 vjeçare. Në 3 vitet e fundit OS Kosova ka filluar të organizojë aktivitete gjithëpërfshirëse ku fëmijët me aftësi të kufizuara dhe fëmijët pa aftësi të kufizuara luajnë së bashku, 1 ditë në javë, prej 1 deri 2 orë për seancë. Sipas drejtorit të programit, aktivitetet gjithëpërfshirëse janë jashtëzakonisht të rëndësishme sepse ato ndihmojnë në rritjen e besimit të fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe ndryshojnë perceptimet negative të fëmijëve pa aftësi të kufizuara në lidhje me moshatarët e tyre me aftësi të kufizuara.

Theksi mbi fëmijët me aftësi të kufizuara të komunitetit rom dhe ashkali

Në komunitetet rom dhe ashkali është raportuar se fëmijët e kalojnë pjesën më të madhe të kohës në shtëpi, me vëllezërit, motrat apo prindërit e tyre dhe ndonjëherë lihen të vetëm. Ata nuk raportuan ndonjë aktivitet sportiv apo argëtues. Fëmijët e komunitetit rom treguan se ata shikojnë televizion dhe janë të lumtur që shkojnë në qendrën e të mësuarit në komunitetin e tyre ku kalojnë kohë me fëmijët e tjerë rom. Fëmijët me aftësi të kufizuara në komunitetin ashkali kryesisht janë të izoluar, madje edhe brenda familjes së tyre të gjerë. Siç raportohet, ata nuk marrin pjesë në ngjarjet familjare: *"Ata nuk janë të mirëpritur në ceremonitë dhe ngjarjet e familjes së gjërë, prandaj i mbajmë në shtëpi".* Ka edhe raste kur njerëzit tallen më fëmijët në mënyrë të hapur. Një nënë mbi reagimet e komunitetit të tyre: *"Ata e pështyjnë... e ofendojnë në mënyra të ndryshme... unë e fus atë në shtëpi... çfarë mund të bëj tjetër".* Brenda komunitetit rom, shumica e fëmijëve nuk kanë shokë apo shoqe të ngushta. Ata/ato shpesh mbahen të izoluar brenda komunitetit rom. Nganjëherë ata janë pre e talljeve dhe rrahen nga fëmijët e tjerë. *"Fëmijët e tjerë, madje edhe fëmijët rom nuk luajnë me të.... ata e rrahin atë dhe ajo bëhet agresive dhe pastaj fillon të godasë fëmijët e tjerë.... (gjyshja).*

"Ka shumë padrejtësi ndaj neve.... dhe do të ketë për shekuj me rradhë përderisa mbetemi të marginalizuar, të harruar dhe të anashkaluar. Askush nuk na do neve... Ne mezi mbijetojmë, por unë nuk heq dorë, pasi unë duhet të kujdesem për djalin tim të shurdhër dhe fëmijët e tij. Unë dhe burri im çdo ditë shkojmë nga një vend në tjetrin duke kërkuar dhe kontrolluar kontejnerët e mbeturinave prej nga marrim shumicën e rrobave apo gjërave të tjera për të jetuar, dhe unë nuk jam aspak e turpëruar për këtë" (Një gjyshe, lidhur me situatën e fëmijëve të komunitetit rom).

IV. Të gjeturat kryesore dhe rekomandimet

Duke marrë parasysh gjetjet e mësipërme, rekomandimet nga kjo Analizë e Situatës supozojnë se fëmijët me aftësi të kufizuara janë së pari fëmijë, e ardhmja e Kosovës, të denjë për dinjitet dhe respekt në të gjithë territorin.

Identifikimi dhe kuantifikimi i fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë

Gjetje: Numri i personave me aftësi të kufizuara në Kosovë është i panjohur. Edhe pse janë grumbulluar të dhëna në vitet e fundit, si në Regjistrim ashtu dhe përmes mjeteve administrative, nuk ka numër të saktë që mund të mbështesin vendimmarrjen e bazuar në të dhëna. Identifikimi i personave me aftësi të kufizuara ndjek modelin mjekësor (sipas llojit të dëmtimit), nuk fokusohet tek fëmijët dhe përdoret pothuajse gjithmonë për të ofruar një përfitim në para.

REK 1 - Është e domosdoshme që fëmijët me aftësi të kufizuara të bëhen pjesë e dukshme e agjendës së Kosovës për zhvillim. Për të siguruar identifikimin e duhur të fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë, rekomandohet që përkufizimi i aftësisë së kufizuar i përfshirë në KDPAK, të përfshihet në të gjithë legjislacionin në nivel qendror dhe lokal që lidhet drejtpërdrejt me fëmijët dhe personat me aftësi të kufizuara (veçanërisht në mirëqenien sociale, arsimin, shëndetin dhe sektorët e punësimit) dhe të zbatohet si "përkufizim pune" i përdorur nga të gjitha ministritë e linjës dhe institucionet komunale gjatë përcaktimit të përshtatshmërisë/pranueshmërisë së aftësisë së kufizuar.

Institucioni/organizata përgjegjëse: Parlamenti dhe ministritë e linjës përkatëse.

REK 2 - Avokimi me Këshillin Kombëtar të Statistikave për përfshirjen e një ankete dhe/ose regjistrimi i familjeve përfaqësuese në nivel kombëtar, që mund të mbledhë të dhëna në lidhje me përhapjen e aftësisë së kufizuar të fëmijëve, duke filluar nga mosha 0, në një bazë të qëndrueshme (çdo 5 vjet) me qëllim që: 1) të mblidhen të dhëna afatgjata lidhur me aftësinë e kufizuar të fëmijëve në Kosovë; 2) të mblidhen të dhëna mbi kufizimet funksionale në Kosovë që mund t'i ndihmojnë më mirë autoritetet lokale për të ofruar shërbime për fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre. Nëse një studim dhe/ose regjistrim i familjeve përfaqësuese në nivel kombëtar nuk është i mundur në periudhën afatshkurtër, merrni parasysh që të zhvilloni një Anketë të Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë(MICS) me një modul mbi funksionimin e fëmijës në 2019.

Institucioni/organizata përgjegjëse: Parlamenti, Këshilli Kombëtar i Statistikave, ministritë e linjës, donatorët ndërkombëtar, Agjencia Kosovare e Statistikave (ASK)

REK 3 - Të konsiderohet themelimi i një baze të dhënash qendrore për fëmijët me aftësi të kufizuara, që mund t'i identifikojë fëmijët me aftësi të kufizuara sipas numrit të regjistruar të lindjes dhe të sigurojë që të gjitha ministritë e linjës dhe institucionet komunale të kenë qasje dhe përgjegjësi ndaj të dhënave të besueshme dhe të hyrave të sakta të të dhënave për të siguruar që është në dispozicion një informacion i përditësuar për vendimmarrje.

Institucioni/organizata përgjegjëse: ASK-ja dhe ministritë e linjës

Identifikimi, vlerësimi dhe përcaktimi i përshtatshmërisë/pranueshmërisë

Gjetje: Identifikimi, vlerësimi dhe përcaktimi i përshtatshmërisë/pranueshmërisë së aftësisë së kufizuar është me natyrë mjekësore dhe i bazuar në një opinion mjekësor sa i përket një dëmtimi, më tepër se sa një vlerësim holistik. Fëmijët me aftësi të kufizuara shpesh identifikohen vetëm kur arrijnë moshën shkollore, kurse ndërhyrja tashmë është tepër vonë për të pasur një ndikim të qëndrueshëm në zhvillimin e tyre. Për më tepër, praktikat ekzistuese nuk çojnë në plane të individualizuara që i përgjigjen pengesave të çdo fëmije dhe barrierave mjedisore dhe nuk adresojnë nevojën për shërbime të integruara dhe të vazhdueshme për fëmijën dhe familjen, për të mbështetur zhvillimin e duhur dhe qëllimet gjatë gjithë jetës.

REK 4 - Për të siguruar harmonizimin, metodologjitë, kriteret dhe mjetet e nevojshme për të përcaktuar të drejtën për shërbime dhe përfitime, sipas modelit bio-psiko-social të aftësisë së kufizuar të përcaktuar në KDPAK, duhet të zhvillohen në të gjitha autoritetet qendrore dhe lokale. Kjo është qenësore për të siguruar që të drejtat e të gjithë fëmijëve me aftësi të kufizuara janë të njohura dhe të përmbushura në mënyrë të barabartë, pavarësisht nga vendi i ekipit vlerësues që fillon procesin.

Institucioni/organizata përgjegjëse: Parlamenti dhe ZQM-ja

REK 5 - Identifikimi, vlerësimi dhe përshtatshmëria e fëmijës duhet të konsiderohet si një qasje e integruar, holistike dhe multidisiplinare, e drejtuar nga një ekip i lëvizshëm i ekspertëve profesionistë, me udhëheqës të menaxhimit të rasteve nga MASHT-i (në bashkëpunim të ngushtë me MSH-në, MPMS-në, QPS-në), mirëpo sa më heret që të jetë e mundur për fëmijën. Ekipet duhet të trajnohen mbi parametrat ICF-CY dhe të marrin parasysh të tre aspektet e modelit bio-psiko-social të aftësisë së kufizuar, gjatë kryerjes së përcaktimeve të përshtatshmërisë/pranueshmërisë, duke siguruar që rivlerësimet kërkohen sipas nevojës, sipas përcaktimeve të ekipit (i përshtatshëm për qëllimin) për çdo rast.

Institucioni/organizata përgjegjëse: ZQM-ja, MASHT-i, MSH-ja, MPMS-ja dhe QPS-ja

REK 6 - Ndryshimi i kriterëve të aftësisë së kufizuar të përhershme për të siguruar mbështetjen, u ofrohet të gjithë fëmijëve që kanë nevojë për të, pavarësisht nga koeficienti i inteligjencës (IQ) ose dëmtimi. Nevojitet një qasje multidisiplinare, duke filluar sa më herët që të jetë e mundur (mosha shkollore është tepër vonë) në bashkëpunim të ngushtë me metodologjitë e identifikimit të hershëm/intervenimi i hershëm (EI / EI) (shih më poshtë). Njëkohësisht, rishikimi i dispozitave për përfitime në të holla për të siguruar që të hollat i ofrohen fëmijëve me aftësi të kufizuara, bazuar në nevojën faktike dhe nuk iu ofrohen familjeve si një mekanizëm për zbutjen e varfërisë. Të konsiderohet themelimi i një sistemi, që shfrytëzon burimet financiare ekzistuese për të ofruar shërbimet e nevojshme dhe sa më pak përfitime në të holla të përdoren për të mbuluar shërbimet e specializuara që përgjithësisht nuk ekzistojnë në të gjitha komunitetet (dmth. Sistemi i vauçerëve).

Institucioni/organizata përgjegjëse: ZQM-ja, MASHT-i, MSH-ja, MPMS-ja, MF-ja

Legjislacioni, Koordinimi dhe Monitorimi

Gjetje: Legjislacioni ekzistues, edhe pse duke u rishikuar dhe ndryshuar, nuk është koheziv dhe nuk përfshin të gjitha aspektet (bio-psiko-sociale) të jetës së fëmijëve me aftësi të kufizuara. Legjislacioni ekzistues nuk zbatohet në nivel lokal, buxhetet për zbatim nuk ekzistojnë ose janë të vogla dhe mekanizmat ekzistues për ekzekutimin e zbatimit nuk funksionojnë plotësisht.

REK 7 - Mbështetja e të drejtave të personave me aftësi të kufizuara është një çështje e vullnetit politik dhe ka nevojë për një qasje shumë të ngjashme me atë të marrë në drejtim të çështjeve gjinore dhe çështjeve të pakicave. Prandaj, është e rekomandueshme që të ndërmerret një përpjekje për t'u angazhuar me Parlamentin (të gjitha 14 Komisionet Parlamentare) për çështjet që kanë të bëjnë me të drejtat e personave me aftësi të kufizuara, siç është përshkruar në KDPAK, veçanërisht normat dhe qëndrimet shoqërore që ndikojnë në identifikimin dhe ofrimin e shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara.

Institucioni/organizata përgjegjëse: Parlamenti, BE-ja, UNICEF-i, Instituti i Ombudsperson-it, OPAK-ët dhe OSHC-të

REK 8 - Ngritja e angazhimit dhe kapacitetit mbi aftësinë e kufizuar sipas modelit social. Investimi në zhvillimin e kapacitetit (dhe vullnetit politik) të Komisionit Parlamentar për të Drejtat e Njeriut, Barazi Gjinore dhe Persona të Pagjetur, për të siguruar që të gjithë sektorët janë gjithëpërfshirës ndaj personave me aftësi të kufizuara dhe e gjithë vendimmarrja është përgjegjëse ndaj zërave të fëmijëve me aftësi të kufizuara.

Institucioni/organizata përgjegjëse: Parlamenti, BE-ja, UNICEF-i, Instituti i Ombudsperson-it, OPAK-ët dhe OSHC-të

REK 9 - Nën udhëheqjen e Komisionit Parlamentar për të Drejtat e Njeriut, Barazi Gjinore dhe Persona të Pagjetur, mbështetja e të gjitha 14 Komisioneve Parlamentare në udhëheqjen e ministrive të linjës për të zhvilluar mekanizma të qartë raportimi, detyra, role dhe përgjegjësi, për të siguruar mbulimin e të gjitha shërbimeve të nevojshme për fëmijët me aftësi të kufizuara nga shumica ministrive përkatëse të linjës, duke përfshirë ndarjen e burimeve të mjaftueshme financiare për zbatimin e legjislacionit (duke filluar me një buxhet të caktuar për ofrimin e shërbimeve për fëmijët, përfshirë fëmijët me aftësi të kufizuara). Të kërkojnë raporte të rregullta nga ministritë e linjës, Zyra për Qeverisje të Mirë, si dhe Forumi Kosovar i Aftësisë së Kufizuar dhe Këshillit Nacional për Persona me Aftësi të Kufizuara, mbi aktivitetet e tyre në lidhje me ofrimin e shërbimeve gjithëpërfshirëse dhe efektive për fëmijët, duke përfshirë buxhetet.

Institucioni/organizata përgjegjëse: Parlamenti, ZQM-ja, ministritë e linjës, FKAK-ja, BE-ja, UNICEF-i

REK 10 - Ri-shqyrtimi dhe analizimi i legjislacionit përkatës përmes lenteve të modelit shoqëror të aftësisë së kufizuar. Të rishikohen, sipas nevojës, të gjitha pjesët e kornizës legjislative për të siguruar që ligjet, ndryshimi(et) i mëvonshëm dhe udhëzimet administrative shoqëruese janë në përputhje dhe respektojnë angazhimet e qarta dhe të nënkuptuara ndërkombëtare të Kosovës.

Institucioni/organizata përgjegjëse: ministritë e linjës

REK 11 - Bashkësia ndërkombëtare duhet të insistojë në zbatimin e legjislacionit ekzistues që është në përputhje me KDPAK-në dhe hartimin/zbatimin/monitorimin e shërbimeve cilësore si kushte për bashkëpunim dhe mbështetje financiare me qeverinë qendrore dhe lokale. Të gjitha agjencitë e sistemit të OKB-së, Delegacioni i BE-së dhe donatorët ndërkombëtarë duhet të avokojnë për veprime më të koordinuara, duke qenë më strategjike në shpenzimet e tyre (burimet njerëzore dhe financiare) dhe duke investuar në edukimin e vendimmarrësve, duke filluar me trajnime mbi modelin bio-psiko-social të aftësisë së kufizuar.

Institucioni/organizata përgjegjëse: organizatat ndërkombëtare

REK 12 - Një angazhim në hartëzimin e shërbimeve ekzistuese për fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre dhe identifikimi i segmenteve të praktikave të mira dhe nevojave. Përfshirja e të gjithë projekteve aktuale dhe të planifikuara nga organizatat e OKB-së dhe organizatat tjera. Të sigurohet që përpjekjet e koordinuara janë duke ndodhur në teren dhe lidhja e pikave midis të gjitha palëve të interesuara. Avokimi me institucionet përgjegjëse për të mbështetur zhvillimin e ekipeve multidisiplinare të ekspertëve (të përhershme dhe mobile) që mund të mbështesin prindërit dhe familjet e fëmijëve me aftësi të kufizuara në të gjitha aspektet e jetës, duke përfshirë: ndihmën sociale, rehabilitimin, përfshirjen në shkolla të rregullta, qasjen në shërbime shëndetësore gjithëpërfshirëse për personat me aftësi të kufizuara dhe sigurimin e pajisjeve ndihmëse teknologjike. Praktikrat e mira ekzistuese në nivel lokal, shumë prej të cilave bazohen në "faktorin njerëzor", duhet të identifikohen, dokumentohen dhe analizohen siç duhet për replikim dhe përdorim të qëndrueshëm.

Institucioni/organizata përgjegjëse: ZQM-ja, FKAK-ja dhe ministritë e linjës

Të drejtat dhe obligimet ndër-sektoriale

Gjetje: Zbatimi i legjislacionit dhe ofrimi i shërbimeve është penguar nga mungesa e të kuptuarit të aftësisë së kufizuar nga këndvështrimi social nga profesionistët. Pavarësisht nga ligji ekzistues kundër diskriminimit, fëmijët me aftësi të kufizuara janë të diskriminuar çdo ditë, në veçanti, fëmijët që vuajnë nga faktorët e disavantazheve të shumëfishtë. Aftësia e kufizuar ende kuptohet si një gjendje mjekësore dhe jo si një çështje e të drejtave të njeriut dhe profesionistët nuk janë të trajnuar për të përfshirë aftësinë e kufizuar në praktikrat e tyre të përditshme. Përveç kësaj, roli profesional i punëtorëve social nuk është i përcaktuar qartë, as plotësisht i mbështetur.

REK 13 - Të themelohet një sistemi monitorimi brenda çdo ministrie të linjës dhe përgjatë ministrive për të ndjekur zhvillimin dhe zbatimin e politikave strikte anti-diskriminuese që sigurojnë të drejtat e të gjithë fëmijëve në të gjitha fushat e jetës, në veçanti fëmijët nga grupet më të pafavorizuara dhe fëmijët me rrezik diskriminimi për shkak të disavantazheve të shumta (p.sh. vajzat me aftësi të kufizuara, fëmijët me vonesa ose aftësi të kufizuara nga zonat e largëta rurale, fëmijët me vonesa ose aftësi të kufizuara nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian).

Institucioni/organizata përgjegjëse: ZQM-ja dhe ministritë e linjës

REK 14 - Përkundër decentralizimit, duhet të ekzistojnë mekanizma të tillë si krijimi i një granti specifik për shërbimet sociale, për të zbatuar legjislacionin në nivel komunal dhe për të siguruar burime shtesë financiare për ato komuna që

paraqesin nivele më të larta të ofrimit të shërbimeve efikase dhe efektive për fëmijët me aftësi të kufizuara, të matur me numrin e fëmijëve nga popullatat e cenueshme (fëmijët me aftësi të kufizuara përfshirë fëmijët nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian) të përfshirë plotësisht dhe me pjesëmarrje me fëmijët e shumicës.

Institucioni/organizata përgjegjëse: parlamenti, ministritë e linjës, komunat dhe Asociacioni i komunave

REK 15 - Të ofrohen trajnime bazë për integrimin e personave me aftësi të kufizuara në të gjitha ekipet/zyrtarët e të Drejtave të Njeriut në nivel komunal. Të theksohet nevoja dhe përparësitë e një qasjeje shumë sektoriale në aktivitetet që lidhen me aftësinë e kufizuar dhe përfshirjen sociale^{clxii}, të drejtuar nga ekipe/zyrtarë të të Drejtave të Njeriut dhe të sigurohet se janë themeluar modelet më të mira për të punuar drejtpërdrejt me familjet dhe fëmijët me aftësi të kufizuara.

Institucioni/organizata përgjegjëse: Ministria e Administrimit të Pushtetit Lokal, komunat dhe Asociacionet e komunave të Kosovës

REK 16 - Të rriten kapacitetet e profesionistëve përgjegjës brenda secilës ministri të linjës lidhur me qasshmërinë dhe Dizajnin Universal. Të sigurohet që disa profesionistë brenda secilës ministri përkatëse të linjës të kenë një të kuptuar të gjerë të akomodimit të arsyeshëm kundrejt akomodimit të individualizuar dhe që burimet financiare dhe njerëzore të jenë në dispozicion për të zbatuar dhe monitoruar Dizajnin Universal me kosto efektive, Teknologjinë Ndihmëse (AT) dhe Teknologjinë e Informacionit dhe Komunikimit (TIK) që janë të kushtueshme për t'u shtuar pas faktit të kryer (*after-the-fact*).

Institucioni/organizata përgjegjëse: Ministria e Infrastrukturës, Ministria e Financave, ZQM-ja, organizatat ndërkombëtare, OPAK-u dhe OShC-të vendore dhe ndërkombëtare.

REK 17 - Angazhimi në hulumtime mbi Njohuritë, Qëndrimet dhe Praktikët (KAP) të fokusuar në profesionistë dhe ofrues të shërbimeve (në vend se me popullatën e përgjithshme, vetë fëmijët me aftësi të kufizuara ose familjet e tyre - ky informacion ekziston tashmë). Përqëndrimi i vëmendjes në këtë nën-grup të popullsisë, mund t'i ofrojë palëve të interesuara një bazë/pikënisje të rëndësishme në lidhje me profesionistët, vizaviqë kategorive të ndryshme të fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe familjeve të tyre. Ky informacion, i mbledhur bazuar në një metodologji rigoroze të hulumtimit dhe dokumentuar siç duhet, mund të çojë në avokim të fokusuar dhe në ngritjen enkas të përshtatur të kapaciteteve të profesionistëve bazuar në nevoja.

Institucioni/organizata përgjegjëse: ZQM-ja, ASK-ja, organizatat vendore dhe ndërkombëtare

REK 18 - Përmirësimi i koordinimit ndërsektorial duke përcaktuar qartë mandatin e koordinimit të QPS-ve komunale dhe forcimi i kapaciteteve të tyre përmes sigurimit të burimeve të mjaftueshme njerëzore dhe financiare. Themelimi i mekanizmave për raportimin e veprimeve të koordinuara që çojnë në identifikimin, vlerësimin dhe përshtatshmërinë/pranueshmërinë e shërbimit të fëmijëve në situata të cenueshme (si afatshkurtër ashtu dhe afatgjatë), veçanërisht fëmijët me rrezik për

vonesë ose aftësi të kufizuar, varfëri, dhunë ose shfrytëzim, ose braktisje nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MPMS-ja, MSH-ja dhe MASHT-i, ZQM-ja

REK 19 - Të zgjerohet roli, kapacitetet dhe përgjegjësitë e punonjësve socialë për menaxhimin e rasteve, për të siguruar që ata të arrijnë tek të gjithë fëmijët, duke përfshirë fëmijët me aftësi të kufizuara, kudo në vend, duke përfshirë fëmijët nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian. Punonjësit socialë duhet të pajisen me resurse, që të angazhohen në aktivitete në terren, që çojnë në ofrimin e shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara brenda familjeve të tyre, duke përfshirë aftësinë për të koordinuar ofrimin e forumeve dhe hapësirave adekuate për të gjithë fëmijët që ata të shprehin veten e tyre.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MPMS dhe MSH, Ministria e Administrimit të Pushtetit Lokal, Komunitat, drejtoritë komunale të shëndetësisë dhe mirëqenies sociale.

REK 20 - Mbështetja e të gjitha ministrive përgjegjëse për të futur licencimin e shërbimeve dhe për të themeluar një mekanizëm të monitorimit dhe vlerësimit të shërbimeve; të sigurohet vazhdimësia e shërbimeve, duke çuar në një sistem të rangimit që mund t'u sigurojë fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe familjeve të tyre informacionin e nevojshëm për vendimmarrje të orientuar në cilësi;

Institucioni/organizata përgjegjëse: të gjitha ministrinë e linjës dhe donatorët ndërkombëtarë

E drejta për mbrojtje të fëmijëve

Gjetje: Kosova nuk ka një Ligj për Mbrojtjen e Fëmijëve dhe ligjet ekzistuese që ofrojnë mbrojtje nuk përfshijnë qartë fëmijët. Kështu, parandalimi, reagimi dhe monitorimi i abuzimit dhe neglizhencës nuk janë bërë shprehimisht të qarta ose të zbatuara. Fëmijët me aftësi të kufizuara janë në një rrezik të lartë të abuzimit dhe/ose neglizhimit dhe shumica e fëmijëve dhe familjeve nuk i njohin të drejtat e tyre sipas ligjit, si të mbrohen, apo si t'i raportojnë rastet e abuzimit apo neglizhimit. Për më tepër, mekanizmat ekzistues të mbrojtjes nuk përfshijnë në mënyrë eksplicite fëmijët me aftësi të kufizuara. Fëmijët me aftësi të kufizuara nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian janë në rrezik jashtëzakonisht të lartë të cenueshmërisë.

REK 21 - Të sigurohet që ligjet dhe politikat të pasqyrojnë frymën e KDPAK dhe që ekzistojnë mekanizma për parandalimin, monitorimin dhe përgjigjen ndaj abuzimit/neglizhimit të fëmijëve me aftësi të kufizuara në të gjitha nivelet dhe nga të gjitha palët e interesit; të përfundohet procesi i zhvillimit të Ligjit për Mbrojtjen e Fëmijëve duke u angazhuar në konsultime të gjera me të gjitha palët e interesit, veçanërisht fëmijët dhe të rinjtë, të cilët do të jenë përfituesit kryesorë të dispozitave të përfshira në ligj.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MPMS, ZQM, ZL-ZKM (Zyra Ligjore e Kryeministrit), UNICEF, KOMF, Institucioni i Avokatit të Popullit

REK 22 - Sigurimi i burimeve të mjaftueshme financiare dhe njerëzore për Institucionin e Avokatit të Popullit, përfshirë mundësitë e zhvillimit të kapaciteteve në lidhje me të drejtat (dhe shkeljet e të drejtave) të fëmijëve me

aftësi të kufizuara dhe familjeve të tyre, me fokus të veçantë tek fëmijët me aftësi të kufizuara nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian.

Institucioni/organizata përgjegjëse: Parlamenti dhe donatorët ndërkombëtarë

REK 23 - Krijimi i një sistemi me anë të të cilit fëmijët me aftësi të kufizuara mund të raportojnë, në mënyrë anonime, rastet e abuzimit/neglizhimit, për të siguruar që raportet e fëmijëve të merren seriozisht dhe ankesat të përcillen me veprime.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MPMS

REK 24 - Të vazhdoen dhe të zgjerohen aktivitetet e parandalimit të dhunës dhe të edukohen profesionistët dhe publiku i gjerë mbi të drejtën e mbrojtjes së fëmijëve me aftësi të kufizuara. Të sigurohet që të gjithë fëmijët dhe familjet e tyre, veçanërisht ato në komunitetet e cënueshme ose të pafavorizuara (p.sh. komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian) që të jenë të vetëdijshëm për të drejtën e tyre për mbrojtje dhe për mënyrat në të cilat ata mund të kërkojnë të drejtat e tyre.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MPMS, ZQM, OPAK-të - OSHC-të

E drejta për arsim gjithëpërfshirës

Gjetje: Koncepti i arsimit gjithëpërfshirës AGJ (IE) në Kosovë është kuptuar në mënyrën e tij më të kufizuar: ofrimi i qasjes në arsim për fëmijët me aftësi të kufizuara. Nuk ka të kuptuar të përbashkët të AGJ dhe asnjë marrëveshje për një rrugë përpara në zhvillimin e praktikave gjithëpërfshirëse. Zhvillimi gjatë fëmijërisë së hershme, gatishmëria për shkollë, parashkollori dhe kopshti nuk përfshihen në kuptimin e gjerë të AGJ dhe nuk merren në konsideratë kur zhvillohen planet arsimore. Trajnimi i mësuesve në shërbim është siguruar nga shumë OJQ gjatë viteve, pa një plan veprimi koheziv dhe ka rezultuar me një të kuptuar (dhe praktika) të fragmentuar/(a) të AGJ.

REK 25 - Fillimi i dialogut kombëtar për promovimin e arsimit gjithëpërfshirës që është në përputhje me Komenti i përgjithshëm i KDPAK në nenin 24: Të sigurohet që fëmijët me aftësi të kufizuara të kenë qasje në mundësi të zhvillimit gjatë fëmijërisë së hershme dhe në gatishmërinë për shkollë dhe të inicohet kalimi i fëmijëve me aftësi të kufizuara nga klasa dhe qendra burimore të bashkangjitura në shkolla të rregullta; hulumtimi i dobisë së mundshme të qendrave burimore për të mbështetur kalimin; të qartësohet roli i mësuesve të arsimit të përgjithshëm, mësuesve të arsimit special, asistentëve të mësuesve dhe të tjerëve brenda një sistemi arsimor gjithëpërfshirës në Kosovë.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MASHT

REK 26 - MASHT-i duhet të marrë përgjegjësinë për koordinimin e të gjitha aktiviteteve lidhur me përgatitjen e mësuesve (në-shërbim dhe para-shërbimit), burimet shkollore dhe mbështetjen komunale nga palët e interesit, për të siguruar një qasje kohezive dhe të koordinuar për përgatitjen e mësuesve. Një sërë udhëzimesh për donatorët, OJQ-të dhe OPAK-ët duhet të përgatiten për të siguruar që të gjitha burimet financiare dhe njerëzore të ofruara në sistemin arsimor janë brenda standardeve të përcaktuara në nenin 24 të KDPAK-së (dhe Komentin e Përgjithshëm # 4 mbi të Drejtën për Arsimin Gjithëpërfshirës);

Institucioni/organizata përgjegjëse: MASHT

REK 27 - Sigurimi i një forumi për zyrtarët e arsimit (duke përfshirë zhvillimin gjatë fëmijërisë së hershme dhe profesionistët parashkollorë) dhe prindërit / familjet e fëmijëve me aftësi të kufizuara për të dialoguar mbi atë se çka duhet të nënkuptojë një sistem arsimor gjithëpërfshirës. Kurdo që të jetë e mundur, dialogu duhet të bëhet drejtpërdrejt me prindërit dhe fëmijët me aftësi të kufizuara, në vend se me përfaqësuesit; përdorni strukturat ekzistuese si Bordet e Shkollës, Këshillin e Mësimdhënësve dhe Këshillin e Nxënësve për të krijuar mjedise shkollorë që janë gjithëpërfshirëse për të gjithë fëmijët, pavarësisht nga karakteristikat e tyre individuale.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MASHT-i dhe donatorët ndërkombëtar

REK 28 - Të kryhet një vlerësim i kapaciteteve të të gjithë profesionistëve (duke përfshirë profesionistë të zhvillimit gjatë fëmijërisë së hershme dhe parashkollorë) të cilët punojnë, madje edhe në mënyrë periferike me fëmijët me aftësi të kufizuara dhe të ofrohet një grup adekuat rekomandimesh për standardet minimale duke evokuar për krijimin e menjëhershëm të tij^{clxiii}. Kjo duhet të përfshijë vlerësimin e kapaciteteve të institucioneve për përgatitjen e mësimdhënësve (dhe mbështetjes sipas nevojës) për të siguruar përgatitjen e mësuesve para-shërbimit dhe në-shërbim për arsimin gjithëpërfshirës, në përputhje me standardet e përcaktuara nga Neni 24 i KDPAK (dhe Komenti i Përgjithshëm # 4 mbi të Drejtën për Arsim Gjithëpërfshirës);

Institucioni/organizata përgjegjëse: MASHT

REK 29 - Investimi në zhvillimin e kapaciteteve të zhvillimit gjatë fëmijërisë së hershme dhe profesionistëve parashkollorë, mësuesve dhe profesionistëve të tjerë të arsimit për të punuar dhe ndihmuar në nxitjen e një sistemi arsimor gjithëpërfshirës. Të gjithë mësimdhënësit duhet të jenë të trajnuar në mënyrë adekuate mbi zhvillimin e fëmijës dhe pedagogjinë e përqendruar te fëmijët dhe mësimet e diferencuara që mund t'i mbështesin ata për t'i mësuar të gjithë nxënësit në një klasë të rregullt. Mësimdhënësit dhe profesionistët e arsimit duhet gjithashtu të trajnohen për të identifikuar rastet kur ata kërkojnë mbështetjen e mësuesve të tjerë ose profesionistëve të specializuar dhe ata duhet të detyrohen të shfrytëzojnë mekanizma për bashkëpunim dhe kooperim ndërmjet profesionistëve.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MASHT

E drejta për Shëndet dhe Rehabilitim

Gjetje: Sistemi i kujdesit shëndetësor në Kosovë nuk përfshin integrimin e aftësisë së kufizuar në të gjithë planet e tij të veprimit. Ekzaminimet , identifikimi i hershëm dhe ndërhyrja tek fëmijët në rrezik të vonësës ose aftësisë së kufizuar nuk ekzistojnë dhe modeli mjekësor i aftësisë së kufizuar është përqafuar në vazhdimësi nga profesionistët mjekësorë. Parandalimi dhe analiza e rrezikut nuk ka përfshirë fëmijët me aftësi të kufizuara dhe programet shëndetësore në shkolla, edukimi i prindërve dhe ndërhyrjet lokale janë kryer nga OJQ-të ose me fondet ndërkombëtare të donatorëve.

REK 30 - Krijimi i një sistemi të kujdesit shëndetësor që është proaktiv në vend se reaktiv. Investimi në promovimin shëndetësor dhe edukimin shëndetësor, duke

përfshirë edukimin prindëror për zhvillimin e fëmijës dhe sigurimi që ndërmerren masat preventive dhe universale si vaksinimi dhe ekzaminimet për kufizimet funksionale për të identifikuar nevojat para se të ndodhin ato dhe inkurajimi i shtrirjes së informacionit nga mjekët e mjekësisë familjare dhe qendrat shëndetësore lokale të komunitetit. Të gjithë profesionistët e kujdesit shëndetësor duhet të kenë së paku njohuri minimale në lidhje me Klasifikimin Ndërkombëtar të Funksionimit dhe modelin bio-psiko-social të aftësisë së kufizuar, duke çuar në një të kuptuar më të mirë të rolit të tyre brenda fushëveprimit të metodologjisë multidisciplinare të identifikimit dhe vlerësimit të aftësisë së kufizuar.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MSH

REK 31 - Nxitja e një model bashkëpunues pune që përfshin Organizatën Botërore të Shëndetësisë (OBSH), MSH dhe profesionistët shëndetësor në nivel komunal përgjegjës për ofrimin e shërbimeve për fëmijët me aftësi të kufizuara, për të siguruar që përgjigjet në nivel lokal të bëhen sipas standardeve ndërkombëtare. MSH duhet të marrë përgjegjësinë për koordinimin e të gjitha aktiviteteve që lidhen me kujdesin shëndetësor, për të siguruar një qasje kohezive dhe të koordinuar për ofrimin e shërbimeve. Duhet të përgatiten një sërë udhëzimesh për donatorët, OJQ-të dhe OPAK-ët për të siguruar që të gjitha burimet financiare dhe njerëzore të ofruara për sistemin shëndetësor bien brenda standardeve të përcaktuara nga OBSH-ja, dhe marrin në konsideratë Udhëzimet e OSHB-së për Rehabilitim me Bazë në Komunitet për Personat me Aftësi të Kufizuara.

Institucioni/organizata përgjegjëse: OBSH dhe MSH

REK 32 - Krijimi i ekipeve multidisciplinare që përfshijnë anëtarë të komunitetit të cilët kanë njohuri për komunitetet në të cilat jetojnë (p.sh. ndërmjetësit rom, udhëheqësit e komunitetit ashkali dhe egjiptian, personat me aftësi të kufizuara) dhe që janë në gjendje të komunikojnë në mënyrë efektive dhe pa paragjykime me anëtarët e komunitetit. Zbatimi i legjislacionit ekzistues duke ofruar trajnime në Gjuhën e Shenjave për punonjësit në zyra publike, të cilët mund të mbështesin komunikimin adekuat ndërmjet komunitetit të shurdhër dhe profesionistëve të shëndetësisë.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MSH, autoritetet lokale dhe udhëheqësit e komunitetit

REK 33 - Përsheptimi i zhvillimit të një sistemi të identifikimit të hershëm dhe intervenimit të hershëm (IE/IE), i cili respekton definicionin e aftësisë së kufizuar sipas modelit social, kryhet nga ekipet e profesionistëve multidisciplinar dhe çon në ofrimin e shërbimeve në mjedise gjithëpërfshirëse. Shtrirja dhe zgjerimi i përpjekjeve ekzistuese për vizita në shtëpi për komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian dhe programet shëndetësore të shkollave për të ekzaminuar fëmijët e moshës shkollore për kufizime të mundshme funksionale në domenet e dëgjimit, shikimit, lëvizjes, komunikimit, të mësuarit dhe sjelljes/emocioneve gjatë gjithë ciklit të jetës duke përdorur protokollet e standardizuara.

Institucioni/organizata përgjegjëse: MSH, MPMS dhe MASHT

Asgjë për Ne, Pa Ne

Gjetje: Puna lidhur me aftësinë e kufizuar është kryer kryesisht nga grupe të vogla të personave me aftësi të kufizuara që kanë një interes të përbashkët për

një dëmtim specifik. Përderisa ekziston një përpjekje e ripërtërirë për ta bërë aftësinë e kufizuar gjithpërfshirëse në Kosovë, kjo përpjekje nuk e pranon gjithmonë se fëmijët kanë nevoja specifike që nuk mund të trajtohen në legjislacion, politika dhe shërbime të zhvilluara për të rriturit. Fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre kanë munguar gjithandej në masë të madhe në dialog, dhe fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre nuk janë të informuar për të drejtat e tyre, ose për ato pak shërbime që janë në dispozicion të tyre.

REK 34 - Forcimi i kapaciteteve të OJQ-ve dhe OPAK-ve në përgjithësi, dhe Forumit të Personave me Aftësi të Kufizuara në veçanti, për të folur në emër të fëmijëve me aftësi të kufizuara. Derisa Forumi i Personave me Aftësi të Kufizuara në Kosovë përbëhet nga 7 OJQ / OPAK të cilët kanë shumë njohuri dhe janë të aftë përkitazi me personat me dëmtime specifike, është më se e domosdoshme që të drejtat e fëmijëve me aftësi të kufizuara të mbrohen nga një organizatë që flet në emër të fëmijëve me vetëm një zë. Për shkak se fëmijët kanë nevoja dhe forca që janë specifike për moshën dhe nivelin e zhvillimit të tyre, Forumit të Personave me Aftësi të Kufizuara duhet ofruar mundësi për të zhvilluar kapacitetet e tyre në lidhje me të drejtat e fëmijëve, përfshirë angazhimin në konsultime me fëmijë me aftësi të kufizuara dhe ata pa aftësi të kufizuara për çështjet që lidhen me ta (dhe që ata zgjedhin vetë).

Institucioni/organizata përgjegjëse: BE dhe UNICEF, FKAK

REK 34 - Rritja e kapaciteteve të fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe familjeve të tyre, dhe fuqizimi i tyre për të kërkuar të drejtat e tyre përmes diskutimeve publike dhe dialogut me autoritetet. Vëmendje e veçantë duhet t'i kushtohet angazhimit me fëmijët dhe familjet e tyre në komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian, kushtëzimi i të gjitha aktiviteteve të lidhura me aftësinë e kufizuar të financuara (ose pjesërisht të financuara) nga komuniteti ndërkombëtar që të përfshijnë aktivitete të monitorimit dhe vlerësimit që do të udhëhiqen nga fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre, në bashkëpunim me OPAK-ët të cilët mund t'i përfaqësojnë ata.

Institucioni/organizata përgjegjëse: ZQM dhe FKAK, OPAK-ët

REK 35 - Përkrahja e OPAK/OJQ-ve në sigurimin e vetëdijes dhe edukimit në lidhje me të drejtat e fëmijëve për popullatën në përgjithësi^{clxiv}, dhe në veçanti profesionistëve të vijës së parë; mbështetja e OPAK-ve në përvetësimin e shkathtësive dhe njohurive të nevojshme për t'u angazhuar në metoda të përziera, hulumtime pjesëmarrëse dhe aktivitetet e M&V, duke kontribuar kështu në komunitetin hulumtues kosovar. Të sigurohet që OPAK/OJQ-të të krijojnë një rrjet informativ që mund të ofrojë informacion, referim dhe mbështetje për të gjithë fëmijët me aftësi të kufizuara dhe familjet e tyre.

Institucioni/organizata përgjegjëse: ZQM, FKAK dhe donatorët ndërkombëtar

REK 36 - Të siguroarit që fëmijët me aftësi të kufizuara të përfshihen në të gjitha planet e veprimit të reagimit humanitar, siç është Reduktimi i Rrezikut nga Fatkeqësitë.

Institucioni/organizmi përgjegjës: ZQM, ministritë e linjës

Shtojca 1 - Itinerari i vizitave në vend dhe lista e IIK-ve

Shtojca 2 - Orari dhe vendndodhja e DFG-ve

Shtojca 3 -Mjetet dhe metodologjia e DFG-ve

Shtojca 4 - Lista e rishikuesve kolegjialë (*peer-reviewers*) dhe pjesëmarrësit e punëtorisë së validimit

Shtojca 5 - Numri i fëmijëve me aftësi të kufizuara, sipas llojit të dëmtimit, që marrin shërbime arsimore në një Qendër Burimore

Viti 06/07

Numri i fëmijëve/nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	Meshkuj	Femra	Gjithsej
Intelektual	118	46	164
Dëgjim	65	33	98
Vizual	36	33	69
Fizik	1	1	2
Shumëfishtë	44	43	87
Gjithsej	264	156	420

2007/08

Numri i fëmijëve/nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	Meshkuj	Femra	Gjithsej
Intelektual	78	36	114
Dëgjim	57	25	82
Vizual	34	21	55
Fizik	4	0	4
Shumëfishtë	76	53	129
Gjithsej	249	135	384

2008/09

Numri i fëmijëve/nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	Meshkuj	Femra	Gjithsej
Intelektual	89	36	125
Dëgjim	55	27	82
Vizual	26	19	45
Fizik	1	0	1
Shumëfishtë	74	60	134
Gjithsej	245	142	387

2009/10

Numri i fëmijëve / nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	Meshkuj	Femra	Gjithsej
Intelektual	127	81	208
Dëgjim	59	29	88
Vizual	25	15	40
Fizik	5	4	9
Shumëfishtë	52	24	76
Gjithsej	268	153	421

2010/11

Numri i fëmijëve / nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	Meshkuj	Femra	Gjithsej
Intelektual	130	83	213
Dëgjim	58	31	89
Vizual	25	27	52
Fizik	3	2	5
Shumëfishtë	62	29	91
Gjithsej	278	172	450

2011/12

Numri i fëmijëve / nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	Meshkuj	Femra	Gjithsej
Intelektual	115	79	194
Dëgjim	44	27	71
Vizual	24	18	42
Fizik	8	7	15
Shumëfishtë	90	42	132
Gjithsej	281	173	454

2012/13

Numri i fëmijëve / nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	Meshkuj	Femra	Gjithsej
Intelektual	128	106	234

Dëgjim	40	21	61
Vizual	17	22	39
Fizik	3	5	8
Shumëfishtë	69	42	111
Gjithsej	257	196	453

2013/14

Numri i fëmijëve / nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	Meshkuj	Femra	Gjithsej
Intelektual	124	82	206
Dëgjim	32	17	49
Vizual	28	23	51
Fizik	5	5	10
Shumëfishtë	68	41	109
Vështirësi në të folur, komunikim dhe gjuhë	2	4	6
Autizëm	17	9	26
Vështirësi/çrregullime në të mësuar	3	3	6
Gjithsej	279	184	463

2014/15

Numri i fëmijëve / nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	M	F	Gj
Intelektual	92	60	152
Dëgjim	25	15	40
Vizual	34	31	65
Fizik	0	2	2
Shumëfishtë	77	63	140
Vështirësi në të folur, komunikim dhe gjuhë	9	7	16
Autizëm	15	10	25
Çrregullime emocionale dhe të sjelljes	0	3	3
Vështirësi/çrregullime në të mësuar	0	2	2
Gjithsej	252	193	445

2015/16

Numri i fëmijëve / nxënësve sipas llojit të dëmtimit

Lloji i dëmtimit	M	F	Gj
Intelektual	80	57	137
Dëgjim	20	17	37
Vizual	15	16	31
Fizik	0	1	1
Shumëfishtë	54	39	93

Vështirësi në të folur; komunikim dhe gjuhë	4	3	7
Autizëm	11	13	24
Çrregullime emocionale dhe të sjelljes	4	3	7
Vështirësi/çrregullime në të mësuar	2	2	4
Sindromi Down	9	7	16
Gjithsej	199	158	357

Shtojca 6 - Bibliografia (Burimet sekondare)

Kuvendi i Republikës së Kosovës (2012). Ligji NR. 04/L-110 mbi Ndërtimin. Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës/N. 18/03 Korrik 2012, Prishtinë.

Kuvendi i Republikës së Kosovës (2015). Ligji N°. 05/L-020 mbi Barazinë Gjinore. Kosovë, Prishtinë.

Grupi për Qasje në Zgjedhje (2016). *Doracak për terminologjinë dhe qasjen e drejtë për personat me aftësi të kufizuara.*

Geci, I. & Xheladini, T. (2017). *Kuptimi i gjendjes së fëmijëve me aftësi të kufizuara në Kosovë përmes zërit të tyre.*

KOMF (2014). *Më çon në shtëpi! - Analizë e shkurtër mbi avancimin e mbrojtjes së fëmijëve të braktisur në Kosovë (0-3 vjeç). Koalicioni i OJQ-ve për Mbrojtjen e Fëmijëve. Prishtinë.*

MDA (2016). Save the Children anketë bazë mbi shërbimet në dispozicion për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara në komunat e Gjakovës dhe Ferizajt.

Ministria e Shëndetësisë (n.d.). Vizitat në Shtëpi në Kujdesin Shëndetësor të Nënës dhe Fëmijës, Promovimi i Zhvillimit të Fëmijëve, Shëndeti dhe Mirëqenia - fletushkë. Ekipi i vizitave në shtëpi, Ministria e Shëndetësisë. Kosovë.

Republika e Kosovës. (2009). Strategjia për Shkollat Promovuese të Shëndetit në Kosovë 2009-2018. Qeveria e Kosovës. Prishtinë.

Republika e Kosovës. (2015). Rekomandim në lidhje me Strategjinë për mbrojtjen e të drejtave dhe lirive të njeriut, të hartuar nga Zyra për Qeverisje të Mirë / ZKM. Institucioni i Avokatit të Popullit. Prishtinë.

Save the Children International (2015) *Krijimi i institucioneve parashkollore gjithëpërfshirëse. Praktika inovative 2015: Kosovë (91).*

SIDA (Nëntor 2014). *Të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara në Ballkanin Perëndimor.* <http://ëëë.sida.se/>

SOS Fshati Ndërkombëtar i Fëmijëve (2013). *Një fotografi e Arranzhimeve të Kujdesit Alternativ në Kosovë. (A Snapshot of Alternative Care Arrangements in Kosovo).*

Programi i binjakëzimit për të mbështetur zbatimin e Planit Strategjik të Sektorit të Arsimit në Kosovë 2011-2016 (Binjakëzimi Nr. KS 11 IB OT 02). *Udhërrëfyes për Diversitetin dhe Përfshirjen për Sistemin e Arsimit Parauniversitar në Kosovë.*

UNICEF Kosovo (2014) *Raporti Vjetor i Zyrës së Vendit*

UNICEF (2014). *Korniza Ligjore për të Drejtat e Fëmijëve në Kosovë: Studim i përputhshmërisë së legjislacionit ekzistues me Konventën për të Drejtat e Fëmijës. Prishtinë.*

UNICEF Kosovo (2015) *Raporti Vjetor i Zyrës së Vendit.*

UNICEF (2015). UNICEF (2015). Wellbeing of Children in Kosovo - Poverty and Deprivation among Children using the Multiple Overlapping Deprivation Analysis (MODA). Prishtina.

UNICEF (2016). *Vlerësimi i Sistemit të Monitorimit të të Drejtave të Fëmijëve në Kosovë (RKSKB 1244) 2009-2015 - Raporti i Vlerësimit. Kosovë.*

UNICEF (2016). *Rëndësia e Praktikave të Vizitave në Shtëpi për Fëmijët në Kosovë (RKSKB 1244): Rast studimor i komunës së Dragashit. Kosovë*

UNICEF & International Step by Step Association (VITI?) Moduli 12: *Fëmijët që zhvillohen ndryshe - Fëmijët me aftësi të kufizuara ose vështirësi në zhvillim.*

OBSH & UNICEF (n.d.) *Një përmbledhje e politikave Bazuar në Gjetjet e MICS 2014 - Ndërtimi i një ambienti mundësues për politikën për përmirësimin e shëndetit të fëmijëve, zhvillimit dhe mirëqenies në Kosovë.*

TË FUTET REFERENCA

- ⁱ <http://ask.rks-gov.net/en/kosovo-agency-of-statistics/add-news/labor-force-survey-in-kosovo-q1-2017>
- ⁱⁱ Banka Botërore në Kosovë*, *Country Program Snapshot*, prill 2016, në http://pubdocs.worldbank.org/en/419461462386476530/World-Bank-Kosovo*-Program-Snapshot-April-2016.pdf
- ⁱⁱⁱ Marrë nga UNDP më 9 janar 2017, <http://www.ks.undp.org/content/kosovo/en/home/countryinfo.html>
- ^v Këshilli i OKB-së për të Drejtat e Njeriut, Raporti i Raportuesit Special për të Drejtat e Njeriut të Personave të Zhvendosur Brenda Vendit, Chaloka Beyani: Follow-up mission to Serbia, including Kosovo*, 5 qershor 2014, në <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/042/17/PDF/G1404217.pdf?OpenElement>
- ^{vi} KosovoProgramme Programi i Kosovës i bashkëpunimit në mes të institucioneve të Kosovës dhe Fondit të Kombeve të Bashkuara për Fëmijë (UNICEF) - Plani i Veprimit për Programin e Kosovës (KPAP) 2016-2020 (f. 2)
- ^{vii} Republic of Kosovo (2011) Republika e Kosovës (2011) *Hulumtim i gjerë i personave me aftësi të kufizuara në Kosovë*. Zyra e Qeverisjes së Mirë, Prishtinë, Kosovë. (*Broad Survey of Persons with Disabilities in Kosovo*).
- ^{viii} Komisioni Evropian (2013). Dokumenti i Punës i Stafit të Komisionit - raporti i Progresit i Kosovës për vitin 2013 që shoqëron dokumentin Komunikatë nga Komisioni për Parlamentin Evropian, Këshillin, Komitetin Ekonomik dhe Social Evropian dhe Komitetin e Rajoneve - Strategjia e Zgjerimit të BE-së. f. 17
- ^{ix} Komisioni Evropian (2014). Raporti i Progresit të Kosovës f. 19.
- ^x Komisioni Evropian (2015). Dokumenti i punës i stafit të Komisionit - Raporti i Progresit i Kosovës për Kosovën 2015 që shoqëron dokumentin Komunikatë nga Komisioni për Parlamentin Evropian dhe Këshillin, Strategjia e Zgjerimit dhe Sfidat Kryesore 2013-2014.
- ^{xi} IBID, f. 12
- ^{xii} IBID, f. 20
- ^{xiii} IBID, f. 24
- ^{xiv} Komisioni Evropian (2016). Dokumenti i punës i stafit të Komisionit - Raporti i vitit 2016 që shoqëron dokumentin Komunikatë nga Komisioni për Parlamentin Evropian, Këshillin, Komitetin Ekonomik dhe Social dhe Komitetin e Rajoneve, 2016 Komunikatë mbi Politikën e Zgjerimit.
- ^{xv} Raporti Vjetor i Institucionit të Avokatit të Popullit për vitin 2015
- ^{xvi} IBID, faqe 59.
- ^{xvii} Raporti Vjetor i Institucionit të Avokatit të Popullit për vitin 2016, faqe 44.
- ^{xviii} UNICEF (2017). Analiza e Situatës së Fëmijëve dhe Gruas në Kosovë (UNSCR1244).
- ^{xix} Konferenca e KOMF për mbrojtjen e të drejtave të fëmijëve të fëmijëve me aftësi të kufizuara, 3 dhjetor 2015
- ^{xx} IBID, f. 113
- ^{xxi} për më shumë informacion, shih: http://www.inclusiveeducation.org/sites/default/files/uploads/booklets/IE_Webinar_Booklet_2.pdf
- ^{xxii} Konventa e OKB-së për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara.
- ^{xxiii} Republika e Kosovës, Zyra e Kryeministrit, Zyra e Qeverisjes së Mirë (2013) Strategjia Kombëtare për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023
- ^{xxiv} Republika e Kosovës, Zyra e Kryeministrit, Zyra e Qeverisjes së Mirë (2013) Strategjia Kombëtare për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023, f. 8
- ^{xxv} Agjencia e Statistikave të Kosovës (2011) Regjistrimi i popullsisë dhe banesave në Kosovë 2011 - Rezultatet përfundimtare. Fondi i Mirëbesimit Multi-Donatorë i Projektit të Regjistrimit. Prishtinë .
- ^{xxvi} Agjencia e Statistikave të Kosovës (2011) Regjistrimi i popullsisë dhe banesave në Kosovë 2011 - Rezultatet përfundimtare. Fondi i Mirëbesimit Multi-Donatorë i Projektit të Regjistrimit. Prishtinë .
- ^{xxvii} Agjencia e Statistikave të Kosovës (2011) Regjistrimi i popullsisë dhe banesave në Kosovë 2011 - Rezultatet përfundimtare. Fondi i Mirëbesimit Multi-Donatorë i Projektit të Regjistrimit. Prishtinë, Tabela 3.38, f. 106
- ^{xxviii} Agjencia e Statistikave të Kosovës (2011) Regjistrimi i popullsisë dhe banesave në Kosovë 2011 - Rezultatet përfundimtare. Fondi i Mirëbesimit Multi-Donatorë i Projektit të Regjistrimit. Prishtinë, Tabela 3.38, f. 106
- ^{xxix} Agjencia e Statistikave të Kosovës (2011) Regjistrimi i popullsisë dhe banesave në Kosovë 2011 - Rezultatet përfundimtare. Fondi i Mirëbesimit Multi-Donatorë i Projektit të Regjistrimit. Prishtinë, Tabela 3.39, f. 108
- ^{xxx} UNICEF (2013) Raporti i Kosovës për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara- dokument i brendshëm - Brian O'Toole
- ^{xxxi} Intervistë, Zyra për Qeverisje të Mirë, 18 tetor 2016
- ^{xxxii} Disability Monitor Initiative South East Europe (2013) *Report: Position of Persons with Disabilities in Serbian Community in Kosovo*.
- ^{xxxiii} Disability Monitor Initiative South East Europe (2013) *Report: Position of Persons with Disabilities in Serbian Community in Kosovo*. pg. 6
- ^{xxxiv} Disability Monitor Initiative South East Europe (2013) *Report: Position of Persons with Disabilities in Serbian Community in Kosovo*. pg. 43
- ^{xxxv} Intervistë, Zyra për Qeverisje të Mirë, 18 tetor 2016
- ^{xxxvi} Republika e Kosovës (2012) *Ligji Nr. 04/092 për Personat e Verbër*. Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës / Nr. 20/18 korrik 2012, Prishtinë
- ^{xxxvii} Republika e Kosovës (2016) *Ligji N° 05 / L-067 për Statusin dhe të Drejtat e Personave paraplegjik dhe tetraplegjik*. Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës / Nr. 19/16 qershor 2016, Prishtinë.
- ^{xxxviii} Republika e Kosovës (2014) *Rregullorja QRK Nr. 15/2014 për ofrimin e shërbimeve në gjuhën e shenjave në Republikën e Kosovës*.
- ^{xxxix} Komunikim personal me Arbena Beranin, Zyrtare e Lartë për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara
- ^{xl} Republika e Kosovës (2008) *Ligji Nr. 03 / L-022 për Përkrahjen Materiale për Familjet e Fëmijëve me Aftësi të Kufizuar të Përhershme*. Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës / Prishtinë: Viti III / N.37 / 10 shtator 2008
- ^{xli} Institucioni i Avokatit të Popullit në Kosovë (2017). Raporti Vjetor 2016 n.16. Prishtinë. f. 60.
- ^{xlii} Komunikim personal, intervista me MSH, 8 dhjetor 2016
- ^{xliii} Republika e Kosovës, Qeveria, Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale. (2017) *Koncept Dokumenti për rregullimin e fushës së të drejtave të përfitimeve dhe shërbimeve për Personat me Aftësi të Kufizuara* (në draft).

^{xliv} IBID, f. 17-19

^{xliv} Mattosovich, D. et al (2012). *Using the ICF framework for collecting information on the barriers to inclusion in children in the Republic of Kosovo - design and preliminary results*. Poster presented at the Meeting of the WHO Collaborating Centres for the Family of International Classifications, Brasilia (Brazil), 13-19 tetor 2012.

^{xlvi} UNICEF (2013) Raporti i Kosovës për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara - dokument i brendshëm - Brian O'Toole

^{xlvi} UNICEF (2014) Korniza Ligjore për të Drejtat e Fëmijëve në Kosovë - Një studim i përputhshmërisë së legjislacionit ekzistues me Konventën për të Drejtat e Fëmijës), 2014, f. 9

^{xlvi} Kuvendi i Kosovës (2004), Ligji Nr. 2004/3 Kundër Diskriminimit. Shkurt 2004.

^{xlvi} Republika e Kosovës, Kuvendi (2015) Ligji Nr. 05 / L-020 për Barazinë Gjinore. Prishtinë, maj 2015.

^l Republika e Kosovës, Kuvendi (2015) Ligji Nr. 05 / L-019 mbi Avokatin e Popullit. Prishtinë, maj 2015.

^{li} Republika e Kosovës, Zyra e Kryeministrit (2009) Plani Kombëtar i Veprimit për Aftësinë e Kufizuar për Republikën e Kosovës 2009-2011, Prishtinë, maj 2009.

^{lii} IBID, f.8

^{liii} Republika e Kosovës, Zyra e Kryeministrit, Zyra për Qeverisje të Mirë (2013) Strategjia Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023

^{liii} Republika e Kosovës, Zyra e Kryeministrit, Zyra për Qeverisje të Mirë (2013) Strategjia Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023, f. 7

^{liii} Republika e Kosovës, Zyra e Kryeministrit, Zyra për Qeverisje të Mirë (2013) Strategjia Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023, f. 8

^{liii} NEVOJITET REFERENCA E PLOTË - PAULA

^{liii} Republika e Kosovës, Zyra e Kryeministrit, Zyra për Qeverisje të Mirë (2013) Strategjia Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara 2013-2023, f. 14 - nënvizimi nuk është në origjinal.

^{liii} Republika e Kosovës (2015). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara në Republikën e Kosovës (2013-2015) - Raporti i Progresit*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 15

^{liii} Instituti për Qëndrueshmëri dhe Zhvillim të Rinisë - Kosovë, Raporti i Vendi i Kosovës për Kapacitetin Ligjor i PERSON qershor 2016

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë.

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 4

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 4

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 5

^{liii} Republika e Kosovës (2015). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)-Raporti i Progresit*, Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë.

^{liii} Republika e Kosovës (2015). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)-Raporti i Progresit*, Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 12.

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)-Raporti i Progresit*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 10.

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)-Raporti i Progresit*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 11.

^{liii} Misioni i Administratës së Përkohshme të Kombeve të Bashkuara në Kosovë (2005) Ligji Nr. 02 / L-17 mbi Shërbimet Sociale dhe Familjare. Kuvendi i Kosovës. Prishtinë.

^{liii} Republika e Kosovës (2015). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)-Raporti i Progresit*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 13.

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 14.

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)-Raporti i Progresit*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 14-15.

^{liii} Republika e Kosovës (2015). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)-Raporti i Progresit*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 14.

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 28.

^{liii} Republika e Kosovës (2015). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)-Raporti i Progresit*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 16.

^{liii} Republika e Kosovës (2013). *Plani i Veprimit për Zbatimin e Strategjisë Nacionale për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2013-2015)*. Zyra për Qeverisje të Mirë, Kosovë, f. 35.

^{liii} Kuvendi i Republikës së Kosovës (2015). Ligji Nr. 05 / L-021 për Mbrojtjen nga Diskriminimi. Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës / N.16 / 26 qershor 2015. Prishtinë.

^{liii} Qeveria e Republikës së Kosovës (2017) Rregullorja QRK-N. 03/2017 për Mekanizmat Institucional për Mbrojtjen Kundër Diskriminimit në Qeveri dhe Komuna.

^{liii} Republika e Kosovës, Kuvendi (2012) Ligji N.04 / L-017 për ndihmën juridike falas. Prishtinë. 2 shkurt, 2012

^{liii} UNICEF (2013) Raporti i Kosovës për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara - dokument i brendshëm - Brian O'Toole

^{liii} UNICEF (2013) Raporti i Kosovës për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara - dokument i brendshëm - Brian O'Toole

^{liii} Misioni i Administratës së Përkohshme të Kombeve të Bashkuara në Kosovë (2004). Ligji Nr. 2004/15 mbi Ndërtimin. Kuvendi i Kosovës. Prishtinë.

^{liii} Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor (2007). Udhëzimi Administrativ për Qasjen e Personave me Aftësi të Kufizuara në Ndërtimet dhe Qeveria e Kosovës.

- ^{booxiii} Basha, R. (2015). Disability and Public Space - Case Studies of Prishtina and Prizren. *International Journal of Contemporary Architecture "The New ARCH"*, vol. 2, N3.
- ^{booxiv} Instituti për Qëndrueshmëri dhe Zhvillimi të Rinisë - Kosovë, *Raporti i Vendit i Kosovës mbi Kapacitetin Ligjor i PERSON* - qershor 2016, faqe 8
- ^{booxv} Misioni i Administratës së Përkohshme të Kombeve të Bashkuara në Kosovë (2005) *Ligji Nr. 02 / L-17 për Shërbimet Sociale dhe Familjare*. Kuvendi i Kosovës, Prishtinë.
- ^{booxvi} Republika e Kosovës (2012). *Ligji Nr. 04 / L-081 për ndryshimin dhe plotësimin e Ligjit Nr. 02 / L-17 për Shërbimet Sociale dhe Familjare*. Prishtinë.
- ^{booxvii} Republika e Kosovës (2012). *Ligji Nr. 04 / L-081 për ndryshimin dhe plotësimin e Ligjit Nr. 02 / L-17 për Shërbimet Sociale dhe Familjare*. Prishtinë.
- ^{booxviii} UNICEF (2013) Raporti i Kosovës për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara - dokument i brendshëm - Brian O'Toole
- ^{booxix} Hollows, A. (2014). Strategic Development of Social Work Education in Kosovo: Building a valued profession.
- ^{xc} IBID, f. 4
- ^{xcI} IBID, f. 5
- ^{xcii} Republika e Kosovës (2014) *Ligji nr. 4 / L131 për skemat pensionale të financuara nga shteti*. Prishtinë.
- ^{xciii} Kuvendi i Kosovës (2007). *Ligji Nr. 2003/15 mbi Skemën e Ndihmës Sociale në Kosovë*. Gazeta Zyrtare e Institucioneve të Përkohshme të Vetëqeverisjes në Kosovë / Prishtinë: Viti II / N.15 / 01 gusht 2007
- ^{xciv} Republika e Kosovës (2008) *Ligji Nr. 03 / L-022 për Përkrahjen Materiale për Familjet e Fëmijëve me Aftësi të Kufizuara të Përhershme*. Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës / Prishtinë: Viti III / N.37 / 10 shtator 2008
- ^{xcv} Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale (2010). *Plotësim i Udhëzimit Administrativ Nr. 03/2009 për Përcaktimin e Rregullores së Procedurave të Aplikimit për Realizimin e të Drejtës për Përkrahje Materiale për Familjet e Fëmijëve me Aftësi të Kufizuara të Përhershme*. Republika e Kosovës, Prishtinë.
- ^{xcvi} Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale (2014). *Udhëzimi Administrativ (MPMS) Nr. 06/2014 për ndryshimin dhe plotësimin e Udhëzimit Administrativ Nr.07 / 2010 për Rregullimin dhe Përcaktimin e Procedurave të Aplikimit për Ushtrimin e të Drejtës për Përkrahje Materiale për Familjet me Fëmijë me Aftësi të Kufizuara të Përhershme*. Republika e Kosovës, Prishtinë.
- ^{xcvii} Republika e Kosovës (2012) *Ligji nr. 04 / L-096 për ndryshimin dhe plotësimin e Ligjit nr. 2003/15 mbi Skemën e Ndihmës Sociale në Kosovë*. Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës / N.15 / 13 qershor 2012, Prishtinë.
- ^{xcviii} UNICEF (2013) Raporti i Kosovës për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara - dokument i brendshëm- Brian O'Toole
- ^{xcix} Dr. E. Tahiraj, A Future for Our Children: mapping social protection in Kosovo*, UNICEF, shkurt 2016
- ^c Agjencia e Statistikave të Kosovës, Publikimi i Statistikave të Mirëqenies Sociale 2015, 2016
- ^{cI} Intervistë, UNICEF, 13 tetor 2016
- ^{cii} Handikos (2013) *Strategjia dhe Plani i Punës* - Handikos, Shoqata e Paraplegjikëve dhe fëmijëve të paralizuar të Kosovës. Prishtina. F. 9.
- ^{ciii} UNICEF (2013) Raporti i Kosovës për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara - dokument i brendshëm - Brian O'Toole
- ^{civ} Agjencia e Statistikave të Kosovës, Publikimi i Statistikave të Mirëqenies Sociale 2015, 2016
- ^{cv} Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë, *Statistikat e Arsimit 2015-2016, 2016*
- ^{cvI} PEMA (2017) APEL URGENT: Mbështetni 4 qendrat e kujdesit ditor që të ruajnë jetën e qindra fëmijëve me aftësi të kufizuara: <http://pemakosova.org/>
- ^{cvii} PEMA (2017) APEL URGENT: Mbështetni 4 qendrat e kujdesit ditor që të ruajnë jetën e qindra fëmijëve me aftësi të kufizuara. <http://pemakosova.org/>
- ^{cviii} SHËNIM: Neni 123 i Kushtetutës së Kosovës thotë: "Qeveria vendore është e bazuar në parimet e qeverisjes së mirë, transparencës, efikasitetit dhe efektivitetit në ofrimin e shërbimeve publike duke pasur parasysh nevojat dhe interesat specifike të komuniteteve jo në shumicë dhe anëtarëve të tyre".
- ^{cix} World Vision International (2016) *Indeksi i Mbrojtjes së Fëmijëve - Kosovë*
- ^{cx} World Vision International (2016) *Indeksi i Mbrojtjes së Fëmijëve - Kosovë, f. 10*
- ^{cxI} Shënim: Indeksi i Mbrojtjes së Fëmijëve është një analizë pilot e të dhënave të përfshira në bazën e të dhënave të UNICEF *TransMonee database*, dhe bazohet në listat kontrolluese të *Manualit Zbatues të Konventës për të Drejtat e Fëmijëve* për 8 shtete: Shqipëria, Armenia, Bosnja dhe Hercegovina, Bullgaria, Gjeorgjia, Kosova *, Rumania dhe Serbia. Indeksi mat pesë dimensionet (p.sh. politika dhe ligji, shërbimet, kapaciteti, koordinimi dhe llogaridhënia) e veprimeve të qeverisë për secilin nga nenet e KDF që i referohen mbrojtjes së fëmijëve. Indeksi përfshin 626 tregues të grumbulluar në 4 masa: 1) cënueshmëria e fëmijëve, 2) mjedisi i qeverisjes, 3) përpjekjet për t'i dhënë fund dhe parandaluar dhunën, kujdesin dhe mbrojtjen e fëmijëve, dhe 4) kapacitetin e punës sociale. Brenda kësaj, "indeksi i cënueshmërisë së fëmijës" mat gjendjen e fëmijëve që jetojnë jashtë familjeve të tyre biologjike; personeli i sektorit publik në dispozicion për të avokuar në emër të fëmijëve të cënueshëm; dhe në fund, shumica e shpenzimeve të mirëqenies shtetërore si përqindje e BPV-së.
- ^{cxii} Shënim: Indeksi i Mbrojtjes së Fëmijëve krahason të dhënat nga Shqipëria, Armenia, Bosnja dhe Hercegovina, Bullgaria, Gjeorgjia, Kosova *, Moldavia, Rumania dhe Serbia.
- ^{cxiii} World Vision (2016) *Indeksi i Mbrojtjes së Fëmijëve*
- ^{cxiv} IBID, f. 21
- ^{cxv} Republika e Kosovës (2009). *Strategjia dhe Plani Kombëtar i Veprimit për të Drejtat e Fëmijëve në Republikën e Kosovës 2009-2013*. Zyra e Kryeministrit, Zyra për Qeverisje të Mirë, qershor 2009.
- ^{cxvi} IBID, f. 40
- ^{cxvii} Coram Children's Legal Centre (2015). Support to the Office for Good Governance/ Office of the Prime Minister for the Assessment of the Strategy and National Action Plan on Children's Rights: 2009-2013 - Assessment Report. London, UK.
- ^{cxviii} Coram Children's Legal Centre (2015). Support to the Office for Good Governance/ Office of the Prime Minister for the Assessment of the Strategy and National Action Plan on Children's Rights: 2009-2013 - Strategy Development Report. London, UK.
- ^{cxix} Terre des hommes (n.d.). *Working Protocol: Inter-Sectorial Collaboration in Child Protection Cases*.
- ^{cxX} IBID, f. 8

- cxoi Faqe 57
- cxoii Misioni i Administratës së Përkohshme të Kombeve të Bashkuara në Kosovë (2005) Ligji Nr. 02 / L-17 për Shërbimet Sociale dhe Familjare. Kuvendi i Kosovës. Prishtinë.
- cxoiii Agjencia e Statistikave të Kosovës (2011) Regjistrimi i popullsisë dhe banesave në Kosovë 2011 - Rezultatet përfundimtare. Fondi i Mirëbesimit i Projektit Multi-Donor të Regjistrimit. Prishtina, Tabela 3.52, f. 120
- cxoiv Intervistë, Qendra për Punë Sociale në Prishtinë, 18 tetor 2016
- cxov KOMF (2014). Is Tax-Payers' Money Reaching the Children in Need? Brief Budget Analysis on Social Protection Policies for Children in Kosovo. f. 16
- cxovi KOMF (2013). *Who Speaks Out for Me?- KOMF Positions on Child Protection*. Coalition of GOs for Child Protection. Prishtina.
- cxovii IBID; f. 20
- cxoviii Amici de Bambini & Cooperazione Italiana allo Sviluppo (n.d.) *Strengthening of Services in Favor of Minors Under the Responsibility of the Centre for Social Work Kosovo for family reasons*.
- cxoix UNICEF Kosovo "Strengthening family based care, strengthening social work- A situation analysis of foster care in Kosovo (UNSCR) 2015"
- cxox Amici de Bambini & Cooperazione Italiana allo Sviluppo (n.d.) *Strengthening of Services in Favor of Minors Under the Responsibility of the Centre for Social Work Kosovo for family reasons*. f. 4
- cxoxi Amici de Bambini & Cooperazione Italiana allo Sviluppo (n.d.) *Strengthening of Services in Favor of Minors Under the Responsibility of the Centre for Social Work Kosovo for family reasons*. f. 5
- cxoiii Republika e Kosovës (2010). Ligji Nr. 03 / L-212 mbi Punën. Kuvendi i Kosovës. Prishtinë.
- cxoiiii <http://www.institutigap.org/spendingsEng/#/~-/budget-of-kosovo---planning> qasur në shtator 15, 2017
- cxoiv Titulli i nenit 24 është ndryshuar nga "Arsimi" në "Arsim gjithëpërfshirës" me miratimin e Komitetit të Përgjithshëm #4 më 26 gusht 2016. Për tekstin e plotë shih http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/GC/4&Lang=en
- cxov MASHT (2015) Plani strategjik për organizimin e arsimit gjithëpërfshirës për fëmijët me nevoja të veçanta arsimore në Arsimin Parauniversitar në Kosovë 2016 - 2020. Prishtinë, f. 11.
- cxovi Avokati i Popullit, Raporti Vjetor 2015, 2016, në http://www.ombudspersonkosovo.org/repository/docs/English_Annual_Report_2015_351292.pdf
- cxovii Komisioni Evropian (2013). Mbështetje për fëmijët me nevoja të veçanta arsimore (SEN). Punësimi, Çështjet Sociale dhe Përfshirja.
- cxoviii UNICEF (n.d.) *Early Childhood Development - A Statistical Snapshot - Building Better Brains and Sustainable Outcomes for Children*. Kosovë.
- cxoix UNICEF, Reaching every child: The promise of equity, 2016
- cxl MEST (n.d.) *Udhëzues për ekipet e vlerësimit profesional për të vlerësuar nevojat arsimore të fëmijëve me nevoja të veçanta në komunë. Departamenti për Zhvillimin e Politikave të Divizionit të Arsimit Parauniversitar të Nevojave të Arsimit Special*.
- cxli Matero, M. (2016). *Report on the Functioning of Resource Centres in Kosovo - Twinning programme to support implementation of the Kosovo Education Sector Strategic Plan 2011 - 2016 - Twinning No. KS 11 IB OT 02*.
- cxlii Matero, M. (2016). *Report on the Functioning of Resource Centres in Kosovo - Twinning programme to support implementation of the Kosovo Education Sector Strategic Plan 2011 - 2016 - Twinning No. KS 11 IB OT 02*.Pg. 4
- cxliii UNICEF (2016) Raporti Vjetor i Zyrës së Vendit, fq. 3
- cxliv MASHT (n.d.). Udhëzimet e Projektimit për Normat dhe Standardet e Objekteve të Shkollave, Udhëzimet e Përgjithshme (Vëllimi 1) dhe Udhëzimet Specifike (Vëllimi 2).
- cxlv UNICEF (2016) Raport mbi Zbatimin e Shërbimeve të Vizitave në Shtëpi për Përmirësimin e Mirëqenies së Nënës dhe Fëmijës në Gjashtë Komuna gjatë 2015 - 2016, Prishtinë, dhjetor 2016.
- cxlvi Agjencia e Statistikave të Kosovës. 2014. 2013-2014 Anketa e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë të Kosovës. Prishtinë, Kosovë: Agjencia e Statistikave të Kosovës, në <http://ask.rks-gov.net/media/1878/monitoring-the-situation-of-children-and-women.pdf> **MICS 2014 (NEVOJITET REFERENCA E PLOTË)**
- cxlvii **MoH 2016 - AGRON NEVOJITET REFERENCA E PLOTË**
- cxlviii UNICEF (2016) Raporti Vjetor i Zyrës së Vendit, fq. 1
- cxlix UNICEF (2013) Raporti i Kosovës për Fëmijët me Aftësi të Kufizuara - dokument i brendshëm - Brian O'Toole
- cl Avokati i popullit, Raporti Vjetor i viteve 2015, 2016, në uebfaqen http://www.ombudspersonkosovo.org/repository/docs/English_Annual_Report_2015_351292.pdf
- cli KOMF (2014). Is Tax-Payers' Money Reaching the Children in Need? Brief Budget Analysis on Social Protection Policies for Children in Kosovo. Pg. 20
- clii Intervistë, Asociacioni i Komunave, 18 Tetor 2016
- cliii Fondacioni One to One Children's, Kosovë: how do we do it? 10 maj 2015, në uebfaqen <https://www.onetoonechildrensfund.org/tag/charity/>
- cliv Intervistë, Asociacioni i Komunave, 18 Tetor 2016
- clv Avokati i popullit, Raporti Vjetor i viteve 2015, 2016, në uebfaqen, http://www.ombudspersonkosovo.org/repository/docs/English_Annual_Report_2015_351292.pdf
- clvi Raporti i UNICEF (2013) i Kosovës për fëmijët me aftësi të kufizuara - dokument i brendshëm - Brian O'Toole
- clvii Forumi Kosovar i Aftësisë së Kufizuar (n.d.) Deklarata mbi Fuqizimin e Forumit. Prishtinë, Kosovë.

-
- clviii Instituti për Qëndrueshmëri dhe Zhvillim të Rinisë - Kosovë, Raporti për Kosovën për Kapacitetin Ligjor i PERSON - Qershor 2016, faqe 5
- clix Republika e Kosovës (2013). Programi Kombëtar për ofrimin e shërbimeve për gjuhën e shenjave për personat e shurdhër në Republikën e Kosovës (2013-2016). Prishtinë.
- clx Republika e Kosovës (2013). Programi Kombëtar për ofrimin e shërbimeve për gjuhën e shenjave për personat e shurdhër në Republikën e Kosovës (2013-2016). Prishtinë, faqe 7.
- clxi Shih, për shembull, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4624231/>
- clxii Qeveria e Federatës së Bosnjës dhe Hercegovinës (2016), *Strategjia për avancimin e të drejtave dhe statusit të personave me aftësi të kufizuara në Federatën e Bosnjës dhe Hercegovinës (2016-2021)*, Federata e Bosnjës dhe Hercegovinës, f. 18 & Qeveria e Republikës Srpska (2017), *Strategjia për përmirësimin e kushteve sociale të personave me aftësi të kufizuara në Republikën Srpska 2017-2026*,, faqe 28
- clxiii Qeveria e Republika Srpska (2017), *Strategjia për përmirësimin e kushteve sociale të personave me aftësi të kufizuara në Republikën Srpska 2017-2026*, faqe 35
- clxiv Qeveria e Federatës së Bosnjës dhe Hercegovinës (2016), *Strategjia për avancimin e të drejtave dhe statusit të personave me aftësi të kufizuara në Federatën e Bosnjës dhe Hercegovinës (2016-2021)*, Federata e Bosnjës dhe Hercegovinës, f. 29